

LIMBA ROMÂNĂ

Anul LXI

2012

Nr. 2
aprilie – iunie

SUMAR

ANIVERSARE

Mioara Avram – 80.....	161
------------------------	-----

VIATA CUVINTELOR

VICTOR CELAC, Din problemele lexicului moștenit în limba română (1) <i>festucă</i>	163
VIRGIL NESTORESCU, Note etimologice și lexicale.....	171

FILOLOGIE

EMANUEL CONȚAC, Sursele predosloviilor la cele patru evanghelii din <i>Noul Testament de la Bălgrad</i> (1648).....	175
ALEXANDRU GAFTON, Uzul, valorile și dispariția unor termeni: <i>fățarie, a fățari, fățarnicesc, a fățarnici, fățarnic</i>	192
ALIN-MIHAI GHERMAN, Samuil Micu și începuturile limbajului filologic românesc (câteva observații pe marginea <i>Loghicii</i>).....	205
ALEXANDRU MAREȘ, O scriere imaginară: <i>Păucenia</i> lui Alexandru-vodă din Țara Moldovei.....	211
MARIUS MAZILU, Vechi anale privind istoria Țării Românești de la începutul secolului al XVIII-lea.....	218
EMANUELA TIMOTIN, Considerații despre lexicul tipăriturii <i>Pânea pruncilor</i> și neîmplinirile unei ediții recente.....	225

ISTORIA LIMBII

IULIA MĂRGĂRIT, Câteva observații în legătură cu vocabularul românilor timoceni (Bulgaria).....	235
EMIL SUCIU, Marginalia la un articol privind terminologia cromatică de origine turcă.....	246

LEXICOGRAFIE

CĂTĂLINA MĂRĂNDUC, Modernizarea definițiilor lexicografice	251
--	-----

TOPONIMIE

ADRIAN REZEANU, Relația toponimie/dialectologie	263
---	-----

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

Gavril Istrate, <i>Limba română literară. Studii și articole</i> , Ediția a II-a revizuită și adăugită [Iași], Editura Tipo Moldova [2009], 579 p. (<i>Vasile Țâra</i>); Elena Dănilă – Andrei Dănilă, <i>Dicționar ilustrat de cuvinte și sensuri recente în limba română</i> , Editura Litera Internațional, București, 2011, 320 p. (<i>Cătălina Mărănduc</i>); <i>Sărbători și obiceiuri. Răspunsuri la chestionarele Atlasului Etnografic Român, Românii din Bulgaria. Volumul II, Valea Dunării</i> . Serie nouă, de Emil Țârcomnicu, Lucian David, Ionuț Semuc, Cristina Mihală, Armand Guță. Coord. Emil Țârcomnicu, București, Editura Etnologică, 2011, 335 p. (<i>Iulia Mărgărit</i>); Gh. N. Vasilache, <i>Ghid de ortografie, ortoepie și morfosintaxă a limbii române</i> , Editura Polirom, Iași, 2011 (<i>Gheorghe Moldoveanu</i>).....	273
---	-----

NECROLOG

VASILE ARVINTE (26 decembrie 1927, Voinești, Iași – 11 decembrie 2011, Iași) (<i>Alexandru Gafton</i>)	283
--	-----

MIOARA AVRAM – 80

Sentimente de profund regret mă stăpânesc acum, când scriu aceste rânduri, pentru buna mea prietenă, Mioara Avram. Aș fi vrut să fie în viață să se bucure cu noi la vârsta de 4 ori 20 (cum o numesc francezii) de ceea ce a făcut timp de câteva decenii, când a condus sectorul de gramatică al Institutului de Lingvistică. Nu pot uita felul în care a citit miile de pagini ale colegilor (printre care m-am aflat și eu) sau ale colaboratorilor revistelor de specialitate. Sanda Galopenția declara recent că „lectura doamnei Avram mi-a fost școală de gândire și de redactare precisă și clară”. Îi voi păstra chipul în amintirea mea de „academician cu suflet de copil”, cum m-a caracterizat în portretul scris în urmă cu zece ani.

Marius Sala

Victor Celac

DIN PROBLEMELE LEXICULUI MOȘTENIT
ÎN LIMBA ROMÂNĂ (1) *FESTUCĂ*¹

1. La Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” din București este în curs un vast proiect de cercetare, coordonat de acad. Marius Sala, privind fondul românesc de cuvinte moștenite din latină². Obiectivul major este identificarea tuturor cuvintelor din fondul moștenit, precum și discutarea detaliată a acelor care au fost uneori considerate ca fiind moștenite, dar care ar putea fi de alte origini. În cadrul acestui proiect se are în vedere stabilirea câtorva mari categorii de cuvinte:

1. Lexeme sigur moștenite din latină, cu subcategoriile:

1.1. Lexeme pentru care toți lingviștii indică același etimon (precum *piept*, *apă*, *minte* etc.)

1.2. Lexeme pentru care unii lingviști indică un etimon latinesc, iar alții, un alt etimon, tot latinesc (precum *frământa* < lat. *fermentare* sau *fragmentare*; *căuta* < lat. *cautare* sau *captare* etc.).

2. Lexeme considerate de unii specialiști ca fiind moștenite din latină, iar de alții, ca fiind de alte origini (precum *Crăciun* < lat. *creationem* sau din substrat sau din vechea slavă; *cadă* < lat. *cadus* sau din vechea slavă etc.).

3. Lexeme cu aspect de derivat sau, mai rar, compus, în care se recunosc formanții de origine sigur latină, nefiind însă la fel de sigur dacă derivarea (sau compunerea) a avut loc pe terenul limbii române sau dacă lexemul este moștenit ca atare din latină (de exemplu, *morar* < lat. *molaris* sau *moară* + *-ar*; *călăreț* < lat. *caballaricius* sau *călare* + *-eț*)³.

Categoriile schițate mai sus vor fi luate în calcul mai ales ca un cadru și o orientare generală, căci complexitatea și diversitatea cazurilor particulare este cu adevărat nebănuită. Majoritatea cazurilor în care în lingvistica românească nu există o unanimitate privind etimologia (categoriile 1.2., 2. și 3.) vor necesita prezentarea exhaustivă a bibliografiei legate de lexemul respectiv, precum și evaluarea critică și, în măsura posibilităților, identificarea adevăratei etimologii, beneficiind de progresele oferite de lingvistica și de filologia actuală. Credem că, pe de o parte, acest demers va permite confirmarea caracterului moștenit al unor

¹ Adresăm sincere mulțumiri Anei-Maria Barbu, Iuliei Mărgărit, acad. Marius Sala (Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București); Cristinei Florescu, Carmen-Gabriela Pamfil (Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Iași) pentru observațiile competente pe marginea unor versiuni în pregătire ale acestui articol.

² Cf. Marius Sala, *Lexicul moștenit din latină*, în MSSFLA, tom VI (1984), p. 137–141; idem, *Din problematica etimologiei elementului latinesc moștenit*, în MSSFLA, tom VIII (1986), p. 121–125.

³ Cf. Marius Sala, Jana Balacciu-Matei, *Derivate sau moștenite?*, în SCL, XXXIV (1983), nr. 4, p. 311–313.

lexeme care au fost considerate în trecut, de lingviști importanți, ca fiind de alte origini, iar pe de altă parte, vom fi în măsură să demonstrăm apartenența la alte straturi etimologice, pentru unele lexeme care au fost în trecut atribuite fondului lexical moștenit.

2. Cazul prezentat în continuare face parte din categoria cuvintelor considerate uneori moștenite, dar care pot fi atribuite și altor straturi etimologice. Deși este un caz la prima vedere simplu, el a necesitat o cercetare specială. Este vorba despre *festucă* s.f. „tijă; fir” [germ. „Halm”], identificat de noi, mai întâi, în PEW no 600. Așadar, în acest dicționar, elaborat în tinerețe, Sextil Pușcariu a considerat acest lexem moștenit din lat. *festuca*, citând în sprijinul acestei ipoteze o serie de termeni romanici presupuși a fi înrudiți genetic cu termenul românesc respectiv. Sarcina care ni s-a conturat a fost de a stabili dacă lexemul românesc care face obiectul articolului nr. 600 din PEW poate fi în continuare considerat moștenit, cu consecința includerii lui în categoria 1.1., sau dacă există argumente pentru o altă analiză și, implicit, pentru încadrarea lui într-o altă categorie. În acest scop, am încercat mai întâi să stabilim gradul de răspândire în limba română a cuvântului dat și am constatat că *festucă* figurează într-o serie de dicționare românești din secolul al 19-lea și primii ani ai secolului 20⁴:

1. Gáldi László, *Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum*, p. 341 [*festucă* este doar enumerat fără vreun comentariu; această lucrare este consacrată activității lexicografice a lui Samuil Micu (n. 1745 – d. 1806), unul dintre inițiatorii și redactorii *Lexiconului de la Buda*; sigla DLR: KLEIN, D.].

2. Ioan Bob, *Dicționarul românesc, latinesc și unguresc...* Cluj, vol. 1 (1822), s.v. *festucă* are echivalentele lat. *festuca* și magh. *szálka* [DLRU].

3. Cunoscutul *Lexicon de la Buda* (1825) s.v. *festucă* indică pl. *festuce*, sensul „țandură, vițichie” și echivalentele lat. *festuca*, *assula*, magh. *szálka*, germ. *der Splitter* [LB].

4. Andrei Iser, *Vocabular românesc-nemțesc*. Brașov, 1850, s.v. *festucă* indică pl. *festuce* și echivalentul germ. *der Splitter* [ISER].

5. G. A. Polizu, *Vocabular româno-german...* Brașov, 1857, s.v. *festucă* indică echivalentul germ. *der Splitter* și face o trimitere la *țandără* [POLIZU].

6. S. Pop-Barcianu, *Vocabulariu român-nemțesc...* Sibiu, 1868, s.v. *festucă* indică echivalentul germ. *der Splitter* [BARCIANU, V.]; în ediția din 1886 adaugă echivalentul germ. *Span* și accepțiunea specială, din botanică, *der Taumelloch*; în ediția din 1900 înlocuiește accepțiunea *der Taumelloch* cu o trimitere la echivalentul rom. *sălbăție*.

7. A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane...* vol. 1 (1870), s.v. *festucă* face o trimitere la *Lexiconul Budan*, menționează echivalentele fr. *éclat*, *chicot*, etimonul lat. *festuca* și o serie de termeni romanici presupuși a fi înrudiți cu lexemul românesc [CIHAC].

8. În primul dicționar academic, al latiniștilor Laurian și Massim, vol. 1 (1871), s.v. *festuca* figurează sensurile „pai de iarbă; așchie; (spec.) vergea cu care pretorul atingea pre servul [pe] care-l declara liber” [LM].

⁴ În continuare, dăm descrierea bibliografică, de regulă, incompletă, a acestor dicționare, urmată, la sfârșitul alineatului, de sigla DLR; rugăm totodată pe cititori să se raporteze la bibliografia DLR, litera D [*D-deinmulțit*], EAR, București, 2006, pentru detalierea oricăror sigle utilizate în acest articol.

9. Frédéric Damé, *Nouveau dictionnaire roumain-français...* vol. 2 (1894), s.v. *festuca* indică aria de răspândire [Trans.], echivalentele fr. *éclat (de bois)*, *chicot*, *écharde*, pl. neart. *festuce*, pl. art. *festucele* [DDRF].

10. Ion Gheție, *Dicționar român-maghiar pentru școală și privați...* Budapesta, 1896, s.v. *festucă* indică echivalentele magh. *szálka*, *forgács* [GHEȚIE, R. M.].

11. Theochar Alexi, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch...* Brașov, 1906, s.v. *festucă* indică echivalentul germ. *Splitter* [ALEXI, W.]; în dicționarul german-român al aceluiași lexicograf (Brașov, 1908), s.v. *Splitter* se indică echivalentele rom. *țandără*, *șburătură* [sic!], *așchie*, *ciopârtă*, pentru care se precizează că sunt forme feminine la singular, *festuce* pentru care se precizează că este un feminin plural și *ciocârtău*, *ațăpoc*, *fragment* pentru care se precizează că sunt neutre.

În plus, am descoperit că lexemul este citat de o serie de lingviști, care admit caracterul său popular și moștenit:

1. Alexandru Philippide, *Principii de istoria limbii* [1894], în *Opere alese. Teoria limbii*. Ediție de G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil. București, Editura Academiei, 1984. La p. 51 se menționează, într-o serie mai largă, „[rom.] dial. *festucă* – [lat.] *festuca*, [rom.] dial. *lăptucă* – [lat.] *lactuca*”, fără alte detalii sau surse.

2. Hermann Thalmann, *Der heutige Stand der Pluralbildung im Dako-Rumänischen*, în JAHRESBER. vol. 4 (1897), p. 82–135. La p. 112 se citează „*festucă Splitter*”, cu forme duble de plural „*festuci*, *festuce*”, împreună cu multe alte exemple de acest tip, precum *doică*, pl. *doici*, *doice*; *gâscă*, pl. *gâști*, *gâște*. Printre sursele acestui autor, enumerate la p. 135, figurează POLIZU și DDRF, de unde el ar fi putut prelua cuvântul.

3. Sextil Pușcariu, *Die rumänischen Diminutivsuffixe*, în JAHRESBER. vol. 8 (1901), p. 86–232. La p. 139, împreună cu o serie de cuvinte latinești precum *albus*, *sambucus*, *baltuca* se citează și lat. *festuca*, urmat, în paranteze, de presupusul său corespondent „rum. *festucă*”, considerat *ipso facto* ca fiind moștenit, fără alte detalii sau surse.

4. Vasile Țăra, *Termeni regionali de origine latină în Lexiconul de la Buda*, în vol. colectiv *Studii de dialectologie*, ed. Vasile Frățilă, Vasile Țăra, Timișoara, Tipografia Universității din Timișoara, 1984, p. 357–380. La p. 374 se menționează termenul *festucă*, încadrat *ipso facto* în categoria cuvintelor moștenite și se citează în sprijinul acestei ipoteze PEW no 600, fără alte detalii sau surse.

5. Menționăm și observația, într-o notă critică, de data aceasta, a lui I. Șiadbei, din articolul *Lexicografia românească și istoria cuvintelor*, în „Limba Română” VI (1957), nr. 6, p. 14–30, unde lingvistul citat se referă la PEW ca la o „lucrare de tinerețe... azi învechită, totuși singura terminată asupra elementului latin din limba română” (p. 23), apoi observă că „ea înregistrează unele elemente dubioase (de ex. *festucă*, *leu*), ori pe care lexicograful mărturisește că nu le cunoaște (de ex. *prat*, *rută*)”.

O serie de alte surse verificate de noi cu această ocazie – dicționare sau lucrări de alt gen – nu menționează lexemul *festucă* (lucrările care figurează în bibliografia DLR sunt indicate prin sigla lor; pentru celelalte am dat descrierea bibliografică):

ANON. CAR.; LEX. MARS.; MOLNAR; STAMATI, D.; Stamati, Theodor, *Vocabulariu de limbă germană și română*, Iași, Tipografia Buciumului român, 1852 [s.v. *Splitter* are alți termeni]; BAR. – MUNT. W. [s.v. *Splitter* are *așchie*, *țandură*]; CANELLA, V.; PROT. – POP., N. D.; PONTBRIANT, D.; COSTINESCU; HODOS, D.; VALIAN, V.; NEGULICI; Șăineanu, L., *Dicționar germano-român*, București, Socec, 1887 [s.v. *Splitter* are alți termeni]; ȘĂINEANU, D. U.; TDRG¹⁻³; Schroff, Maximilian W., *Deutsch-rumänisches Wörterbuch*, dritte Aufgabe, Craiova, Scrisul românesc, 1916 [s.v. *Splitter* are alți termeni]; CDDE; RESMERIȚĂ, D.; SCRIBAN, D.; CADE; DA; Colecția revistei „Dacoromania” (1922–1948); URSU, T. Ș.; DEX; DOOM¹⁻²; MDA.

Am apelat și la un mare corpus de texte în format electronic⁵, dar nu am descoperit atestări sau mențiuni care ar putea sprijini ipoteza că ne aflăm în fața unui termen moștenit⁶. Cercetătoarea Dana-Mihaela Zamfir a verificat pentru noi o serie de atlase românești regionale (Crișana, Banat, Transilvania, Moldova și Bucovina) și ne-a comunicat că nici aici termenul *festucă* nu figurează.

3. În limba latină, *festuca* s.f. are sensul de bază „fir, pai”, sensul special „baghetă cu care lictorul atinge pe sclav, în cursul ceremoniei de eliberare”, fiind un termen vechi și uzual, atestat începând de la Plaut (TLL 6/1, 625–626; Ernout/Meillet s.v. *festuca* [„ancien, usuel”]). Menționăm, drept dovadă că termenul a fost bine implantat în latina vorbită, înregistrarea și corectarea simultană a unei forme corupte în *Appendix Probi*: „*festuca non fistuca*” și la alți gramaticieni latini, cf. TLL 6/1, 625.

4. REW no 3268 s.v. *festūca [asteriscul nu se explică decât printr-o scăpare] „Halm” [= „fir; pai”] înregistrează următorii termeni moșteniți: it. *festuca*, occit. *festuga*, de genul feminin, corespunzător cu genul etimonului, și v.lomb. *festugo*, vident. *fastugo*, engad. *fastūi*, fr. *fētu*, occit. *festuc*, sard. *fustigu*, *fofigu*, sp. *ostugo* „nimic”, de genul masculin, aceștia indicând o schimbare de gen deja în latina populară – *festucum* – formă care apărea sporadic în Antichitate, cf. TLL 6/1, 625.

W. von Wartburg în FEW 3, 485a–586a s.v. *festuca* confirmă moștenirea acestui etimon în limbile domeniului galoroman, în unele dialecte italiene de nord și în engadineză, cu sensuri precum „fir; pai”. Spre deosebire de Meyer-Lübke în REW, aici se consideră că it. *festuca* este împrumut cult și nu se menționează eventuali continuatori ai acestui etimon în sardă sau în spaniolă.

⁵ Este vorba de peste 2000 de surse românești, dintre care multe vechi și regionale, unele provenind din proiectul *Banca de texte vechi românești*, coordonator dr. Al. Mareș, în curs la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, altele fiind achiziționate în ultimii ani în cadrul activităților specifice ale Sectorului de lexicologie și lexicografie al aceluiași Institut, iar altele făcând parte dintre achizițiile realizate în cadrul proiectului eDTLR, *Dicționarul Tezaur al Limbii Române în format electronic*, program: PNCDI II, contract: 910013/18.09.2007, director de proiect: prof. dr. Dan Cristea.

⁶ Singura sursă beletristică în care am reperat forma *festucă* este: Mircea Horia Simionescu, *Dicționar onomastic*, ediția a doua, București, Editura Allfa, 2000 [ediția întâi: 1969], p. 223: *Toate femeile pe care le-am iubit s-au numit, măcar pentru o oră, Festuca. Numele li se citește în ochi, într-un moment unic, imposibil de indicat, pentru că n-are nimic analizabil. Cunosco un individ care s-a învățat, nenorocitul, printre zeci de femei, a iubit și a fost iubit, dar n-a zărit niciodată albastra fulgerare stelară din ochii Festucăi.* În acest pasaj avem a face cu un fel de poreclă (printre multe altele) inventată de scriitor, care s-a inspirat, cel mai probabil, din nomenclatura botanică științifică (cf. *Festuca rubra*; *Festuca arundinacea*; *Festuca pratensis*). Pe Internet pot fi reperate utilizări sporadice ale unor forme românzate precum *festucă*, *festucii* (http://alpinet.org/main/alpinet/forum/comentarii_ro_categ_foto_id_91377_print_1.html; http://www.europea.ro/atelierliterar/index.php?afiseaza_articol_nelogat=27306; <http://blog.ropedia.ro/category/flora-si-fauna/>), care se explică desigur tot prin „valorificarea” nomenclaturii botanice.

Lucrările de referință pentru dialectele sud-dunărene ale limbii române nu prezintă eventuali continuatori ai etimonului lat. *festuca*⁷.

5. Apariția acestui lexem în dicționarele menționate se datorează exclusiv bunelor cunoștințe de latină ale unor reprezentanți ai Școlii Ardelene, unii dintre ei fiind autori ai *Lexiconului budan*: Samuil Micu, Petru Maior, Ioan Bob ș.a. Această constatare ne îndeamnă să-l considerăm drept un latinism, introdus prima dată, poate, de Samuil Micu, fără circulație în limba poporului. Alte dicționare bilingve, din deceniile următoare, preiau în nomenclatura lor acest cuvânt (ISER; POLIZU; BARCIANU, V.; GHETIIE, R. M.; ALEXI, W.). Această situație a creat iluzia că *festucă* ar circula cu adevărat în graiurile din Transilvania, în așa fel că dicționarele importante din perioada de început a lexicografiei monolingve științifice românești au căzut pradă acestei iluzii: CIHAC, LM, DDRF, ca și unii lingviști, care l-au atribuit adesea fondului de cuvinte moștenite din latină: Alexandru Philippide, Hermann Thalmann, Sextil Pușcariu (în PEW și în articolul din JAHRESBER. citat mai sus) și, mai aproape de zilele noastre, Vasile Țăra. În acest sens, amintim că unii lexicografi precizează formele de plural nearticulat *festuce*, plural articulat *festucele*, în timp ce un lingvist admite forme duble de plural *festuci/festuce*. „Responsabilitatea” pentru această situație îi revine mai ales *Lexiconului Budan*, cf. observația justă a lui Mircea Seche, care vorbește de „prestigiul mare de care s-a bucurat *Lexiconul de la Buda*” (*Schiță de istorie a lexicografiei românești*, vol. 1, p. 30) în secolul al 19-lea, atât printre lexicografii și lingviștii români, cât și printre cei din alte țări europene.

Sensul indicat de dicționarele citate prezintă o anumită diversitate. Cel mai adesea se indică sinonime precum *așchie*, *țandără* etc. sau echivalente în alte limbi precum germ. *Splitter*, fr. *éclat*, *chicot*, magh. *szálka* etc. Pușcariu în PEW nr. 600 îl glosează prin „Halm” = „tiją; fir”. Dar acest sens poate să fi fost notat de lingvist numai pentru a exista o corespondență semantică cu etimonul latinesc. Se distinge Pop-Barcianu, care în *Vocabulariu român-nemțesc...*, ediția din 1886, indică, pe lângă echivalentele germ. *Splitter*, *Span*, corespunzătoare sensului principal, și echivalentul *Taumelloch*, corespunzător unui sens special, din botanică: „sălbăție, plantă erbacee din familia gramineelor, cu tulpina rigidă, cu florile reunite într-un spic și cu fructe otrăvitoare (*Lolium temulentum*)” (DEX s.v. *sălbăție*). Același lexicograf, în ediția din 1900 a dicționarului său, înlocuiește echivalentul germ. *Taumelloch* cu o trimitere la echivalentul românesc al acestuia: „vezi: *sălbăție*”.

⁷ Pentru aromână am verificat DDA și Mariana Bara, *Le lexique latin hérité en aroumain dans une perspective romane*, Munich, Lincom, 2004; pentru meglenoromână: Candrea, *Grai și Suflet*, vol. 3, *Glosar meglenoromân* și Th. Capidan, *Dicționar meglenoromân*; pentru istroromână: S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, vol. 1–3; Richard Sârbu, Vasile Frățilă, *Dialectul istroromân. Texte și glosar*, Timișoara, Amarcord, 1998; Vasile Frățilă, Gabriel Bărdășan, *Dialectul istroromân. Straturi etimologice. Partea I*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2010.

Sensul din botanică atribuit *exclusiv* (deși mărturisim că nu știm din ce cauză) în această sursă lexemului *festucă* este desigur prea puțin pentru a vedea în el altceva decât un latinism introdus de reprezentanții Școlii Ardelene și preluat apoi de câteva dicționare din secolul al 19-lea, datorită prestigiului de care s-a bucurat *Lexiconul de la Buda*.

Mai remarcăm că marea majoritate a dicționarilor menționate înregistrează *festucă* numai în nomenclatura lor, adică numai în lista de cuvinte dar, și din acest punct de vedere, există un dicționar care se distinge: Theochar Alexi, *Dicționar german-român*, ediția din 1908, s.v. *Splitter*, menționează o serie de echivalente românești, între care „*festuce* f. pl.”. Totuși, explicăm această situație mai degrabă ca pe o măturie a atenției cu care lexicograful a valorificat lista de cuvinte din versiunea „român-german” a dicționarului său în versiunea inversă, „german-român”, decât ca pe un indiciu al existenței reale a lui *festucă* în vreun grai din Transilvania.

Revenind la LB, amintim că s.v. *festucă* figurează două sinonime – *țandură* și *vițichie* – și semnalăm faptul că *festucă* apare exclusiv în lista de cuvinte a LB, lipsind din cadrul definițiilor acestui dicționar, deși el ar fi putut figura, de pildă, s.v. *țandură*, ca sinonim al acestuia. În privința lui *vițichie*, situația este diferită, chiar opusă, față de cea a lui *festucă*, deoarece *vițichie* figurează doar s.v. *festucă*, în calitate de sinonim – *definiens* – al acestuia, dar autorii au omis să-l includă în lista de cuvinte (pe post de *definiendum*), ceea ce dovedește că *vițichie* făcea parte din fondul lexical relativ activ al lexicografilor – el a putut fi actualizat într-o situație de comunicare concretă (era nevoie de un echivalent pentru *festucă*). Caracterul popular și moștenit al lui *vițichie* a fost confirmat recent de Vasile Frățilă (v. *Etimologii. Istoria unor cuvinte*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2000, p. 93–94).

Faptul că interogările automate ale unei mari cantități de texte românești în formă electronică nu au avut drept rezultat *nicio atestare primară* ne face să fim destul de siguri că termenul *festucă* nu a avut niciodată o circulație mai semnificativă decât cea care rezultă din atestările descoperite de noi și comentate mai sus, toate acestea fiind *atestări secundare*⁸.

Din fericire, corpusurile de texte electronice de mari dimensiuni, disponibile în prezent, ne permit să stabilim, cu rapiditate și precizie, nu doar informații de ordin *pozitiv* (lexemul / forma cutare apare în sursele / autorii cutare), ci și informații

⁸ Avem în vedere distincția, pe care o considerăm fundamentală, dintre *atestările primare* vs. cele *secundare*: *atestările primare* provin din texte de orice natură, caracterizate prin vreun scop comunicativ oarecare, altul decât reflecția asupra limbii și a elementelor ei, în timp ce *atestările secundare* provin din surse în care este deja valorificat și analizat un anumit material lingvistic: dicționare disponibile, glosare, lucrări dedicate lexicului, formării cuvintelor, terminologiilor etc., pentru detalii suplimentare privind această distincție v. Victor Celac, *Lexicografia actuală și corpusurile electronice. Tratarea unor cuvinte învechite sau regionale în DEX*, în revista „Limba Română”, tom LIV, 2/2010, p. 207–208.

de ordin *negativ* (lexemul / forma cutare *nu* apare în sursele / autorii cutare). Cititorii își pot imagina că, în cazul termenului *festucă*, enumerarea surselor în care el *nu apare* s-ar întinde pe câteva zeci de pagini.

O particularitate a fonetismului, semnalată deja de Ovid Densusianu, poate ridica un semn de întrebare privind caracterul moștenit al lexemului discutat: lat. /e/ neaccentuat protonic în silabă inițială devine de regulă rom. /ă/: („Dacă cuvântul s-ar păstra din latinește am fi avut *făstucă*”, *Un dicționar pretins etimologic* [recenzie la PEW publicată în 1907], în *Opere*, vol. 1, București, EPL, 1968, p. 648), având în vedere seria de exemple ca *bătrân* < *vet(e)ranus*, *păduche* < *peduc(u)lus*, *răposa* < *repausare*, *răspunde* < *respondere*, *rășină* < *resina*, *săptămână* < *septimana*; dar există și numeroase excepții: *berbec* < *ueruecem*, *depune* < *deponere*, *legumă* < *legumen*, *secară* < *secale*, *senin* < *serenus*, *venin* < *venenum*, unele explicabile prin asimilare vocalică.

Mai observăm că Sextil Pușcariu însuși, după ce, în PEW, atribuisese lexemul *festucă* fondului lexical moștenit, în DA și-a schimbat viziunea, căci DA nu are un articol *festucă* – absență care nu poate fi explicată printr-o eventuală scăpare, ci numai prin supoziția că Sextil Pușcariu și-a dat seama că este vorba de un element introdus și vehiculat pe cale cultă de unii reprezentanți ai Școlii Ardelene⁹. Cu alte cuvinte, neincluderea lui *festucă* în DA a fost o manieră tacită, implicită, prin care Sextil Pușcariu a corectat eroarea din PEW. Profităm de această ocazie pentru a formula următoarele remarci de ordin lexicologic: DA trebuia să răspundă într-o măsură sensibilă unor necesități normative pe care Academia Română și Sextil Pușcariu însuși și le-au asumat. Nu avem decât să amintim afirmația lui Pușcariu că se vor „închide ușile” în fața unor termeni neologici ca *maladie*, *gambă*, *busculadă* (DA, litera A [1913], *Raport către comisiunea dicționarului*, p. XX), precum și rezervele formulate la adresa dicționarului precedent (ibidem, subcapitolul *Critica dicționarului*, p. XII–XV; cf. și citatul următor: „Un cuvânt suspect, pe care îl întâlnim în *toate* dicționarele, tot suspect rămâne, căci el a trecut din cel mai vechi în toate celelalte, până la cel mai nou” p. XII). Ne permitem să apreciem că această constrângere diminuează o altă dimensiune a dicționarului: aceea de dicționar-tezaur. Conceptul *cuvânt suspect* cu care a operat Sextil Pușcariu poate fi detaliat în felul următor: „*suspect* în sensul că nu a existat cu adevărat în graiul poporului”. Dar altfel, așa suspect cum este, el își poate totuși găsi locul care i se cuvine într-un dicționar-tezaur modern. Credem, cu titlu personal, că dicționarul-tezaur modern al limbii române poate să renunțe complet la latura sa normativă. FEW și LEI constituie exemple bune din acest punct de vedere. Putem constata că volumele din DLR, seria nouă, sunt mai „generoase”, mai „permissive” din acest punct de

⁹ Cel mai probabil, cu ajutorul lui Ovid Densusianu care, în recenzia sa foarte critică la adresa PEW menționată mai sus, afirmase că *festucă* este „un latinism al autorilor *Lexiconului Budan*” (p. 648).

vedere, căci aici este prevăzut, pentru lexemele corespunzătoare, calificativul „(în dicționarele din trecut)”, v. de ex., DLR s.v. *decaptivá* vb. „a elibera din captivitate”. Dacă însă se va dori păstrarea laturii normative, acest lucru ar putea fi realizat prin recurgerea la formule de indicare limitativă a uzului și a răspândirii, de tipul: „ieșit din uzul actual”, „în dicționarele din trecut” etc., în așa fel ca obiectivul de a realiza dicționarul-tezaur să nu fie afectat.

Credem că, dacă DA ar fi acceptat o asemenea practică și, în cazul de față, dacă ar fi inclus pe *festucă* în nomenclatura sa, indicându-i sursele în care este atestat, circumscriind locul său real în limba română și stabilindu-i adevărata etimologie, această corectură explicită l-ar fi oprit pe lingvistul timișorean Vasile Țăra să mai considere, în 1984, cuvântul *festucă* drept un element moștenit.

6. Încheiem prin a reaminti faptul că REW no 3268 s.v. **festūca* nu menționează rom. *festucă*. Ca și în cazul DA, această absență este o manieră *implicită* de a soluționa lucrurile – e drept, singura acceptabilă, pentru epoca și împrejurările respective, având în vedere amploarea REW și faptul că acest dicționar este opera unui singur autor; probabil W. Meyer-Lübke a remarcat absența lui *festucă* din DA, și acest fapt l-a determinat să nu valorifice în nici un fel informația din PEW no 600; dar am văzut mai sus care sunt dezavantajele unor emendări implicite. În schimb, DÉRom, noul dicționar etimologic romanic, un proiect colectiv european, inițiat în 2008, la care participă peste 50 de lingviști din diverse țări europene (v. pentru detalii www.atilf.fr/DERom), își propune în mod constant să evalueze explicit toate ipotezele etimologice care au fost emise, în fiecare caz în parte, de-a lungul timpului. În cazul etimonului *festuca*, normele redacționale DÉRom impun redactarea unei note de subsol în care analiza lui Sextil Pușcariu din PEW no 600 să fie respinsă explicit, printr-o formulare de genul: *Malgré Sextil Pușcariu in PEW, le dacoroumain n'a pas hérité lat. festuca...* Sperăm că acest articol va servi măcar drept argument pentru o viitoare decizie corespunzătoare în cadrul DÉRom.

LES PROBLÈMES DU LEXIQUE HÉRITÉ DU ROUMAIN (1). *FESTICĂ*

(Résumé)

L'article se préoccupe de l'étymologie du mot roumain *festucă* « nom de plante ». Le lexème a été considéré un élément populaire hérité du latin (à voir : Al. Philippide, Sextil Pușcariu, Vasile Țăra et d'autres). En tenant compte des attestations repérables dans les sources textuelles du roumain, on peut dire que cette hypothèse n'est pas correcte: il s'agit plutôt d'un latinisme introduit dans les dictionnaires par les représentants du courant latiniste au début du 19e siècle.

Cuvinte-cheie: lexicografie, etimologie, corpusuri electronice.

Mots-clés: lexicographie, étymologie, corpus électroniques.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”,
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*

Virgil Nestorescu

NOTE ETIMOLOGICE ȘI LEXICALE

Apariția celui de-al treilea volum al **Dicționarului graiurilor dacoromâne sudice** încheie această lucrare de mare întindere, care reprezintă o etapă deosebită în dezvoltarea cercetărilor dialectale din țara noastră. Bogăția lexicală a graiurilor noastre sudice, pe care am subliniat-o cu alt prilej (cf. Nestorescu 2011), se reflectă în bună măsură și în acest ultim volum prin varietatea împrumuturilor din alte limbi, ca urmare a contactelor directe cu graiurile minorităților naționale conlocuitoare, sau prin neașteptate formații interne ale limbii române.

În rândurile de mai jos vom încerca să ne ocupăm de originea unor cuvinte, adesea bine mascată fonetic, fie provenind din împrumuturi, fie reprezentând creații locale ale graiurilor studiate.

*
*   *

PALÓI s. m. (DGS III, rar Ct) „rasă de câini cu picioare scurte” (cu diminutivul **paloιάς**) poate fi apropiat de termenul bg. **палаш** (var. **пальаш**, **пальош**) „câine de vânatoare”, care la rândul său nu are etimologie clară (BER V, p.24).

PANC² adj. (DGS III, rar Dj) „sașiu” ar avea un corespondent perfect în adj. **panc**, variantă rară a lui **ponc** „idem” (DLR s. v.), dar nu știm, din informațiile date în dicționar, la care din multiplele sensuri ale cuvântului se referă. Oricum, în cazul nostru asemănarea dintre *panc*² și *ponc* trebuie reținută.

PANCHIU adj. (DGS III, în Ag) „sașiu” poate fi explicat numai dacă aducem în discuție adj. **panc**² „idem”, discutat înainte. Avem de-a face în **panchiu** cu un derivat din adj. **panc**, după tipul altor formații similare rezultate cu ajutorul suf. *-iu*. Acceptând acest lucru, trebuie abordată într-un mod asemănător și etimologia cuvântului imediat următor, care ține de același grup semantic.

PANCHIÓN-OANĂ adj. (DGS III) „sașiu-sașie”, înregistrat rar tot în Dj (var. *bachión-bachioánă* în Vl și Ag), este inserat în DLR cu etimologie necunoscută. Credem că nu greșim dacă îl legăm de *panchiu*, înscriindu-l în aceeași serie cu *pachión*, cuvânt pe care l-am întâlnit în graiurile românilor din nord-vestul Bulgariei (*Români timoceni*, p.108), și *pachiónŭ*, alt regionalism cu sens identic (v. DLR), în care absența consoanei nazale înaintea lui [c] nu este o problemă.

PANDÉLĂ s. f. (DGS III, rar Br) „drapel; steguleț” este o formă rară a unui vechi împrumut pe cale cultă **bandieră** „steag, drapel” din it. *bandiera* (DA), care a fost folosit frecvent în scrierile din secolul al XIX-lea.

PARȚOĂLĂ s. f. (DGS III, rar Cl) „preș; țoală de învelit” provine se pare din bg. **парцал** „bucată de stofă; îmbrăcămintă ruptă; haină veche, murdară” (BER V, p.76). Forma ușor modificată se datorează probabil și influenței rom. *țoală*.

PATCRÍLCĂ s. f. (DGS III, rar în Tl) „plasă la vintir” este un cuvânt rusesc, intrat prin graiurile lipovenești din Deltă, anume **подкрилка** „idem”.

PÉLEȘ s. n. (DGS III, rar Ag) „lobul urechii” provine din bg. dial. **пелеш**, cuvânt polisemantic care, între altele, înseamnă și „partea moale a urechii; podoabă pe care o poartă fetele și femeile în părul împletit” (BER V, p.139).

PLANIȘTE s. f. (DGS III, prin Ag) „loc unde se odihnesc vitele; zăcătoare” este împrumutat din bg. dial. **пладнице** (var. **планище**) „loc de odihnă la umbră (pentru vite)”, derivat al lui *пладне* „amiază” (BER V, p. 306).

PÓTCĂ s. f. (DGS III, rar Ag) „sperietoare, momâie (în culturi)” nu poate fi legat semantic de *potcă* înregistrat în DLR, ci de bg. **потка** „resturi de vegetație, crenguțe verzi folosite ca semn de demarcație a unor livezi sau de interdicție a pășunatului” (BER V, p.55).

PRINCĂ s. f. (DGS III, rar Tr) „butonieră” este împrumutat din bg. **примка**, „laț, arcan”, care prin restrângere a putut căpăta acest înțeles.

PRIPÉT s. (DGS III, rar Gj) „căldură mare, caniculă” redă, cu o schimbare neobișnuită a consoanei finale, bg. **припек** 1. „loc scăldat de soare”. 2. „dogoarea soarelui” (DBR, BTR).

PÚCĂL s. m. (DGS III, rar Ot) „pasăre răpitoare de noapte, înrudită cu bufnița și cucuveaua” este ușor de descoperit în cuvântul bulgăresc **бухал** „nume dat unor păsări răpitoare de noapte: bufniță, huhurez” (BTR; DBR).

RAJ s. n. (DGS III, rar VI) „unealtă folosită în rotărie pentru însemnat obezile” pare să fie același cuvânt cu **raf**¹ „cerc de fier care se aplică pe obada unei roți de lemn cu scopul de a o proteja” (DLR s. v.). În acest caz, înlocuirea consoanei finale trebuie privită ca un accident fonetic sau ca o posibilă greșeală de transcriere.

REJIÉN s. n. (DGS III, rar Tl) „vătrai” este împrumutat din bulgară, unde sub forma **ръжен** (care corespunde variantei **răjén**), înseamnă „lopățică cu care se atâță focul; vătrai” (BER VI, p. 365; DBR).

RISÁUA s. f. art. (DGS III, rar în Tl), care presupune sg. **risá**, cu sensul „podoabă făcută dintr-o panglică pe care erau înșirați galbeni, purtată de femei pe frunte, în trecut”, corespunde fonetic și, în mare măsură, semantic bg. dial. **песа** „panglică cu diferite motive populare cusută pe umerii cămășilor femeiești; (pl.) franjuri, ciucuri” (Gerov; BER VI, p.229).

SUGMÁN s. (DGS III, rar Ot) „rochie”, ilustrat de un citat prin care subiectul anchetat trimite la originea slavă a cuvântului: *Capot, sugman [să zice] pă sârbește*, are în realitate origine bulgară. Menționăm că *sârbește* înseamnă popular *bulgărește* (DLR s. v. *sârb*²), o veche confuzie ce se reflectă și în denumirea improprie a unor localități cu vorbitori nativi de limbă bulgară, cum ar fi *Băleni-Sârbi* din jud. Dâmbovița, *Băilești-Sârbi* din jud. Dolj (Jordan, p. 262–263; Mladenov, p. 32–42).

Din DLR aflăm că forma *sugmán*, variantă a lui *suman*, considerat ca împrumutat din ucr. **сукман**, nu are printre sensurile sale și pe cel de „rochie”. Acesta însă se găsește în bg. dial. **сукман** „îmbrăcămintă femeiască lungă, fără mâneci, din stofă de lână; fustă largă din stofă țesută la război” (BER VII, p. 561).

SURMÁ s. f. (DGS III, rar Dj) „uimă, gâlcă” (var. **súrmă**) se explică prin bg. dial. **сурма** „1. amigdală; gâlcă. 2. scrofuloză” (BER VII, p. 598).

ȘAMÁC s. (DGS III, rar Br) „plantă de baltă asemănătoare papurei; rogoz” provine din bg. **шамак** (< tc.) „papură cu frunze înguste; rogoz” (MBBR, p. 300, 550).

ȘLÍCTOR s. n. (DGS III, rar Db) „rindea” este un împrumut obținut prin trunchiere din germ. **Schlichthobel** „(rindea) fățuitoare” (DGR).

ȘLÍFCAIER s. n. (DGS III, rar Ot) „rașpel (cu dinți mărunți)” reprezintă o variantă a lui **șlihtfaier** „pilă de finisat” (DLR s. v.), împrumut din germ. **Schlichtfeile**.

ȘLÍTHAMOR s. n. (DGS III, rar Il) „un fel de ciocan folosit în dogărie” apare în DLR sub forma **șlihthamăr**, regionalism din nordul Bucovinei, provenit din germ. **Schlichthammer**.

ȘMAL s. n. (DGS III, rar Tl) „capătul îngust al ciocanului” a rezultat prin trunchierea germ. **Schmal** [hammer], din care pentru denumirea obiectului a fost păstrat numai adjectivul **schmal** „îngust”.

ȘRÁPȚIG s. n. (DGS III, rar Ag, Ot) „menghină de lemn” provine din germ. **Schraubzwinge** „clește, menghină cu șurub de strâns sau presat” (DGR).

ȘRÓPOB s. n. (DGS III, rar Db) „(un fel de) rindea” redă într-o formă ușor ascunsă termenul german **Schrohobel** „rindea-cioplitor” (DGR).

ȘTRAM adv. (DGS III, rar Db) în expr. [la minerit] *a bate ~* „a bate insistent cu ciocanul fășia de humă dintre straturile de cărbuni” corespunde formal adj. **stram** „voinic, zdravăn; deștept” < germ. **stramm**, inserat în DLR. Transferul cuvântului în altă sferă semantică merită să fie subliniat ca o trăsătură aparte a graiului dobrogean.

ȘTRÉCVINCLU s. f. (DGS III, rar Gr) „unealtă a dogarului folosită la trasarea și la stabilirea unghiurilor” este un împrumut destul de transparent al germ. **Streichwinkel** „unghi de direcție” (DGR).

TALASÁM s. (DGS III, rar Tl) „strigoi”, după cum informează chiar subiectul, este un cuvânt învechit: *Să făcea nainte strigoi, talasám cum spune ei [bătrânii]*. A fost luat din bg. **таласъм** „duh rău; vampir; strigoi” (DBR), sau din tc. **talısım** (BER VII, p.78), din care acesta provine.

ȚANHÓBLU s. (DGS III, rar VI) „rindea cu dinți” este împrumut evident din germ. **Zahnobel** „rindea dințată” (DGR).

ÚDVÁ s. f. este tratat în DGS II, sub **hudubă** „uliu”, fiind considerat de autori ca variantă a acestuia. Asemănarea fonetică nu ni se pare suficientă pentru a se justifica tratarea lor în același articol. Ocupându-ne de originea acestui cuvânt, inserat în DLR fără etimologie, am arătat mai demult că, după aspectul fonetic și sens, **udvă** „nume regional pentru o pasăre de pradă” se explică fără dubiu prin bg. dial. **утва** 1. „pasăre de noapte asemănătoare cucuvelei, dar mai mare, închisă la culoare, cu pene albe și cafenii (*Strix*)”. 2. „bufniță” (cf. *Note*, p. 528).

VERDÁNE s. f. pl. (DGS III, rar Tr) „ciocănitoare” este o variantă neconsemnata până acum a lui **vârdare**, nume dat mai multor păsări din ordinul agățătoarelor: *ciocănitoare verde, ciocănitoare sură, ciocănitoare de zăvoi* etc.” (DLR s. v.).

ZÁVT s. n. (DGS III, rar Dj) „smoală” îl găsim în DLR sub forma **zef**, unde este considerat turcism învechit (< tc. **zift**). Credem însă că în privința etimologiei nu poate fi scos din discuție bg. **зифт**, care la rândul lui a fost luat tot din turcă.

ZÉICĂ s. f. (DGS III, rar Cl) „apelativ între cumnate” provine din bg. dial. **зейка** „cumnată”, format din *зетька > зет „cumnat” (BER I, p. 631).

ZEMBEREĂ s. f. (DGS III, rar Tl, Cț) „un fel de zăvor la ușile de tip vechi” este o formă aparte a unui vechi turcism, inserat în DLR sub **zimberec** (2.) „idem”.

ZEȚĂMĂR s. n. (DGS III, rar Dj) „bașchie” a fost obiectul unei mai vechi note etimologice (*Etimologii*, p. 57), în care cuvântul-titlu, cu definiția „ciocan de fier având la capăt un șanț ca să poată prinde cercurile de fier când sunt bătute pe butoi”, a fost explicat ca împrumut din germ. **Setzhammer** „ciocan de planare” (DGR).

BIBLIOGRAFIE

- BER = *Български етимологичен речник, БАН*, Sofia, 1971–.
- BTR = *Български тълковен речник*, ediția a II-a, Sofia, 1963.
- DA = *Dicționarul limbii române*, publicat de Academia Română, A-De și F-Lojnița, București, 1913–1949.
- DBR = Tiberiu Iovan, *Dicționar bulgar-român*, București, Editura Științifică, 1994.
- DGO = Dorina Bărbuț, *Dicționar de grai oltenesc*, Craiova, 1990.
- DGR = Academia Republicii Socialiste România, *Dicționar german-român* [Coordonare și revizie Mihai Isbășescu și Maria Iliescu], București, 1966.
- DGS = *Dicționarul graiurilor dacoromâne sudice*, coordonator Maria Marin, de Ion Ionică, Maria Marin, Anca Mihăilescu, Iulia Mărgărit, Teofil Teaha, București, Editura Academiei Române, vol. III (literele P–Z), 2010.
- Etimologii = Virgil Nestorescu, *Etimologii*, în „Limba română”, LIII, 1–2, 2004, p. 55–56.
- Gerov = Najden Gerov, *Речник на български език*, Plovdiv, I–III, 1895–1904.
- Iordan = Iorgu Iordan, *Топонимия ромânească*, București, 1963.
- MBBR = *Материали за български ботаничен речник*, sub red. lui B. Ahtarov, Sofia 1939.
- Mladenov = Maxim Sl. Mladenov, *Българските говори в Румъния*, Sofia, 1993.
- Nestorescu 2011 = Virgil Nestorescu, *Note etimologice*, în *Studii de dialectologie, istoria limbii și onomastică. Omagiu domnului Teofil Teaha*. Coord. Maria Marin, Daniela Răuțu, Editura Academiei, București, 2011, p. 399–408.
- Note = Virgil Nestorescu, *Note etimologice și lexicale* în „Limba română”, LVIII, 4/2009.
- Români timoceni = Virgil Nestorescu, *Români timoceni din Bulgaria. Glosar dialectal*, București, Editura Academiei Române, 2011.

NOTES ÉTYMOLOGIQUES ET LEXICALES

(Résumé)

Dans cet article l’auteur a continué son travail consacré à la recherche de l’origine des mots insérés dans le IIIe volume du *Dictionnaire des patois dacoroumains méridionaux* (DGS), récemment paru. Il faut remarquer un bon nombre des mots empruntés au bulgare, ce qui est un trait particulier des patois étudiés. Comme d’habitude, les termes techniques sont d’origine allemande.

Cuvinte-cheie: etimologie, panchiu, pandelă, surma, udvă, zeică.

Mots-clés: *étymologie, panchiu* „bigle”, *pandelă* „drapeau”, *surma* „scrofule”, *udvă* „oiseau de proie”, *zeică* „belle-soeur”.

București, B-dul Al. Obregia nr. 24

Emanuel Conțac

SURSELE PREDOSLOVIILOR LA CELE PATRU EVANGHELII
DIN *NOUL TESTAMENT* DE LA BĂLGRAD (1648)

1. INTRODUCERE

Predosloviile *Noului Testament* de la Bălgrad (în continuare, NT. 1648) au făcut deja obiectul mai multor studii, dar niciunul dintre acestea nu s-a concentrat pe identificarea și verificarea sistematică a surselor celor 24 de texte introductive din ediția tipărită de Simion Ștefan¹. Cercetătorii care s-au ocupat de predoslovii au considerat că este vorba de „texte originale” (G. Țepelea), „zeci de pagini care pot fi considerate ca primul «manual» de introducere și de exegeză biblică din teologia românească” (M. Păcurariu). Despre alcătuirii predosloviilor s-a spus că „se opresc cu vădită plăcere și competență asupra unor date cu caracter geografic, istoric și social, în legătură cu orașele și locurile vizitate de apostoli” (G. Țepelea), iar citatele patristice și postpatristice folosite în predoslovii au fost considerate dovada că autorii „nu erau calvini (nici filocalvini), ci români ortodocși, care au lucrat și la traducerea propriu-zisă” (G. T. Marcu). Polemizând cu o afirmație a lui Iorga (care îl numește pe Simion Ștefan „vlădică de lege calvină”), Virgil Cândea întreba retoric: „Dar cum ar fi patronat el o traducere a *Noului Testament* ale cărei comentarii (cele 24 de predoslovii) se referă la autoritatea Părinților Bisericii, la Sf. Ioan Hrisostom, Sfântul Athanasie cel Mare, Fericitul Ieronim, Theofilact al Ohridei și la toți «cărțurarii aceea carii învață depreună în Besearea lui Dumnezeu²?»”

În studiul de față ne propunem să analizăm sursele predosloviilor la cele patru evanghelii și prelucrarea de care au avut parte, pentru a vedea apoi dacă aprecierea lui G.T. Marcu („traducătorii sunt pricepuți în metoda de lucru științifică”) își găsește confirmarea. Totodată, pornind de la întrebarea ridicată de V. Cândea, vom evalua modul în care se raportează autorul predosloviilor la

¹ G. Țepelea, *Predosloviile Noului Testament de la Bălgrad (1648)*, în „Limba română”, 1964, nr. 2, p. 149–157; G. Țepelea, *Alte precizări în legătură cu predosloviile Noului Testament de la Bălgrad (1648)*, în *BOR*, an LXXXIII, 1965, nr. 1–2, p. 113–124. Cele două studii (și altele privitoare la NT. 1648) au fost republicate în G. Țepelea, *Studii de istorie și limbă literară*, București, 1970, și apoi în vol. *Pentru o nouă istorie a literaturii și culturii române vechi*, București, 1994. Între studiile privind predosloviile Nt. 1648 trebuie să menționăm și pe cel al lui G.T. Marcu, *Valoarea isagogică și biblică-teologică a celor 24 de predoslovii*, în *Noul Testament (...) reeditat după 340 de ani*, Alba Iulia, 1988.

² Virgil Cândea, *Noul Testament în limba română ca act de spiritualitate și cultură*, în NT. 1648, ed. modernă, Alba Iulia, 1988, p. 43.

sursele patristice pe care le menționează. Cercetarea întreprinsă ar trebui să ne dea o imagine preliminară a nivelului de erudiție al cărturarilor transilvăneni care au contribuit la realizarea NT. 1648. Desigur, rezultatele studiului de față trebuie considerate provizorii, până la o analiză amănunțită completă a tuturor predosloviilor incluse în *Noul Testament* de la Bălgrad.

2. SURSELE PREDOSLOVIEI LA *EVANGHELIA DUPĂ MATEI*

Primul aspect care frapază cu privire la predoslovia *Evangeliei după Matei* este faptul că se întinde pe 4 pagini, spre deosebire de celelalte predoslovii ale Evangheliilor, care sunt mult mai lapidare (Marcu – 1 ½ pagini; Ioan – ⅔ pagină; Luca – ⅓ pagină). Această disproporție bătătoare la ochi se va reflecta, desigur, și în spațiul pe care îl vom aloca prezentării fiecărei predoslovii. Înainte de a trece la analiza propriu-zisă a textului, atragem atenția asupra unei ciudățenii: predoslovia primei evanghelii, spre deosebire de celelalte trei, n-a fost retipărită în *Biblia* de la București. Asupra cauzelor acestei stranii omisiuni vom propune o explicație în finalul acestei secțiuni.

Informațiile isagogice privitoare la prima evanghelie din canon (autorul, anul, limba în care a fost scrisă evanghelia și elementele de conținut) sunt precedate de câteva considerații cu privire la termenul „evangelion” (gr. εὐαγγέλιον), care „iaste cuvânt grecesc și în firea lui face veaste bună sau dar pentru veaste bună”. Autorul predosloviei este conștient că termenul are corespondent în *Vechiul Testament* ebraic, fiindcă oferă următoarea explicație: „în limba jidovească încă samnă veaste bună, au darul a veștii bune, care veaste-i aduse lui David, Husi, când era în pribegie, că-s tăiați carii să rădicase pre el, cumu-i scris în a 2-a carte a lui Samuil cap 18, stih 28, aune<ο>ri darul veștii bune carele aștepta de la David, pentru că-i vestui că au omorât pre Saul, cum scrie în a doao carte a lui Samuil, cap. 4, stih 10.

Citatul de mai sus merită o analiză amănunțită. Cititorii familiarizați cu istorisirile despre regele David vor fi recunoscut referirile la două evenimente din viața acestuia: (1) sfârșitul revoltei lui Absalom, care „să rădicase” împotriva tatălui său și (2) finalul dezastruos al domniei lui Saul, primul rege israelit, ucis de filistenii în memorabila bătălie de la Muntele Ghilboa. Folosirea acestor două pasaje pentru a ilustra înțelesul termenului εὐαγγέλιον este problematică din două motive. În primul rând, în textul grec al Septuagintei care descrie finalul revoltei lui Absalom nu întâlnim efectiv termenul εὐαγγέλιον (folosit o singură dată în Septuaginta, în 2 Regi. 4:10 = 2 Sam. 4:10³), ci niște cuvinte din familia lexicală a acestuia⁴. În al doilea rând, regele David nu primește moartea lui Absalom ca pe o

³ SEPT. IAȘI, vol. II: „pe acela care mi-a dat de veste că a murit Saul – și credea că aduce o veste bună în fața mea – l-am prins și l-am ucis la Sekelac, cu toate că trebuia să-l răsplătesc pentru veste [εὐαγγέλια]”.

⁴ εὐαγγελίζω (2 Regi 18:19, 20, 26, 31), εὐαγγελία (2 Regi 18:20, 22, 25, 27).

veste bună, ci este profund îndurerat de această tragedie, pe care ar fi dorit să o împiedice (2 Regi 18:5). Nici moartea lui Saul nu este primită ca o veste bună, fiindcă amalecitul care pretinde că l-a ucis pe adversarul lui David, în speranța că va fi recompensat generos, este executat pentru vina de a fi atins persoana sacrosanctă a „unsului Domnului” (2 Regi 1:13–16). Să mai observăm că nici ordinea referințelor citate nu este una logică; ne-am fi așteptat ca episoadele să fie așezate cronologic: mai întâi episodul morții lui Saul, relatat la începutul cărții 2 Regi⁵, și apoi episodul uciderii lui Absalom, prezentat în partea de final a aceleiași cărți. Nu în ultimul rând, însuși numele celei de-a zecea cărți din canonul VT ridică un mare semn de întrebare: de ce se vorbește despre „a doo carte a lui Samuil” (titlatură folosită de protestanți) și nu „cartea a doua a împăraților” (titlul din *Septuaginta*, folosit în Bisericile răsăritene)? Suntem de părere că autorul fie a folosit, pentru scrierea acestei predoslovii, o sursă protestantă din care a citat referințele biblice fără a mai schimba numele, fie s-a format într-o școală teologică protestantă, drept care folosea aceste titluri în mod obișnuit.

Revenind la considerațiile despre termenul „evanghelie”, observăm că referințelor din 2 Samuel li se adaugă altele: „Sfânta Scriptură în multe chipuri grăiaște de evanghelie: (Uneori să zice «evangheliia de vecie», vestită de proroci: la Isaia glava 52, stih 7 și la Apoc<a>lips 14, stih 6; uneori să zice că au fost «ascunsă din vecie» și de apostolii i-arătată la k̄l̄ (m), 16, stih 25; uneori să chiamă evangheliia una sângură și așa să înțeleage cartea celor patru evanghelesti, la galat<eani> 1, stih 6)”.

Verificare atentă a referințelor din pasajul de mai sus scoate la iveală câteva inexactități și o definiție problematică a termenului „evanghelie”. Expresia „evanghelie de vecie” se întâlnește într-adevăr în Apoc. 14:6⁶, dar nu și în Isaia 52:7⁷, iar corelarea textului isaianic (care folosește verbul εὐαγγελίζω), cu termenul tehnic „evanghelie” face dovada unei hermeneutici superficiale. Despre sintagma „ascunsă de veci” (Rom. 16:25) ar fi mai corect să spunem că ea se referă, în context, la termenul μυστήριον, nu la εὐαγγέλιον⁸. Cât despre referirea la Gal. 1:6, ea este complet greșită. În context, Sf. Pavel îi mustră cu asprime pe galateni, acuzându-i că, prin adoptarea obiceiurilor specifice iudaismului (circumcizie etc.) trec la o altă „evanghelie”⁹. Este greu de înțeles cum a ajuns autorul predosloviei să facă legătura dintre acest verset din Galateni și activitatea „celor patru evanghelești”.

⁵ Moartea lui Saul este descrisă atât în 1 Regi 31 cât și în 2 Regi 1. Diferențele dintre cele două relatări, deși semnificative, nu fac obiectul studiului nostru.

⁶ Apoc. 14:6: Καὶ εἶδον ἄλλον ἄγγελον πετόμενον ἐν μεσουρανήματι, ἔχοντα εὐαγγέλιον αἰώνιον εὐαγγελίσαι ἐπὶ τοὺς καθημένους ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἐπὶ πᾶν ἔθνος καὶ φυλὴν καὶ γλῶσσαν καὶ λαόν.

⁷ Is. 52:7: ὡς ὦρα ἐπὶ τῶν ὀρέων ὡς πόδες εὐαγγελιζομένου ἀκοῆν εἰρήνης ὡς εὐαγγελιζόμενος ἀγαθὰ ὅτι ἀκουστήν ποιήσω τὴν σωτηρίαν σου λέγων Σιών βασιλεύσει σου ὁ θεός.

⁸ Rom. 16:25: Τῷ δὲ δυναμένῳ ὑμᾶς στηρίζαι κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου καὶ τὸ κήρυγμα Ἰησοῦ Χριστοῦ, κατὰ ἀποκάλυψιν μυστηρίου χρόνοις αἰωνίοις σεσηγημένου.

⁹ Gal. 1:6: Θαυμάζω ὅτι οὕτως ταχέως μετατίθεσθε ἀπὸ τοῦ καλέσαντος ὑμᾶς ἐν χάριτι [Χριστοῦ] εἰς ἕτερον εὐαγγέλιον.

Înainte de aborda problemele care țin de paternitatea Evangheliei după Matei, autorul mai face câteva observații despre caracterul interschimbabil al termenilor „evanghelie” și „propovăduire”, apelând la câteva citate din scrierile apostolului Pavel. Primul dintre ele intrigă nu atât prin lipsa de acuratețe a referinței (Rom. 1:1, nu 1:2¹⁰), cât prin citatul folosit („Eu-s ales cătră propovedaniia evangheliei”), care diferă semnificativ de formularea din NT. 1648 („Pavel, sluga lui Iisus Hristos, chemat apostol, ales în Evagheliia lui Dumnezeu”). Următoarele două versete menționate (1 Cor. 9:12, 14)¹¹, deși fac parte dintr-un capitol care tratează indirect problema proclamării Evangheliei (înțeală ca mesaj despre Mesia cel răstignit), se integrează relativ bine în argumentația autorului predosloviei. Ultima referință (dhr̄le α) este probabil eronată, deoarece singurele ocurențe ale grecescului εὐαγγέλιον din *Faptele Apostolilor* se găsesc în 15:7 și 20:24¹².

Autorul predosloviilor înțelege termenul „evanghelie” nu doar ca mesaj, ci și ca specie literară: „auneori să zice poveastea evangheliei de nașterea lui Hristos, de minunile Lui, chinul, moartea, scularea, înălțarea”. Se face astfel trecerea la prezentarea celor patru evangheliști, cu un paragraf care constituie o adaptare a unor informații preluate din comentariul la Matei al lui Teofilact. Pentru a ilustra similaritatea dintre NT. 1648 și Teofilact, prezentăm textul pe două coloane, subliniind cu italice adaosurile autorului român.

NT. 1648	Teofilact, <i>Tălcuire la Evanghelia după Matei</i>
(...) și așa sînt patru evanghelii, carele au scris cei patru evangheliști, din carii doi: Matei și Ion sînt din numărul a 12 apostoli, previtori cu ochii, faptelor și învățăturilor lui Hristos, carele le-au și scris cu adevărat dintru îndemnarea Duhului Sfânt, iară ceialalți doi: Marcu și Luca n-au fost apostoli, ce numai ucenici credincioși apostolilor, din cei 70 de ucenici, și fiind și ei înlumițați den Duhul Sfînt, scrisără și ei evanghelii (...)	<i>Evangheliștii sunt patru [la număr]. Dintre aceștia, doi, Matei și Ioan, erau din ceata celor doisprezece. Ceialți doi, Marcu și Luca, [erau] dintre cei șaptezeci.</i> <i>Τέσσαρες μὲν εἰσιν οἱ εὐαγγελισταί· τούτων δὲ οἱ μὲν δύο, Ματθαῖος καὶ Ἰωάννης, ἦσαν ἐκ τοῦ χοροῦ τῶν δώδεκα· οἱ δὲ δύο, Μάρκος φημί καὶ Λουκᾶς, ἐκ τῶν ἑβδομήκοντα (PG, vol. 123, col. 145).</i>

Autorul predosloviilor deține informații și despre circulația evangheliilor apocrife în creștinismul timpuriu: „săva că au fost și alții mulți carii au scris evanghelii, cumu-i la Luca 1, stih 1, cum să arată și din scripturile lui Eusevie și Eronim, în a treia carte a *Istoriei*, în cap 25, în predoslovie la Mateiu. Ce pentr-aceia mai mult de a cestor patru nu s-au aflat, cărora să le crează beseareca credincioșilor

¹⁰ K₁₁ (m)1, stih α<1> 2lea.

¹¹ 1 Cor. 9:12: Εἰ ἄλλοι τῆς ὑμῶν ἐξουσίας μετέχουσιν, οὐ μᾶλλον ἡμεῖς; ἀλλ' οὐκ ἐχρησάμεθα τῇ ἐξουσίᾳ ταύτῃ, ἀλλὰ πάντα στέγομεν, ἵνα μὴ τινα ἐγκοπὴν δῶμεν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Χριστοῦ. 1 Cor. 9:14: οὕτως καὶ ὁ κύριος διέταξεν τοῖς τὸ εὐαγγέλιον καταγγέλλουσιν ἐκ τοῦ εὐαγγελίου ζῆν.

¹² Deoarece autorul predosloviei a menționat tema elecțiunii apostolului Pavel făcând referire la Rom. 1:1, notăm în treacăt că această temă se întâlnește și în Fapte 9:15.

și să-i numere între cărțile sfinte, că cuvintele acelor și scriptura nu să asemănă cu scrisoarea apostolilor și evangheliștilor, cum scrie Eusevie.”

Principalele surse avute în vedere de autorul predosloviei în citatul de mai sus sunt, desigur, *Istoria bisericească* a lui Eusebiu și prologul comentariului la Matei al lui Ieronim, asupra cărora vom zăbovi în cele ce urmează. În cartea a III-a a principalei sale lucrări de istorie, Eusebiu prezintă scrierile recunoscute (ὁμολογούμενα), cele contestate (ἀντιλεγόμενα) și cele false (νόθα). În această ultimă categorie intră *Evanghelia după evrei*, „care este pe plac mai ales acelor dintre evrei care l-au primit pe Hristos” (*Ist. bis.* III.25). Către finalul secțiunii, Eusebiu afirmă că există unele cărți care în rândurile ereticilor sunt date drept evanghelii ale lui Petru, Toma sau Matia. După cum bine observa autorul predosloviei la Matei, istoricul răsăritean afirmă că între evanghelii și scrierile pseudonime există diferențe importante: „caracterul exprimării (τῆς φράσεως) se deosebește de obiceiul (τὸ ἦθος) apostolic, iar gândirea (γνώμη) și intenția (προαίρεσις) celor relatate în ele sunt în atât de mare discordanță cu ortodoxia cea adevărată, încât se arată în mod limpede că sunt născociri ale unoreretici. De aceea nici între cele false (νόθοις) nu trebuie așezate, ci trebuie respinse complet ca absurde și profane” (*Ist. bis.* III.25.7). Trecând la Ieronim, constatăm că în prefața comentariului la Matei, părintele apusean menționează două evanghelii apocrife care se întâlnesc în lista lui Eusebiu (Toma, Matia) și câteva noi: *Evanghelia egiptenilor*, *Evanghelia lui Bartolomeu*, *Evanghelia celor doisprezece apostoli*, *Evanghelia lui Basilide* și *Evanghelia lui Apelle*¹³.

După aceste informații cu caracter general, preluate din Eusebiu și Ieronim, autorul predosloviei răspunde punctual la câteva întrebări: cine a fost Matei, când și-a scris evanghelia și în ce limbă? Răspunsul la prima întrebare este relativ simplu: Matei este același cu Levi, fiul lui Alfeu, un vameș „pre carii îi chema jidovii publicani (pentru că era oameni răi și răpitori) și cu chemarea lui Hristos, den publican să făcu apostol, scrietoriul evanghelii”. Aflăm, de asemenea, că episodul chemării lui Matei este relatat în Matei 9:9¹⁴.

Cu privire la anul scrierii acestei evanghelii, autorul recunoaște că „aceasta adevărat nu să ști” (2^f). Sursele lui cu privire la acest subiect sunt Eusebiu (menționat în treacăt¹⁵) și Teofilact. Prezentăm în continuare pe două coloane, citatul relevant din NT. 1648 și fragmentul corespunzător din *Tâlcuirea* lui Teofilact. Ca și în cazul citatului anterior, textul care nu se regăsește în lucrarea episcopului bulgar va fi marcat cu italice.

¹³ St. Jerome, *Commentary on Matthew* (Fathers of the Church, vol. 117), trad. Thomas P. Scheck, Washington, 2008, p. 51–52.

¹⁴ Cf. relațiile paralele: Marcu 2:14 și Luca 5:27, versete în care Matei apare cu numele de „Levi”.

¹⁵ Eusebiu (*Ist. bis.* III. 24.7) scrie despre el: „Matei, după ce a proclamat mai întâi evreilor, deoarece urma să meargă și la alții, a pus evanghelia sa în scris în limba maternă și, prin [această] scriere, a căutat să compenseze lipsa prezenței sale între cei de care se despărțea.”

NT. 1648	Teofilact, <i>Tâlcuire la Evanghelia după Matei</i>
De să creade lui Eusevie și lui Teofilact, Matei, în iudei, între iudovi, au scris întâi evanghelia, în al treile an al Calugălii, împăratul rimleanilor, carele era după înălțarea lui Hristos al 8lea an, după nașterea lui Hristos leat 41. Părinții și cărtularii cei mari cred că așa sunt scrise evangheliile cumu-s la noi: Matei, Marcu, Luca, Ion. Matei în al 8-lea an după înălțare, Marcu, cu doi ani după aceeaia, după înălțare leat 10, Luca 15 ani după înălțare, iar Ion la 32 de ani, cum scrie Teofilact.	Matei a scris Evanghelia în limba ebraică, înainte de toți, pentru cei dintre evrei care au crezut, după 8 ani de la Înălțarea lui Hristos. Și pe aceasta a tradus-o Ioan din limba ebraică în greacă, după cum se spune. Marcu a scris după zece ani de la Înălțare, fiind învățat de către Petru. Luca, după 15 ani. Ioan, cel mai teologic, după 32 de ani ¹⁶ .

Referirea la Eusebiu are probabil în vedere *Cronica* acestuia, lucrare în două părți al cărei original s-a pierdut, dar care a fost reconstituită pe baza fragmentelor păstrate (cronografii târzii, o traducere în armeană și traducerea latină a lui Ieronim)¹⁷. Traducerea latină realizată de Ieronim a fost publicată inițial de Arnauld de Pontac, la Bordeaux, în 1604¹⁸, dar lecțiunea „Matthaeus in Judea evangelium primus scribit”, fiind considerată dubioasă, a fost tipărită cu italice. Joseph Scaliger a adunat fragmentele grecești ale *Cronicii* într-un volum folio publicat în 1606 la Leiden¹⁹, dar textul lui omite lecțiunea îndoielnică din ediția lui Pontac²⁰. Potrivit ediției abatelui Migne (*PL*, vol. 27, col. 577–578), care prezintă atât textul latinesc al lui Ieronim, cât și unele fragmente păstrate de autori greci, Matei ar fi scris cel dintâi evanghelia sa, în al treilea an al lui Caligula, socotit a fi anul 41 d.Hr. Calculul este eronat, fiindcă în martie 40 Caligula intra în al patrulea an de domnie, pe care însă nu avea să-l mai încheie, fiind asasinat pe 24 ianuarie 41 d.Hr.²¹

Probabil cea mai întinsă secțiune din predoslovie este cea care răspunde la întrebarea „În ce limbă o au scris?” În mod cu totul neobișnuit, împotriva unei tradiții bisericești venerabile, autorul caută să demonstreze cu orice preț că Matei nu a scris evanghelia sa în limba greacă: „Mulți zic că n-au scris grecește, ce jidovește. Ereneiu, Tertulian, Orighen, Atanasie și alți mulți zic că, fiind Matei

¹⁶ Textul grec în *PG*, vol. 123, col. 145. Ὁ τοίνυν Ματθαῖος, πρῶτος πάντων ἔγραψεν τὸ Εὐαγγέλιον Ἑβραϊδὶ φωνῇ, πρὸς τοὺς ἐξ Ἑβραίων πιστεύσαντες, μετὰ ὀκτῶ ἔτη τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναλήψεως μετέφρασε καὶ τοῦτο Ἰωάννης ἀπὸ τῆς Ἑβραϊδοῦ γλώττης εἰς τὴν Ἑλληνίδα, ὡς λέγουσι. Μάρκος δὲ, μετὰ δέκα ἔτη τῆς ἀναλήψεως ἔγραψεν, παρὰ τοῦ Πέτρου διδαχθεὶς. Λουκᾶς δὲ, μετὰ πεντεκαίδεκα. Ἰωάννης δὲ ὁ θεολογικώτατος, μετὰ τριάκοντα δύο.

¹⁷ Hubertus R. Drobner, *The Fathers of the Church*, Peabody, 2007, p. 227.

¹⁸ *Chronica trium illustrium auctorum Eusebii Pamphili, D. Hieronymo interprete, D. Eusebii Hieronymi presbyteri, D. Prosperi Aquitanici, ab Abraham ad an. Christi 449, a RR. D. Arnaldo Pontaco, emendata et notis illustrata*. Apud Simonem Millangium, 1604.

¹⁹ *Thesaurus temporum. Chroniconum canonum omnimodae historiae libri duo, interprete Hieronymo, ex fide vetustissimorum codicum castigati (...)*, 1606.

²⁰ Modificarea a fost sesizată de Nathaniel Lardner, *The Credibility of the Gospel History*, part II. vol. 8, London, 1750, p. 176–177.

²¹ Eugen Cizek, *Istoria Romei*, București, 2010, p. 304–306.

jidov, au scris jidovește. Ieronim zice că în zilele lui, au aflat *Evanghelia lui Matei*, scrisă jidovește. Săva că mulți cărtulari țin așa, că-i scrisă jidovește, iar mai mulți să îndoiesc și zic că au fost grecește și nu e în deșărt. (2^f)

Înainte de a ne opri asupra ideii revoluționare propuse de autorul predosloviei în acest paragraf – anume că Matei nu și-a scris evanghelia în greacă –, considerăm utilă identificarea acelor citate din Irineu, Tertulian, Origen și Atanasie care afirmă că Matei a scris „jidovește”. Precizăm că Tertulian nu a afirmat nicăieri *expressis verbis* că Matei ar fi scris în ebraică.

Irineu	<p><i>Ita Matthaeus in Hebraeis ipsorum lingua scripturam edidit Euangelii, cum Petrus et Paulus Romae euangelizarent et fundaret Ecclesiam.</i> (<i>Adv. haer.</i> III.1.1)</p> <p>ὁ μὲν δὴ Ματθαῖος ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν διαλέκτῳ καὶ γραφῆν ἐξήνεγκεν εὐαγγελίου, τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Παύλου ἐν Ῥώμῃ εὐαγγελιζομένων καὶ θεμελιούντων τὴν ἐκκλησίαν. (Eusebiu, <i>Ist. bis.</i> V.8.2–4)</p>	Astfel, Matei, între evrei, a publicat o formă scrisă a Evangheliei în limba lor proprie, în vreme ce Petru și Pavel evanghelizau Roma și întemeiau biserica.
Tertulian	<p><i>Deleant igitur et testimonia daemonum filium David proclamantia ad Iesum, sed testimonia apostolorum delere non poterunt si daemonum indigna sunt. Ipse imprimis Matthaeus, fidelissimus evangelii commentator ut comes Domini (...)</i> (<i>De carne Christi</i>, XXII)</p>	Să șteargă deci [ereticii] și mărturiile demonilor care îl proclamă pe Isus, fiul lui David, dar mărturiile apostolilor nu vor putea să le șteargă, și dacă cele ale demonilor sunt nevrednice. În primul rând, Matei, cel mai credincios comentator al evangheliei, deoarece fusese însoțitor al Domnului (...)
Origen	<p>«ὡς ἐν παραδόσει μαθὼν περὶ τῶν τεσσάρων εὐαγγελίων, ἃ καὶ μόνα ἀναντίρρητά ἐστιν ἐν τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ, ὅτι πρῶτον μὲν γέγραπται τὸ κατὰ τὸν ποτε τελώνην, ὕστερον δὲ ἀπόστολον Ἰησοῦ Χριστοῦ Ματθαῖον, ἐκδεδωκότα αὐτὸ τοῖς ἀπὸ Ἰουδαϊσμοῦ πιστεύουσιν, γράμμασιν Ἑβραϊκοῖς συντεταγμένον» (Eusebiu, <i>Ist. bis.</i>, VI.25.4)</p>	Prin tradiție am învățat cu privire la cele patru evanghelii, care sunt și singurele acceptate în Biserica lui Dumnezeu de sub cer, că mai întâi a fost scrisă cea potrivit lui Matei, cel care a fost odinioară vameș, iar apoi apostol al lui Isus Hristos. Matei a publicat-o pentru cei care s-au convertit de la iudaism, scriind-o în limba ebraică.
Atanasie	<p>Τὸ μὲν οὖν κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον ἐγράφη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ματθαίου τῇ Ἑβραϊδὶ διαλέκτῳ, καὶ ἐξεδόθη ἐν Ἱερουσαλὴμ, ἡρμηνεύθη δὲ ὑπὸ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Κυρίου τὸ κατὰ σάρκα, ὃς καὶ πρῶτος ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος ὑπὸ τῶν ἁγίων ἀποστόλων ἐν Ἱεροσολύμοις. (<i>Synopsis scripturae sacrae</i>, PG, vol. 28, col. 433)</p>	Evanghelia după Matei a fost scrisă de însuși Matei în limba ebraică și publicată în Ierusalim; a fost tradusă de fratele Domnului cel după trup, care a și fost hirotonit întâiul ca episcop de către sfinții apostoli, în Ierusalim

Ieronim	<p><i>Matthaeus, qui Evangelium Hebraeo sermone conscripsit, ita posuit... (Epist. 20.5, PL, vol. 22, col. 379).</i></p> <p><i>Evangelium quoque quod appellatur secundum Hebraeos, et a me nuper in Graecum Latinumque sermonem translatum est, quo et Origenes saepe utitur (De vir. ill. 2, PL, vol. 23, col. 611B)</i></p> <p><i>Matthaeus, qui et Levi, ex publicano apostolus, primus in Judaea propter eos qui ex circumcisione crediderant, Evangelium Christi Hebraicis litteris verbisque composuit: quod quis postea in Graecum transtulerit, non satis certum est. Porro ipsum Hebraicum habetur usque hodie in Caesariensi bibliotheca, quam Pamphilus martyr studiosissime confecit. Mihi quoque a Nazaraeis, qui in Beroea urbe Syriae hoc volumine utuntur, describendi facultas fuit. (De vir. ill. 2, PL, vol. 23, col. 613A)</i></p>	<p>Matei, care a scris evanghelia în ebraică, astfel a spus...</p> <p>Evanghelia care este numită „după evrei” și care a fost tradusă de mine recent în greacă și latină și de care și Origen se folosește adesea.</p> <p>Matei, cel numit și Levi, din vameș devenit apostol, a scris cel dintâi în Iudeea, o evanghelie a lui Hristos cu litere și cuvinte ebraice, pentru cei dintre circumciși care au crezut. Cine a tradus-o apoi în greacă nu se știe sigur. De altfel, textul ebraic există până astăzi în biblioteca de la Cezareea, pe care a realizat-o cu multă hărnicie martirul Pamfil. Am avut prilejul să mi se descrie acest volum de către Nazarineni, care, în Berea, oraș din Siria, se folosesc de el.</p>
---------	---	---

În cazul lui Ieronim, am prezentat doar câteva dintre numeroasele texte în care Părintele apusean scrie despre varianta ebraică (sau aramaică) a *Evangeliei după Matei*. O analiză completă a problemei ar trebui, desigur, să ia în calcul și referirile la așa-numita *Evanghelie după Evrei* și relația ei cu prezumtivul original al *Evangeliei după Matei*²². Dincolo de aceste chestiuni marginale pentru subiectul cercetării noastre, un lucru este cert: Ieronim, alături de ceilalți autori citați mai sus, este convins că Matei și-a scris evanghelia în ebraică.

Grigorie T. Marcu vedea în recursul la autori patristici dovada indubitabilă (folosită și de Virgil Cândea, în ediția reeditată în 1988) că „alcătuirii [predosloviilor] nu erau calvini (nici filocalvini), ci români ortodocși”²³. Nici G. T. Marcu, nici V. Cândea nu s-au arătat cătuși de puțin tulburați de un fapt foarte straniu, anume că autorul predosloviei la Matei enumeră câțiva autori patristici importanți doar pentru a-i contrazice, propunând totodată o alternativă care iese în mod clar din făgașul tradiției ortodoxe răsăritene. Prin pledoaria sa, asupra căreia vom zăbovi în continuare, cărturarul transilvănean se alătură unui numeros grup de comentatori, în majoritate protestanți, care consideră că Matei a scris evanghelia sa direct în greacă. Prima salvă care a marcat schimbarea de direcție pare să fi venit

²² Vezi A. F. J. Klijn, *Jewish-Christian Gospel Tradition* (Supplements to Vigiliae Christianae, vol. 17), Leiden, 1992, p. 16–19 și James R. Edwards, *The Hebrew Gospel and the Development of the Synoptic Tradition*, Grand Rapids, 2009, p. 28–37.

²³ G. T. Marcu, *Valoarea isagogică și biblică-teologică a celor 24 de predoslovii*, în NT. 1648, ed. modernă, Alba Iulia, 1988, p. 62.

de la Erasmus, în Adnotările la *Noul Testament*. Criticând echivalentul *nauiculam* folosit în Vulgata, pentru a traduce grecescul τὸ πλοῖον din Mat. 8:23, cărturarul olandez scria următoarele:

Cu siguranță ceilalți evangheliști scriu τὸ πλοῖον, adică *nauigium* sau *nauim*. Despre ei există un consens că au scris în grecește; a admite că Matei a scris Evanghelia în ebraică, aceasta nu-mi pare verosimil, deoarece nimeni nu dă mărturie în mod mulțumitor, cu argumente convingătoare, că ar fi văzut vreo urmă din acel volum ebraic. (...) De altfel, stilul lui Matei se potrivește bine cu stilul lui Marcu, nefiind radical diferit de felul de a scrie al lui Ioan. Prin urmare, mi se pare mai probabil că această evanghelie a fost scrisă în aceeași limbă în care au scris ceilalți evangheliști²⁴.

Opinia sa era împărtășită de cardinalul Cajetan și de alți comentatori, dintre care cei mai mulți sunt protestanți²⁵. Desigur, îndoielile umanistului olandez cu privire la ideea că Matei și-a scris evanghelia în ebraică au stârnit și critici. În ciuda acestora, noua concepție s-a difuzat rapid, devenind un loc comun în mentalul reformat. O găsim, de pildă, în *Armonia* lui Jean Calvin, comentariu la cele trei evanghelii sinoptice (Matei, Marcu și Luca), ieșit de sub tipar pe 17 iulie 1555²⁶. Observând că între Matei 2:6 și Mica 5:1 (text veterotestamentar citat de evanghelist) există niște diferențe, Calvin opinează că scribii chemați de Irod la palat trebuie să fi reprodus textul în forma lui originală, în vreme ce Matei, care scrie în greacă, n-a urmărit o redare exactă, ci s-a mulțumit doar să semnaleze textul.

Il n'y a point de doute que les Scribes n'ayent en leur Langue fidelement recité de mot à mot le passage, ainsi qu'il est escrit au liure du Prophete: mais saint Matthieu s'est contenté d'auoir marqué le lieu. Et pource qu'il escriuoit en Grec, il a suui la leçon commune. Car il est aisé à recueillir de ce lieu-ci & autres semblables, que S. Matthieu n'a pas escrit son Euangile en langue Hebraique²⁷.

²⁴ *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterdami*, vol. VI.5, Amsterdam, 2000, p. 175–176: „Certe τὸ πλοῖον – id est «nauigium» siue «nauim» – scribunt euangelistae caeteri, quos Graece scripsisse consensus est omnium, vt donemus Matthaeo Hebraice scriptum Euangelium, quod ipsum mihi non fit verisimile, cum nemo sat idoneis argumentis testetur se vidisse vllum illius Hebraici voluminis vestigium. (...). Deinde stilus Matthaei cum stilo Marci plane consentit, haud admodum dissentiens a dictione Ioannis”.

²⁵ Este vorba de Oecolampadius, Paraeus, Calvin, Le Clerc, Fabricius, Pfeiffer, Lightfoot, Beausobre, Basnage, Wetstein, Rumpaeus, Whitby, Edelman, Hoffman, Moldenhawer, Viser, Harles, Jones, Jortin, Lardner, Guerike, Hey, Hales, Hewlett și alții. Vezi G. Townsend, *The New Testament, Arranged in Chronological and Historical Order*, vol. 2, London, 1838, p. 54–55 și Samuel Davidson, *Lectures on Biblical Criticism: Exhibiting a Systematic View of That Science*, Edinburgh, 1839, p. 409–410.

²⁶ Thomas Henry Louis Parker, *Calvin's New Testament Commentaries*, Louisville, 1993, p. 31. În cercetarea noastră, am folosit ediția franceză din 1563.

²⁷ *Commentaires de Jean Calvin sur la Concordance ou Harmonie, composee des trois Euangelistes, assauoir saint Matthieu, saint Marc, & saint Luc*, De l'imprimerie de Michel Blanchier, 1563, p. 52.

Ideea este reluată în alt pasaj care caută să explice de ce în relatările din Mat. 10:10, respectiv Luca 9:3, Mântuitorul le interzice ucenicilor să ia toiège pentru drum, iar în relatarea paralelă din Marcu 6:8 permite acest lucru. Soluția propusă de Calvin conține și ideea că evangheliștii au scris în limba greacă:

Veu qu'en Hebrieu la signification du mot Sebet, est ambigue, combien que les Euangelistes escriuissent en Grec, toutesfois ils on pris en diuerses sortes le mot Grec, comme l'Hebrieu, Saint Matthieu doneques & saint Luc entendent des bastons qui chargent ceux qui les portent: mais saint Marc entend vn baston, sur lequel ceux qui ont à cheminer s'appuyent pour se soulager. Or il est certain que pour faire quelque voyage, la coustume estoit de porter vn baston²⁸.

Negreșit, autorul predosloviei trebuie să se fi format ca teolog într-un mediu intelectual, în care astfel de idei inovatoare erau monedă curentă. Altminteri, cu greu putem explica efortul pe care îl face de a combate vechea concepție. Argumentele aduse de el în sprijinul noii ipoteze sunt patru la număr: (1) Chiar dacă evanghelia ar fi fost scrisă în ebraică, nu putem ști „cine o are fi întors grecește”. Mărturiile patristice sunt contradictorii: „Teofilact zice că o au întors Ioan apostol. Atanasie zice că o au, Iacov apostol.” (2) „Alați apostoli și evangheliști toți au scris ale lor în limbă grecească; drept aceeaia nu să creade că Matei are fi scris într-altă limbă”. (3) „De-are fi fost scrisă jidovește, n-ară fi Evangheliia lui Matei fântână [i.e. sursă], ca alte cărți, a Legii noao, ce ară fi izvor curând [i.e. provenind] den limbă jidovească, carea nu o avem necăiri.” (4) Deși evanghelia conține „multe cuvinte jidovești”, ele au fost traduse în grecește: „*Emmanuel*, ce să zice Dumnedzeu cu noi și Eli, Eli lima savatani, ce să zice Dumnedzeul, Dumnedzeul Mieu, că ce Mă lăsași” (2^r-2^v).

Ultima secțiune din predoslovie, intitulată „despre ce au scris”, prezintă în rezumat conținutul Evangheliei după Matei, din perspectiva celor trei funcții ale lui Hristos: rege, profet și preot. Cel dintâi care a folosit pentru prima dată această tripletă cu referire la Hristos a fost istoricul Eusebiu: „Am aflat deja că prin ungere unii dintre profeți au devenit Hristoși în chip simbolic (ἐν τύπῳ), încât toți aceștia au corespondență (ἀναφοράν) cu Hristosul cel adevărat, cuvântul cel divin și ceresc, singurul mare preot al tuturor, singurul împărat al întregii creații și singurul arhiprofet al profeților Tatălui” (*Ist. bis.* III.15.8)²⁹.

La nu mulți ani după Eusebiu, Ioan Hrisostomul vorbea despre cele trei funcții în contextul botezului, taină prin care toți creștinii devin profeți, preoți și regi³⁰. Deși această tripletă are o bună atestare patristică și medievală, cea mai

²⁸ *Ibid.*, p. 179.

²⁹ Textul grecesc în *SC*, vol. 31, p. 15: ἡδὴ δὲ καὶ αὐτῶν τῶν προφητῶν τινὰς διὰ χρίσματος Χριστοῦ ἐν τύπῳ γεγονέναι παρελήφαμεν, ὡς τούτους ἅπαντας τὴν ἐπὶ τὸν ἀληθῆ Χριστὸν, τὸν ἔνθεον καὶ οὐράνιον λόγον, ἀναφορὰν ἔχειν, μόνον ἀρχιέρεια τῶν ὅλων καὶ μόνον ἀπάσης κτίσεως βασιλεία καὶ μόνον προφητῶν ἀρχιπροφήτην τοῦ πατρὸς τυγχάνοντα.

³⁰ *NPNF¹*, vol. 12, p. 290.

sofisticată prezentare a ei, în conexiune cu lucrarea lui Hristos, a fost făcută de reformatorul protestant Jean Calvin³¹. În ultima ediție (1559) a lucrării sale *Institutio christianae religionis*, Calvin prezenta pe larg cele trei slujbe ale lui Hristos, scriind despre el că „et propheta datus est, et rex et sacerdos” (*Inst.* II.15.1)³².

Autorul predosloviei împarte prima evanghelie în trei secțiuni, conform tripletei elaborate de Calvin în tratatul său. În primele capitole ale evangheliei, Matei relatează nașterea lui Hristos „den vergură”, prezintă arborele genealogic („rudeniia”), care coboară până la David și Avraam, și include mărturiile îngerilor și ale „filosofilor” („vălsvilor”, i.e. magilor), „de unde să-L cunoască credința noastră că-i craiu și Mesia făgăduit părinților, în Leagea veche.” Următoarele capitole descriu „deregătoria proceștii Lui, în carea în multe chipuri să arată că-i proroc”: propovăduirea lui Ioan, botezul în Iordan, pogorârea „porâmbului” asupra lui și ispitirea Lui de către Satan în pustie. Ultimele capitole ale evangheliei, în care sunt descrise „chinul și moartea de pre cruce, pentru păcatele noastre”, vizează „deregătoria popii Lui”. Atestarea tripletei „profet-rege-preot” la Eusebiu ar putea fi folosită drept argument că autorul predosloviei la Matei s-a inspirat direct din *Istoria bisericească*. Și totuși, cele două ocurențe ale termenului „deregătoria” (în sintagme ca „deregătoria proceștii” și „deregătoria popii”), trădează influența lui Calvin, în a cărui *Institutio* găsim sintagme ca: „munus propheticum, regnum et sacerdotium” (II.15.1), „prophetica dignitas” (II.15.2), „regis et pastoris officia” (II.15.5), „sacerdotii honorem” (II.15.6).

Prezența unor idei protestante (mai precis, calviniste) în predoslovia *Evangheliei după Matei* trebuie să le fi dat motive de neliniște cărturarilor munteni care au pregătit pentru tipar *Biblia* de la București, de vreme ce, în mod surprinzător, aceștia au ales să omită din tomul patronat de Șerban Cantacuzino o predoslovie consistentă, dar împănată cu idei cel puțin „suspecte”, dacă nu de-a dreptul eretice.

3. SURSELE PREDOSLOVIEI LA EVANGHELIA DUPĂ MARCU

În predoslovia *Evangheliei după Marcu* (a cărei întindere este mult mai mică decât cea analizată în paginile de mai sus), autorul își propune să răspundă la câteva întrebări isagogice („de(s)pre ce au scris Marco?”, „cine au fost Marco și în ce limbă au scris?”, „câte părți are Evanghelia lui?”), împărțind textul în trei

³¹ Pentru o prezentare a tripletei „preot, profet, rege”, din perioada patristică până în sec. XX, vezi Rose M. Beal, „Priest, Prophet and King: Jesus Christ, the Church and the Christian Person”, în Eddy Van Der Borghet și Gerard Mannion (ed.), *John Calvin's Ecclesiology: Ecumenical Perspectives*, London, 2011, p. 90–106.

³² Pentru ediția din 1559 a tratatului *Institutio christianae religionis*, vezi *Ioannis Calvini Opera quae supersunt omnia*, vol. 2 (*Corpus Reformatorum*, vol. 30), Braunschweig, 1864.

secțiuni principale. Prima secțiune conține informații generale, care pot fi obținute din lectura textului biblic. Autorul nu uită să evidențieze o trăsătură importantă a *Evangeliei după Marcu* – lipsa narațiunii despre nașterea Domnului –, oferind totodată și o explicație: „nașterea lui Hristos o lasă, că el toate le scrie mai pre scurt”.

Secțiunea a doua prezintă câteva informații despre Marcu, anume că n-a fost din numărul celor doisprezece apostoli, ci dintre cei șaptezeci de ucenici, și că a fost „ascultătoriu și ucenic lui Pătru, de care pomenește în sfârșitul cărții (sic!) dentâi”. A doua jumătate a acestei secțiuni se referă la limba în care a fost scrisă evanghelia. Autorul insistă asupra faptului că Marcu, asemenea celorlalți evangheliști, a scris în limba greacă:

Scris-au Evangheliia lui în limbă grecească, ca și alalți evangheliști și apostoli, săva că au scris Evangheliia mai vârtos pentru rugaria rimlianelor, ce n-au scris în limbă lătinească, ce grecească, că atunci pretutindinile petrecea cu limbă grecească. Pavel apostol încă au scris la rimleani, ce au scris în limbă grecească și ovreailor încă n-au scris ovreiaște, ce grecește (40^f).

Cea mai timpurie tradiție care îl asociază pe apostolul Petru cu evangelistul Marcu se întâlnește la Papias (episcop de Hierapolis, în Asia Mică), într-o lucrare din care nu s-au păstrat decât mici fragmente la Eusebiu (*Ist. bis.*, III.39). În lucrarea *Tâlcuirile zicerilor Domnului* (Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεις) Papias scrie că ar fi primit de la prezbiterul Ioan următoarea informație:

Marcu, devenind interpretul lui Petru, a scris în mod exact, deși nu în ordine, ceea ce și-a amintit din cele spuse sau făcute de Domnul. Căci el nici nu l-a auzit pe Domnul, nici nu l-a urmat, ci, precum am spus, [l-a urmat] mai târziu pe Petru. Acesta dădea învățătură după nevoile [ascultătorilor], dar nu ca și când ar fi o relatare legată a cuvintelor Domnului, astfel că Marcu n-a greșit cu nimic când a scris unele lucruri după cum și le-a amintit. Căci a fost atent la un lucru: să nu lase pe dinafară nimic din ce auzise și nici să nu înșele cu privire la vreunul dintre ele³³.

În altă carte a *Istoriei* sale (VI.14) Eusebiu prezintă o versiune complementară asupra originii *Evangeliei după Marcu*, citând de această dată din Clement Alexandrinul, în a cărui lucrare Ὑποτυπώσεις (astăzi pierdută) citim că Marcu a scris evanghelia sa la cererea celor care au ascultat propovăduirea lui Petru:

³³ Textul grecesc în *SC*, vol. 31, p. 156–157: Μάρκος μὲν ἐρμηνευτὴς Πέτρου γενόμενος, ὅσα ἐμνημόνευσεν, ἀκριβῶς ἔγραψεν, οὐ μέντοι τάξει τὰ ὑπὸ τοῦ κυρίου ἢ λεχθέντα ἢ πραχθέντα. οὔτε γὰρ ἤκουσεν τοῦ κυρίου οὔτε παρηκολούθησεν αὐτῷ, ὕστερον δὲ, ὡς ἔφην, Πέτρω· ὃς πρὸς τὰς χρείας ἐποιεῖτο τὰς διδασκαλίας, ἀλλ' οὐχ ὥσπερ σύνταξιν τῶν κυριακῶν ποιούμενος λογίων, ὥστε οὐδὲν ἤμαρτεν Μάρκος οὕτως ἕνια γράψας ὡς ἀπεμνημόνευσεν. ἐνὸς γὰρ ἐποιήσατο πρόνοιαν, τοῦ μηδὲν ὧν ἤκουσεν παραλιπεῖν ἢ ψεύσασθαι τι ἐν αὐτοῖς.

Evanghelia după Marcu a fost scrisă în următoarea împrejurare. După ce Petru a propovăduit Cuvântul în mod public la Roma și a prezentat Evanghelia prin Duhul, cei prezenți acolo, fiind mulți, l-au rugat pe Marcu, deoarece acesta îl însoțise [pe apostol] vreme îndelungată și își amintea spusele sale, să le aștearnă în scris. Acesta a făcut [întocmai] și a dat-o celor care i-o ceruseră. Când Petru a aflat aceasta, nici n-a oprit-o, nici n-a căutat s-o promoveze³⁴.

În fine, o a treia versiune a acestei relatări, în care se subliniază rolul comunității creștine din Roma în producerea acestei Evanghelii, întâlnim mai la începutul lucrării lui Eusebiu (*Ist. bis.*, II.15). După ce prezintă răspândirea ereziei lui Simon Magul la Roma, istoricul relatează sosirea lui Petru în capitala imperiului și efectele propovăduirii sale în rândurile păgânilor:

Atât de mult a strălucit lumina evlaviei în mințile ascultătorilor lui Petru, încât acestora nu le-a fost de ajuns să audă o singură dată, nici să aibă învățătura nescrisă a propovăduirii divine, ci prin felurite rugăminți l-au rugat pe Marcu, de la care se păstrează o evanghelie și care a fost urmaș al lui Petru, să lase și în scris un document cu învățătura care le fusese transmisă prin viu grai. Și nu s-au lăsat până nu l-au convins, devenind astfel răspunzători pentru scrierea evangheliei care se numește „după Marcu”³⁵.

Mărturiile consemnate de Eusebiu se regăsesc într-o formă similară și la Ieronim (*De vir. ill.*, VIII): „Marcu, discipol și tâlcuitor al lui Petru, rugat de frații din Roma, a scris pe scurt *Evanghelia*, potrivit cu ceea ce-l auzise pe învățătorul său împărtășind”³⁶.

Câteva sute de ani mai târziu, Teofilact prelua în linii mari informațiile din Eusebiu, introducând însă un detaliu suplimentar: Evanghelia ar fi fost scrisă la zece ani după înălțarea lui Hristos³⁷. Probabil arhiepiscopul bulgar a calculat această dată pornind de la precizarea lui Eusebiu (*Ist. bis.* II.14.5) potrivit căreia

³⁴ Textul grec în SC, vol. 41, p. 107: τὸ δὲ κατὰ Μάρκον ταύτην ἐσχηκέναι τὴν οἰκονομίαν. τοῦ Πέτρου δημοσίᾳ ἐν Ῥώμῃ κηρύξαντος τὸν λόγον καὶ πνεύματι τὸ εὐαγγέλιον ἐξεπιόντος, τοὺς παρόντας, πολλοὺς ὄντας, παρακαλέσαι τὸν Μάρκον, ὡς ἂν ἀκολουθήσαντα αὐτῷ πόρρωθεν καὶ μεμνημένον τῶν λεχθέντων, ἀναγράψαι τὰ εἰρημένα· ποιήσαντα δέ, τὸ εὐαγγέλιον μεταδοῦναι τοῖς δεομένοις αὐτοῦ· ὅπερ ἐπιγνόντα τὸν Πέτρον προτρεπτικῶς μήτε κολῦσαι μήτε προτρέψασθαι.

³⁵ Textul grec în SC, vol. 31, p. 70–71: τοσοῦτον δ' ἐπέλαμψεν ταῖς τῶν ἀκροατῶν τοῦ Πέτρου διανοίας εὐσεβείας φέγγος, ὡς μὴ τῇ εἰς ἅπαξ ἱκανῶς ἔχειν ἀρκεῖσθαι ἀκοῇ μηδὲ τῇ ἀγράφῳ τοῦ θεοῦ κηρύγματος διδασκαλίᾳ· παρακλήσεσιν δὲ παντοίας Μάρκον, οὗ τὸ εὐαγγέλιον φέρεται ἀκόλουθον ὄντα Πέτρον, λιπαρῆσαι, ὡς ἂν καὶ διὰ γραφῆς ὑπόμνημα τῆς διὰ λόγου παραδοθείσης αὐτοῖς καταλείψοι διδασκαλίας, μὴ πρότερόν τε ἀνεῖναι ἢ κατεργάσασθαι τὸν ἄνδρα, καὶ ταύτην αἰτίους γενέσθαι τῆς τοῦ λεγομένου κατὰ Μάρκον εὐαγγελίου γραφῆς.

³⁶ Sf. Ieronim, *Despre bărbații iluștri și alte scrieri*, trad. Dan Negrescu, București, 1997, p. 25. Textul latinesc în PL, vol. 23, col. 621B: „Marcus discipulus et interpres Petri, juxta quod Petrum referentem audierat, rogatus Romae a fratribus, breve scripsit Evangelium.”

³⁷ Teofilact, *PG*, vol. 123, col. 491–492.

Petru ar fi ajuns la Roma în timpul domniei lui Claudiu, împărat despre care știm că a domnit între anii 41–54 d.Hr.

Secțiunea de final a predosloviei împarte corpul evangheliei în trei secțiuni, corespunzătoare elementelor din tripleta lui Calvin: (1) capitolele 1–13 prezintă „deregătoriaa prorociei lui Hristos, carea o a arătat propoveduind Evangheliia și tâlcuind leagia lui Dumnezeu, certând păcatele și învățătura strâmbă a jidovilor, prorocind despre venirea peririi jidovilor și de venirea Lui la giudecată”; (2) capitolele 15–16 prezintă „popiia lui Hristos, caria o a arătat întru răbdaria Sa pentru păcatele noastre și murind pentru noi”; (3) ultimele versete ale capitolului 16 prezintă „începătura Împărăției slavei Lui, pentru scularea den morți și trimeaterea apostolilor în toată lumea să propovăduiască Evangheliia și înălțarea la ceriu și ședearia de-a dereapta Tatălui” (40^r–40^v). Ordinea celor trei funcții (proroc, preot, rege) este modificată, dar grila interpretativă rămâne aceeași.

4. SURSELE PREDOSLOVIEI LA *EVANGHELIA DUPĂ LUCA*

Cea mai scurtă predoslovie dintre cele patru este cea care precedă *Evanghelia după Luca*. Informațiile privitoare la autor sunt expediate în câteva rânduri: „Luca au fost vraciu den Antiohia. După aceeaia au fost în cale soție credincioasă lui Pavel și în propovedaniaa Evanghelii” (64^v). La final sunt prezentate versetele biblice care atestă activitatea lui Luca. Pe lângă numeroasele trimiteri la *Faptele Apostolilor* (20:13–16, 21:1–3, 27–28) mai sunt menționate Col. 4:14 și 2 Tim. 4:11.

Dacă profesia evanghelistului Luca ne este cunoscută chiar din textul biblic (Col. 4:14: Λουκᾶς ὁ ἰατρός), nu același lucru putem spune în legătură cu orașul său de baștină, despre care se afirmă că ar fi fost Antiohia. Această tradiție se întâlnește prima dată în așa-numitul *Prolog antimarcionit* (c. 160–180), conform căruia: „Luca este un sirian din Antiohia, sirian de neam, medic de profesie. A devenit ucenic al apostolilor și mai târziu l-a urmat pe Pavel până la martirajul acestuia, slujind Domnului continuu, fiind necăsătorit și fără copii. Plin de Duhul Sfânt, a murit la vârsta de optzeci și patru de ani în Beoția”³⁸.

O altă atestare timpurie cu privire la Luca întâlnim la Irineu. Din nefericire, episcopul de Lugdunum nu spune decât că „Luca, însoțitorul lui Pavel, a consemnat într-o carte *Evanghelia* propovăduită de acesta” (*Adv. haer.* III.1.1).

Informația că Siria ar fi fost locul de baștină al lui Luca este reluată și de istoricul Eusebiu: „Luca fiind de neam din Antiohia, iar de profesie medic, a fost apropiat mai ales de Pavel și s-a cunoscut cu ceilalți apostoli mai mult decât în

³⁸ Helmut Köster, *Ancient Christian Gospels: Their History and Development*, Harrisburg, 1990, p. 335.

treacă. De la aceștia a dobândit terapeutica sufletelor, despre care ne-a lăsat pilde în două cărți inspirate de Dumnezeu³⁹.

Tradiția atestată de Eusebiu se întâlnește și la Ieronim: „Luca, doctorul din Antiohia, după cum o arată scrierile sale, n-a fost necunosător al limbii grecești. Însoțitor al apostolului Pavel și tovarăș al său în toate peregrinările sale, a scris o Evanghelie” (*De viris illustribus* 7)⁴⁰. Teofilact al Bulgariei preia tradiția și o îmbogățește, integrându-l pe Luca în grupul celor 70 de ucenici (deși evanghelistul ne dă de înțeles că nu a fost martor ocular la vreun eveniment din viața lui Isus) și sugerând că Luca și Cleopa l-au întâlnit pe Isus pe drumul Emausului după înviere.⁴¹

5. SURSELE PREDOSLOVIEI LA *EVANGHELIA DUPĂ IOAN*

Predoslovia la *Evanghelia după Ioan* este a treia ca mărime. De la bun început, cârturarul precizează că Ioan, unul dintre cei doisprezece ucenici ai lui Isus, a scris o evanghelie, „trei Poslanii” și „Apocalipsis”. Tot el este identificat cu ucenicul „mai drag lui Hristos”,⁴² cel care, potrivit Ioan 21:24, a pus în scris *Evanghelia*.

Folosind câteva versete biblice (Mat 10:2, Marcu 3:17 și Fapte 12:2), autorul predosloviei reconstituie câteva elemente din biografia celui de-al patrulea evanghelist: „fost-au fecior lui Zevedeu și frate lui Iacov celui mai mare, pre care-l omorî Irod”⁴³. Probabil cele mai insolite detalii sunt cele privitoare la perioada exilului:

Și au fost trimes în pribegie de Dionisie împărat, în ostrovul Patmosului, și acolo au scris cartea Apocalipsis, cum scrie în cap 1, stih 9 și în 10, stih 11. Iară după moartea lui Dionisie, au venit în Efes, cum scrie Evsevie în *Historiia* beserecii în a treia carte, în cap 18. Și după ce văzu scrisoarea a celor trei evanghelisti de mainte și mărturisind despre scrisoarea lui, aș-au scris această carte *Evangheliia*, văzând că au lăsat ceia nește lucruri ce să cuvin a ști, cum scrie Evsevie în a treia carte, în cap 21 (104^v).

³⁹ Textul grec în *SC*, vol. 31, p. 100–101: Λουκάς δὲ τὸ μὲν γένος ὦν τῶν ἀπ' Ἀντιοχείας, τὴν ἐπιστήμην δὲ ἰατρὸς, τὰ πλείστα συγγεγονὸς τῷ Παύλῳ, καὶ τοῖς λοιποῖς δὲ οὐ παρέργως τῶν ἀποστόλων ὠμιληκῶς, ἤς ἀπὸ τούτων προσεκτίησατο ψυχῶν θεραπευτικῆς ἐν δυσὶν ἡμῖν ὑποδείγματα θεοπνεύστοις κατέλιπεν βιβλίους.

⁴⁰ Textul latinesc în *PL*, vol. 23, col. 619B: „Lucas medicus Antiochensis, ut ejus scripta indicant, Graeci sermonis non ignarus fuit, sectator Apostoli Pauli, et omnis peregrinationis ejus comes, scripsit Evangelium.”

⁴¹ Textul grec în *Enarratio in Evangelium Lucae*, *PG*, vol. 123, col. 685: Καὶ ἐκ νεκρῶν δὲ ἀναστάντι τῷ Χριστῷ συναντήσαι μετὰ Κλεόπα.

⁴² În *Evanghelia după Ioan* se întâlnesc patru referiri la un ucenic pe care-l iubea Isus (ὁ μαθητὴς ὃν ἠγάπα ὁ Ἰησοῦς): 13:23; 19:26; 21:7, 20.

⁴³ Decapitarea lui Iacov a fost dispusă de Irod Agripa I, nepotul lui Irod cel Mare, în 42 sau 43 d. Hr.

Pasajul de mai sus conține mai multe inexactități, pe care le comentăm mai jos:

(1) Împăratul exilului nu este Dionisie (menționat de două ori în acest pasaj) ci Domițian (81–96). Greșeala comisă de cărturarul ardelean (sau de tipografi) este cu atât mai surprinzătoare, cu cât în predoslovia epistolelor iohanine numele este scris corect: „Domentian împărat l-au izgonit în ostrovul Patmosului” (191^v).

(2) *Apocalipsa* nu pomenește numele lui Domițian, cum s-ar putea crede din citatul de mai sus. În Apoc. 1:9 autorul spune că se afla în insula Patmos, fiind „părtaș la necaz, și împărăție și răbdare”, iar în 10:11 este prezentată vocația sa, de a profeti cu privire la popoare, neamuri, limbi și împărați.

(3) Informația că Ioan ar fi venit în Efes după moartea lui Domițian nu se întâlnește în III.18. În acest capitol Eusebiu scrie doar că Ioan a fost condamnat să locuiască în insula Patmos din pricina mărturiei sale pentru cuvântul divin și citează o tradiție de la Irineu (*Adv. haer.* V.30.3), potrivit căreia *Apocalipsa* ar fi fost scrisă către sfârșitul domniei lui Domițian. Secțiunea la care face referire autorul predosloviei nu este III.18, ci III.23: „În vremea aceea în Asia era încă în viață cel pe care îl iubea Isus, apostolul și evanghelistul Ioan, care cârmuia bisericile din jur, după ce revenise din exilul pe insulă, la moartea lui Domițian”⁴⁴.

(4) Informația că Ioan ar fi văzut „scrisoarea a celor trei evangheliști” nu provine din secțiunea III.21, cum scrie autorul predosloviei, ci din III.24.7, secțiune citată deja la începutul acestui studiu. Eusebiu relatează următoarele: „Atunci când Marcu și Luca și-au publicat evangheliile lor, se spune că Ioan, care folosisse toată vremea proclamarea prin viu grai (ἄγράφω), în cele din urmă a purces la scris din acest motiv: când cele trei evanghelii scrise mai înainte au ajuns la toți [credincioșii] și la el însuși, se spune că le-a acceptat dând mărturie despre adevărul lor; totuși, lipsa scrierii relatarea despre cele făcute de Hristos în vremurile dintâi și la începutul predicării” (III.24.7)⁴⁵.

6. CONCLUZII

În urma lecturii atente a predosloviilor celor patru evanghelii din NT. 1648, putem face câteva aprecieri cu privire la metoda de lucru a autorului.

⁴⁴ Textul grec în *SC*, vol. 31, p. 126: Ἐπὶ τούτοις κατὰ τὴν Ἀσίαν ἔτι τῷ βίῳ περιλειπόμενος αὐτὸς ἐκεῖνος ὃν ἠγάπα ὁ Ἰησοῦς, ἀπόστολος ὁμοῦ καὶ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης τὰς αὐτόθι διεῖπεν ἐκκλησίας, ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν νῆσον μετὰ τὴν Δομετιανοῦ τελευτὴν ἐπανελθὼν φυγῆς.

⁴⁵ Textul grec în *SC*, vol. 31, p. 130–131: ἤδη δὲ Μάρκου καὶ Λουκᾶ τῶν κατ' αὐτοῦς εὐαγγελίων τὴν ἔκδοσιν πεποιημένων, Ἰωάννην φασὶ τὸν πάντα χρόνον ἀγράφω κεχρημένον κηρύγματι, τέλος καὶ ἐπὶ τὴν γραφὴν ἔλθεῖν τοιαῦδε χάριν αἰτίας. τῶν προαναγραφέντων τριῶν εἰς πάντας ἤδη καὶ εἰς αὐτὸν διαδεδομένων, ἀποδέξασθαι μὲν φασιν, ἀλήθειαν αὐτοῖς ἐπιμαρτυρήσαντα, μόνην δὲ ἄρα λείπεσθαι τῇ γραφῇ τὴν περὶ τῶν ἐν πρώτοις καὶ

κατ' ἀρχὴν τοῦ κηρύγματος ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ πεπραγμένων, διήγησιν.

(1) Unele referințe biblice din predoslovia *Evangheliei după Matei* (Is. 52:7; Rom. 16:25; Gal. 1:6; Rom. 1:1) sugerează fie o exegeză superficială, fie o redactare în grabă a textelor de către autor. Acesta preia în mod necritic, de la Teofilact, afirmația că Luca s-ar fi numărat între cei 70 de ucenici ai Mântuitorului, deși Luca 1:1–2 îl plasează pe autorul evangheliei în afara cercului de martori oculari. Evanghelistul afirmă că a primit informațiile de la martori oculari și de la cei care au devenit „slujitori ai Cuvântului”. Același statut, de ucenic al lui Isus (din grupul celor 70) îi este atribuit și lui Marcu, în ciuda mărturiei lui Papias, care afirmă contrariul. Dacă ținem seama și de celelalte surse patristice timpurii, ajungem la concluzia că este foarte improbabil ca Marcu să fi făcut parte din cercul celor 70. Pentru scriitorii creștini din primele secole, autoritatea evangheliei lui Marcu derivă din cea a apostolului Petru. Cu vremea, prestigiul celor doi evangheliști (Marcu și Luca) a sporit considerabil, drept care în timpul lui Teofilact se afirma că ei l-au cunoscut personal pe Mântuitorul și că au asistat la o bună parte din evenimentele descrise în lucrările lor.

(2) Raportarea autorului predosloviilor la sursele patristice și post-patristice este contradictorie. Atunci când scrie despre apartenența lui Marcu și a lui Luca la grupul celor 70, autorul dă credit deplin unei surse post-patristice (în speță, Teofilact). Dimpotrivă, atunci când discută limba în care a scris Matei, autorul trece în revistă o salbă de surse patristice doar pentru a le combate. Atitudinea ambivalentă a cărturarului față de tradiția patristică îl apropie de linia protestantă, dat fiind că, pe de o parte, reformatorii au căutat să-și fundamenteze ideile folosind „precedente” patristice, iar pe de altă parte au reevaluat tradiția dintr-un unghi critic.

(3) Lipsa de acribie pe care o dovedește uneori autorul în selectarea și comentarea versetelor biblice își găsește perechea în maniera de interpretare a surselor patristice. Referirile inexacte la *Istoria bisericească* a lui Eusebiu, din Predoslovia *Evangheliei după Ioan*, ilustrează lejeritatea cu care își prelucrează autorul sursele. Desigur, verdictul final privitor la nivelul de pregătire a cărturarului ar trebui să fie pronunțat numai după verificarea judicioasă a tuturor predosloviilor.

(4) Deși Virgil Cândea sau alți cercetători au căutat să demonstreze că NT. 1648 este rezultatul unei inițiative ortodoxe, predosloviile evangheliilor conțin indicii care sugerează că textul tipărit de Simion Ștefan stă „sub semnul Reformei”⁴⁶. Până în prezent, niciunul dintre cercetători n-a explicat în mod satisfăcător de ce cărturarul care a scris prefetele (a) face referire la cartea 2 Regi folosind titlul

⁴⁶ Vezi, pe această temă, un excelent studiu: Ambrus Miskolczy, *Sub semnul Reformei? Câteva probleme și întrebări privind ediția a 2-a a Noului Testament de la Bălgrad din anul 1648*, în „Europa Annales”, 2A, Universitatea Eötvös Loránd, Budapesta, 1995, p. 187–210. Pentru o prezentare a ideilor protestante din predosloviile NT. 1648, vezi Emanuel Conțac, *Dilemele fidelității*, Cluj-Napoca, 2011, p. 30–39.

utilizat de protestanți („2 Samuel”), (b) contrazice o tradiție patristică venerabilă sau (c) folosește tripleta lui Calvin („Hristos – preot, profet, rege”) pentru a structura conținutul primelor două evanghelii (Matei și Marcu).

(5) Probabil inexactitățile semnalate în acest studiu sunt de așteptat într-o ediție de anvergura celei tipărite la Bălgrad. Trecerea lor în revistă este importantă fiindcă ne ajută să avem o imagine mai exactă și mai justă asupra competențelor realizatorilor acestei ediții, care marchează un prag important în tradiția biblică românească. Uneori, în evaluarea lor, cercetătorii români au dat curs unei retorici avântate, în defavoarea analizei minuțioase și atente. Ioan Bălan scria la începutul sec. XX că „testamentul nou dela Alba-Iulia e așa de bine tradus, încât îți vine să zici, că autorii lui au făcut studii academice” și că „această carte minunată se poate numi una dintre cele mai de samă opere ale literaturii române, iar în literatura bisericească, puține sunt, cari să se poată măsura cu ea”⁴⁷. Analiza noastră sugerează că discursul encomiastic al cercetătorilor din generațiile trecute trebuie să facă loc analizei echilibrate și meticuloase a faptelor de limbă din această ediție, care în ciuda cusurilor pe care i le-am putea găsi astăzi, rămâne un monument religios, ivit la confluența a două spații religioase și culturale importante: protestantismul, în varianta lui calvină, și ortodoxia răsăriteană.

THE SOURCES OF THE PREFACES OF THE FOUR GOSPELS IN THE BĂLGRAD NEW TESTAMENT (1648)

(Abstract)

The present study focuses on the first four prefaces of the Bălgrad New Testament, in an attempt not simply to identify the sources of the prefaces, but also evaluate the way in which the author makes use of them. Although Virgil Cândea and other Romanian scholars have taken upon themselves to demonstrate that the 1648 NT is the result of a thoroughly Orthodox initiative, the prefaces of the Gospels contain clues which suggest that the text printed by metropolitan Simion Ștefan stands “under the aegis of the Reformation” (as one Hungarian scholar has well put it). Up to now, no scholar has come up with a plausible explanation as to why the author of the prefaces (a) refers to the book of 2 Kings by using its Protestant name (“2 Samuel”), (b) is at variance with the venerable tradition according to which Matthew wrote his Gospel in Hebrew, (c) uses Calvin’s triplex (“Christ as priest, prophet and king”) as an organizing principle of the content of the first two Gospels (Matthew and Mark).

Cuvinte-cheie: predoslovii, Noul Testament de la Bălgrad, evanghelii, Reformă, ortodoxie.

Keywords: prefaces, Bălgrad New Testament, Gospels, Reformation, orthodoxy.

*Institutul Teologic Penticostal
B-dul Uverturii nr. 210–220
București, sector 6
emanuelcontac@gmail.com*

⁴⁷ Ioan Bălan, *Limba cărților bisericești. Studiu istoric și liturgic*, Blaj, 1914, p. 137–138.

Alexandru Gafton

UZUL, VALORILE ȘI DISPARIȚIA UNOR TERMENI: *FĂȚĂRIE*,
A FĂȚĂRI, *FĂȚĂRNICIE*, *A FĂȚĂRNICI*, *FĂȚARNIC*

1. Cu toate că, la nivel lexical, tendința generală în alcătuirea vechilor traduceri românești, era de a găsi echivalenții românești cei mai potriviți pentru termenii din textul-sursă și de a-i utiliza în consecință, adesea aceste texte prezintă termeni între care se stabilesc relații de sinonimie, fără ca acest lucru să fie neapărat reflectat și în textul-sursă. Alături de un astfel de caz, există și cel în care mai multor termeni din textul-sursă – cu sfere semantice cvasi-compatibile –, traducătorii și revizorii români le atribuiau un singur termen românesc sau dublete din aceeași familie lexicală.

Firește, în limba română, acel termen își avea valorile și uzurile sale. Prin utilizarea sa în texte traduse, nu de puține ori el putea fi solicitat în direcția exprimării unor nuanțe noi și chiar a unor noi valori. Procesul acesta este parte integrantă din cel prin care limbile își dezvoltă nivelul lexical-semantic. Simpla existență, însă, a acestuia nu conduce mereu la împlinirea valențelor termenului sau la îmbogățirea posibilităților, ori la creșterea realizărilor sale.

O situație interesantă, în măsură să ofere felurite sugestii, este dată de uzul unor cuvinte precum: *fățare*, *a fățări*, *fățărie*, *fățarnic*, *fățărnice*. Conform DA¹, în limba română, familia aceasta cuprinde următoarele cuvinte cu următoarele valori: *fățare* ‘fățarnicie, fățărie, prefăcătorie, ipocrizie’, *a fățări* ‘a fi părtinitor, a disimula’, ‘a se preface’, *fățărie* ‘părtinire, disimulare’, *fățărnice* ‘prefăcătorie, ipocrizie’; *fățarnic* ‘părtinitor, ipocrit, prefăcut’, *a fățărnici* ‘a fățări’. Tot mai puțin utilizați astăzi (mai rămân în uz *fățarnic* și *fățărnice*, serios concurați de *ipocrit* și *ipocrizie*) și aflați în curs de arhaizare, acești termeni sunt destul de bine reprezentați în vechile texte românești².

Situațiile în care aceștia apar, însă, în vechile traduceri românești de text religios, indică o anumită forțare a posibilităților pe care le aveau, precum și o intrare a lor în concurență, până la a pune în pericol înțelegerea textului și poziția acestor cuvinte în sistem. De aceea, socotim că merită analizat acest caz, el oferind posibilitatea de a observa efortul prin care acești termeni își caută poziții proprii în sistem, făcând vizibile anumite elemente de dinamică lexical-semantică.

2. Deși cazurile ilustrate și comentate în continuare sunt relativ contemporane între ele (înregistrându-se în același text sau în texte care, la scara evoluției limbii,

¹ *Dicționarul limbii române*, București, 1913–1949.

² Pentru etimologie, valori și evoluție, vezi DA, s.v. *fățare* și urm. *A fățări* și *fățărie* se aflau pe aceeași poziție și, așadar, în concurență cu *a fățărnici* și *fățărnice*.

sunt situate destul de aproape în timp), acestea prezintă diferențieri în măsură să permită observarea existenței unor deosebiri de uz, apte să conducă la solicitarea planului lexical-semantic, cu felurite consecințe, dar și decurgând din caracteristici de moment ale respectivului stadiu de dezvoltare a limbii.

2.1. O primă clasă de situații se referă la subst. *față* (precedat sau nu de o prepoziție) și *fățarie*, care apar în contexte în care, atât termenii corespondenți din textele slavon, latin și grecesc, cât și traducerea corectă, cum este cea din Biblia 2001³, precum și valorile solicitate de contexte se referă – după caz și forma pe care o capătă – la sensuri precum: ‘imparțialitate’, ‘părtinire’, ‘a judeca (sau nu) conform aparențelor’.

2.1.1. Segmentul de sub FA, 10, 34 este redat după cum urmează în CB⁴: „Eu mai de-adevăru înțelegu că nu spre față căută Zeul”, ceea ce corespunde textului slavon: *не на аі Fa]ri W E4* Aproape nouăzeci de ani mai târziu, NTB⁵ va reda același segment astfel: „Cu adevăr aflu că Dumnezeu nu alege față”, traducând lat. *non est personarum acceptor Deus*.

Textul citează spusele lui Petru, care trimite către Dt., 10, 17, unde se face referire la Dumnezeu ca la „Cel ce nu caută la față”. Expresia semnifică imparțialitatea divină, care cântărește și judecă indiferent de atributele care, la urma urmelor, sunt dobândite tot cu concursul divinității, Divinitatea luând în cumpănă doar modul în care ființa umană își manifestă liberul arbitru, cu privire directă spre felul în care sunt respectate poruncile și urmată calea lui Dumnezeu. Biblia conține, de altfel, numeroase locuri în care se exprimă același conținut (*1Regi*, 16, 7 sau sinteza paulinică din *Rom.*, 2, 11⁶).

Termenii utilizați în versiunile străine ale FA, 10, 34, arată că este vorba despre ‘față’, chiar dacă textul se folosea de această modalitate de exprimare pentru a indica ‘imparțialitatea’ lui Dumnezeu, indiferent de ceea ce reflectă aspectul individului (stare fizică și/sau psihică, avere, poziție socială etc.)⁷. Fără a modifica

³ Biblia (...), București, 2001, versiune diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania.

⁴ *Codicele Bratul*, ediție de text de Al. Gafton, Iași, 2003.

⁵ *Noul Testament*, tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, mitropolitul Transilvaniei, reeditat după 350 de ani cu binecuvântarea Înalt Preasfințitului Andrei, arhiepiscopul Alba Iuliei, Alba Iulia, 1998.

⁶ „Pentru că nu iaste fățarnicie lângă Dumnezeu” (BB), care încearcă a reda: οὐ γάρ ἐστιν προσωποληψία παρά τῷ θεῷ; „Că nu iaste la Dumnezeu aleagere de față” (NTB), redând: *non enim est acceptio personarum apud Deum*; „nu iaste, amu, spre fățarie căutare den Dumnezeu” (CP). Soluția optimă apare la Anania: „Căci la Dumnezeu nu există părtinire!”.

⁷ Spre exemplu, secvența: „Să nu fățarnicești în gurile oamenilor și în buzile tale păzește-te” (BB, *Is. Sir.*, 1, 29) Μή υποκριτής εν στόμασσι ανθρώπων, are a transmite ceea ce Biblia 2001 redă prin: „Nu fii fățarnic înaintea oamenilor”. După cum se vede, „în gurile oamenilor” constituie o expresie care vehiculează altceva decât sensul concret către care ar trimite sintagma. Încă mai relevant pentru discuția secundară este că, de fapt, aici există o relație de sinonimie la nivel profund, fiind puse față în față două metasememe care au ca punct de plecare expresii dotate cu concretețe, care, deși exprimă sensuri diferite ‘prefăcătoria’, respectiv ‘în public’, la bază constituie forme apropiate cu sensul ‘înaintea, in praesentia’, *față*, respectiv *gură* fiind doar două modalități puse să semnifice același lucru. De regulă, astfel de situații se descifrează pentru cititor, în NTB, nu în BB. De fapt, în

sensul, CP⁸ traduce prin: „După de-adevăr înțeleg că nu *în fățarie* caută Dumnezeu”, termenul referindu-se la ‘obrăzar, mască’. Prin oricare din cele două soluții de până acum, receptorul ajunge la conținutul care era de redat: ‘Dumnezeu nu judecă după aparențe’, deci ‘Dumnezeu este imparțial’. Acest lucru este bine exprimat în Biblia 2001: „Cu adevărat cunosc că Domnul nu este *părtinitor*” (unde apare și o notă prin care se face trecerea de la forma concretă de exprimare din text la sensul astfel încifrat: „A nu căuta la fața omului = a fi imparțial”).

Spre deosebire de toate acestea, abătându-se de la NTB – în încercarea de a urma textul grecesc: οὐκ ἔστιν προσωποπίτητης ὁ θεός – Biblia de la 1688 pare a forța termenul: „Cu adevărat pricep că nu e *fățarnic* Dumnezeu”. Soluția aceasta, cum se va vedea mai jos, se datorează atât punerii în relație a celor doi termeni, cât și poziționării sintactice pe care *fățarnic* o capătă în BB⁹. Se poate crede că *fățarie* și *fățarnic* nu aveau sfere semantice bine delimitate (unul față de celălalt și fiecare în parte în cadrul lexicului epocii), ceea ce făcea ca în special termenul mai nou, *fățarnic*, să tindă a se încărca cu valori pe care nu le putea gestiona prea bine. Totodată, aceasta a fost modalitatea găsită spre a folosi substantivul *fățarnic* cu sensul ‘care se lasă înșelat de cei fățarnici, care judecă după aspect, părtinitor’. Soluția – aducătoare de confuzie și nepotrivită – nu este singulară.

2.1.2. Faptul acesta se poate evidenția prin urmărirea unor cazuri precum:

„Domnu iaste în ceruri, și *fățarie* nu iaste la El” (NTB, *Ef.*, 6, 9) – după *et personarum acceptio non est apud eum*¹⁰ –, față de BB, care nu poate depăși termenul *fățarnicie*¹¹ – chiar dacă modelul grecesc rămâne clar: καὶ προσωπολημψία οὐκ ἔστιν παρ αὐτῶ.

Identic se prezintă distribuția și sub *Col.*, 3, 25, unde, în vreme ce NTB traduce *non est personarum* prin: „Iară cel ce face obidă, obida va lua, și *nu iaste fățarie*”, BB folosește *fățarnicie*, deși textul grecesc prezenta: καὶ οὐκ ἔστιν προσωπολημψία¹².

La fel în *1 Petru*, 1, 17: „Și să chemați Părinte pre acela ce giudecă fără *fățarie*” (NTB), după lat.: *qui sine acceptione personarum iudicat*, în vreme ce BB

general, aceasta este modalitatea prin care apar calcurile, soluții dintre cele mai aducătoare de confuzii. Întrucât, BB are obiceiul de a prelua ceea ce apare în textul grecesc, fi că expresia este descifrată acolo, fie că nu, cititorul BB oricum are dificultăți în a descifra conținutul, întrucât ceea ce urmăresc revizorii acestui text privește, în primul rând, forma. La fel stau lucrurile și pentru secolul al XVI-lea, în relația cu slavona.

⁸ *Texte de limbă din secolul XVI* reproduse în facsimile îngrijite de I. Bianu, membru al Academiei Române, *IV. Lucrul Apostolesc. Apostolul tipărit de diaconul Coresi la Brașov în anul 1563*, București, 1930.

⁹ *Biblia 1688*, ediție întocmită de V. Arvinte, I. Caproșu, Al. Gafton, Laura Manea, N. A. Ursu, 2. vol., Iași, 2001, 2002.

¹⁰ Soluția lui Coresi, încadrabilă în genul său de a acționa asupra textului, rămâne stângace, sub imperiul formei: „că la el nu iaste nici o *căutătură*” (CP).

¹¹ Versiunea din 2001 prezintă: „și că la El nu există *părtinire*” (Anania).

¹² În CP apare: „că nu caută Domnului, ce trupului”, iar la Anania: „și părtinire nu poate fi”, adică ‘vor fi judecați după fapte, cu imparțialitate’.

redă gr. τὸν ἀπροσωποληπτῶς κρίνοντα prin: „Și deaca chemați ‘părinte’ pre cela ce fără *fățarnicie* judecă”¹³.

Cum se înțelege, trebuia exprimată ideea ‘a privi la față’, spre a produce sensul ‘părtinitor’, lucru care se neagă despre Dumnezeu. Nu se poate spune că avem a face cu traduceri greșite (chiar dacă se observă că stă în intenția traducătorilor afirmația: „Dumnezeu nu este fățarnic”). În mod evident, toate aceste texte încarcă termenii utilizați cu valoarea dorită de traducători/revizori, și solicitată de către text. „Dumnezeu nu este fățarnic” sau „Dumnezeu judecă fără fățarnicie” semnifică: ‘Dumnezeu judecă fără a privi la înfățișare, cu imparțialitate’. Totuși, unele traduceri rămân nepotrivite, deoarece încercarea de a urma textele-model, dar fără a avea un sprijin pentru aceasta în configurația limbii române, face ca rezultatul să fie deplasat. În fapt, nu se poate concepe echivalența între *părtinitor* și *fățarnic*, astfel încât enunțul „Dumnezeu nu este părtinitor” să fie echivalent cu „Dumnezeu nu este fățarnic”.

Situația creată, prin care limitele semantice ale termenilor sunt forțate, este favorizată de faptul că termenii românești încă nu erau încercați sau lămurii printr-un uz îndelungat (probabil că acest fapt poate fi încă un argument asupra caracterului cult și recent al acestora).

Privind la termenul grecesc și la redarea sa în BB, se poate socoti că revizorii BB nu cunoșteau prea bine nici adjectivul, nici verbul, și nici nu reușeau să găsească un corespondent românesc adecvat. Este adevărat că subst. πρόσωπον avea sensuri precum ‘față, figură, partea de dinainte, mască, persoană’, iar verbul λαμβάνω avea sensurile ‘a prinde, a apuca, a lua, a conține, a primi’. Adjectivul grecesc προσωπολήπτης și verbul corespunzător, προσωποληπτέω, însă, ambele caracteristice textului biblic, trebuiau luate ca atare în procesul traducerii, ele având sensuri precum ‘parțial, părtinitor’, respectiv ‘a fi parțial, părtinitor’, iar nu analizate. Este limpede că revizorii BB nu au consultat versiunile scolului al XVI-lea, iar la NTB au privit ca la un text ce trebuia îndreptat, respingând sugestiile de acolo sau socotind că, uneori, pot schimba forma (*fățarnie* cu *fățarnicie*), fără consecințe, practică des observată la compararea celor două texte.

Strădania revizorilor BB de a urma cu fidelitate textul grecesc apare și sub *Gal.*, 2, 6, unde NTB traduce *Deus personam hominis non accepit* prin: „Dumnezău *fățarnia* omului nu priimește”¹⁴, în vreme ce gr. πρόσωπον ὁ θεὸς ἀνθρώπου οὐ λαμβάνει este redat în BB prin: „*fața* omului Dumnezău nu priimește”. De data aceasta, în textul grecesc nu mai apare compusul, elementele fiind separate și

¹³ În CB și CV apar: „Și se Tatăl chemareți, nu *fățarindu*” (CB), „Și se Tatăl chiemați, *nefățărându*” (CV). Elementul subliniat corespunde, în cazul textelor secolului al XVI-lea, sl.: neO Fετηρηα (O Fετηρηκ având sensul ὑποκριτής, ‘simulator’). În CP traducerea nu este adecvată solicitărilor textului-sursă: „Și să Tatăl chemaret *nefățarnici*”. Biblia 2001 prezintă: „Și dacă-L chemați ca pe un Tată Cel ce *cu nepărtinire* judecă”.

¹⁴ În același fel, la Coresi apare: „că Domnul nu gândește *de văzătura* oamenilor” (CP). În versiunea din 2001: „Dumnezeu nu caută *la fața* omului” (Anania).

la distanță, modalitatea de traducere practică până acum de revizorii BB fiind compatibilă cu situația de aici. Asemănător se petrec lucrurile și sub *Ioan*, 7, 24, unde alături de: „Nu judecați în *fățarie*” (NTB), care redă *nolite iudicare secundum faciem*, BB prezintă: „Nu judecați în *fățarie*”, redând gr.: μή κρίνετε κατ’ ὄψιν¹⁵. Și aici textul grecesc schimbă termenul (ca și cel latin, de altfel), folosind ὄψις ‘aspect, înfățișare’. În sfârșit, sub *Iac.*, 2, 9, unde CB, CV și CP traduc: „iară se spre față căutați”, „iară se în *fățarie* căutați”, „e să căutaret spre *fățarie*”, redând αὖτε οὐκ ἔστιν ἄρα ἡ ἴσχυς, iar NTB traduce: „Iară să veți căuta în *fățarie*”, redând *si autem personas accipitis*; în încercarea de a reda același verb: εἰ δὲ πρόσωπολημπτεῖτε, BB va traduce: „Iară de faceți *fățarie*”¹⁶. Pe lângă continua pliere a textului BB la cel grecesc, care conduce adesea și la forțarea termenilor utilizați, datorită nepotrivirilor dintre limba-model și limba română, reținem că revizorii BB cunoșteau termenul *fățarie* și puteau accepta utilizarea sa (pentru analiza prin segmentare și traducerea în consecință vezi și infra. 3.3., nota).

2.1.3. Alături de precedentele cazuri, cel de sub *Iac.*, 2, 1 deschide analizei noi posibilități. Astfel, după ce textele secolului precedent traduseseră: „Frații miei, nu întru față căutându se aveți credința Domnului nostru” (CB), „[F]rații miei, nu în *fățarie* prăvindu” (CV¹⁷), „Frații miei, nu în *fățarie* căutați” (CP), redând: Ἐραβεῖν τῶν κληρῶν οὐκ ἔστιν ἄρα ἡ ἴσχυς, NTB va traduce lat. *nolite in personarum acceptione* prin: „Frații miei, să n-aveți cu *fățarnicie* credința Domnului nostru”. Față de acesta, în același fel ca și până acum, BB revizuieste segmentul din NTB și socotește că gr. μή ἐν προσωπολήμψιας se redă cel mai bine prin: „Frații miei, nu întru *fățării* aveți credința Domnului nostru”¹⁸.

Într-un alt segment, unde este vorba despre judecățile părtinoare ale preoților, BB redă gr. ἀλλὰ λαμβάνετε πρόσωπα ἐν νόμῳ prin: „Și eu am dat pre voi defăimați și lepădați la toate limbile, pentru care voi n-ați păzit căile mele ce *fățării* în lege” (BB, *Malachia*, 2, 9)¹⁹, folosind verbul.

Observăm, deocamdată că, alături de cazurile în care, față de subst. *fățarie* din NTB, textul muntenesc a prezentat subst. *fățarnicie*, când era de redat ‘imparțialitate, nepărtinire / părtinire’ – concepte redade în secolul al XVI-lea, precum și în NTB, și prin locuțiuni având ca nucleu subst. *față* – avem și situații în care BB utilizează *față* și *fățarie*, dar și în care NTB utilizează *fățarnicie*. Socotim că faptele acestea sunt semnificative în ceea ce privește posibilitățile cu care erau investiți termenii mai noi, precum cei în discuție. Astfel, putem crede că traducătorii și revizorii socoteau că *fățarnicie* avea capacitatea de a purta valoarea cu care se utiliza *fățarie*. Dacă lucrurile stau astfel, înseamnă că, în epocă, exista o dilemă în ceea ce privește sensurile acestor termeni, ale căror valențe se aglomerau, instituindu-se concurența între doi termeni din aceeași familie, cu care nu ar fi

¹⁵ În Biblia 2001 apare: „Nu judecați după înfățișare”.

¹⁶ Traducerile anterioare BB sunt confirmate și de versiunea Anania: „dar dacă cu părtinire căutați la fața omului”.

¹⁷ *Codicele Voronețean*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, București, 1981.

¹⁸ Versiunea din 2001 prezintă: „Frații mei, nu întru *părtinire* să vă aveți voi credința în Domnul nostru” (Anania).

¹⁹ În *Biblia* 2001: „nu ați păzit căile Mele, ci-n cumpănirea legii ați cătat la fața omului”.

trebuie să se afle în astfel de raporturi. În acest caz, confuzia nu era atât a utilizatorilor termenilor în sine, cât a termenilor în relație cu echivalenții și cu contextele. Altfel spus, vorbitorii nu încurcau cuvinte cu poziții așezate, ci cuvintele ale căror poziții în sistem erau în mișcare și care puteau da impresia că pot purta aceleași valori.

3. Plecând de la sensul ‘față, înfățișare’, termenii până acum urmăriți aveau a reda, pe cale metaforică, sensul ‘(im)parțialitate, (ne)părtinire’²⁰. În greacă, latină și slavonă, ei corespundeau unor termeni precum: *προσωπολήπτης, προσωποληπτέω, persona*, și *О Fa*. Privind la sensul din punctul de plecare și, apoi, la cel final, se observă că între ele există o porțiune care, datorită sensului final, este mai dificil de observat, dar și a cărei stare de latență face mai greu de explicat devenirea sensului inițial către cel final. Altfel spus, între ‘înfațișare’ și ‘imparțialitate’ trebuie să existe o legătură, deși aceasta nu are caracter evident.

3.1. În toate exemplele de mai sus este vorba despre situații în care apare o expresie biblică al cărei element central se referă la ‘față, chip, înfațișare’. Plecând de la termenul care denumește aspectul cuiva (fizic, îmbrăcăminte etc.), și care transmite semn(al)e exterioare privitoare la starea de sănătate (fizică, mentală, psihică), statut social etc., se obține o imagine care solicită limba în sensul producerii unei expresii ce are a exprima, pe cale metaforică, un sens ce decurge din dinamica realității. Întrucât o persoană dotată cu o înfațișare conformă anumitor solicitări de ordin biologic și social poate beneficia – mai lesne și exclusiv pe această bază bio-socială – de tratamente favorizante, indemnul de a nu judeca după înfațișare ajunge să semnifice ‘a nu favoriza’ (pe cineva judecat pentru anumite fapte și conform anumitor legi, pe baza unor elemente exterioare acelor fapte și acelor legi). În felul acesta, respectivele forme de exprimare ajung să echivaleze cu un indemn către depășirea (prin eludare) a elementelor neaparținătoare „cauzei”, un indemn către imparțialitate.

Pe de altă parte, însă, dacă înfațișarea are o forță atât de mare, încât poate determina judecăți lipsite de legătură cu ea, poate apărea tediința individului de a dobândi o înfațișare care nu-i este proprie (ceea ce pune nu doar bazele ca „judecătorul” să fie înșelat, dar îl pot favoriza pe acesta să se lase înșelat, având și scuza plauzibilă că a fost înșelat datorită diferenței dintre aparență și esență). Actul acesta este o ‘prefăcătorie’, care duce (întrucât acesta îi este primul scop) la ‘înșelătorie’.

²⁰ Situații de acest fel se întâlnesc și în alte tipuri de texte, ale căror surse rămân obscure: „egumenul să fie preut și să grijască de toți ca un părinte de feciorii săi, și fără] *fățarie* să socotească, să împartă tuturor într-un chip” (DRB 131, 1–3) (*Documente românești* reproduse după originale sau după fotografii sub supravegherea bibliotecarului Academiei Române, Ioan Bianu, partea 1, Epoca dinainte de Mateiu Basarab (1632) și Vasile Lupu (1634), tomul I, fasc. 1–2, București, 1907); „Așa iaste și lucrul postului, că cela ce-l va ținea postul cumu se cade și fără *fățarie*, mare folos va avea” (CC1, 49, 21–22) (Coresi, *Carte cu învățatură* (1581), publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, vol. I, *Textul*, București, 1914).

3.1.1. Având același loc de plecare, urmând aceeași cale până la un anumit punct, apare un nou sens care poate fi exprimat pe calea aceluiași termen. De aceea apar situații în care – fără a avea textul-sursă –, deși este posibil să avem în vedere apartenența lor la sensul ‘părtinire’, este destul de greu de exclus sensul ‘prefăcătorie’: „că mă duc eu acolo unde *fățerie* nu este” (CS, 260, 15–16)²¹.

3.1.2. Caracterul real al acestei dificultăți iese în evidență în momentul în care privim la segmentele: „dragoste fără de fățarie” (BB, *2Cor.*, 6, 6) „în dragoste nefățarnică” (NTB), „în dragoste curată” (CP); „în iubire nefățarnică” (Anania). Este dificil de știut ce s-a înțeles în epocă (sau ce se înțelege astăzi) la receptarea acestor segmente. Dacă, însă, ne gândim la traducători și revizori, putem socoti că știm ce fi trebuit să înțeleagă ei, privind la textul grecesc sau la cel latin: ἐν ἀγάπῃ ἀνοκρίτω, *in caritate non ficta*, ambele arătând că este vorba despre ‘prefăcătorie’²².

3.1.3. Posibilitatea de confuzie apare și în următoarele două situații:

„Deci, lepădând toată răutatea și tot vicleșugul și *fățarniciile* și zavistiile și toate muzaviriile” (BB, *IP*, 2, 1), „Derept aceia, părăsind toată răutatea și toată înșălăciunea și *fățăriile* și zavistiile și toate clevețele” (NTB), cuvintele marcate fiind echivalente pentru ὑποκρίσεις și *simulationes*²³;

„Sufletele voastre curățându-le cu ascultarea adevărului pren Duh, întru iubire frățască *fără fățarie*, den curată inimă” (BB, *IP*, I, 22), „Inimile voastre curățind întru ascultarea adevărului prin Duh, în dragostea frățască, *nefățarnică*, din inimă curată” (NTB), cuvintele marcate fiind echivalente pentru ἀνοκρίτων, *simplici*²⁴.

Aceste două cazuri impun unele observații. În primul rând, relația cu sensul primar se păstrează și este vizibilă de fiecare dată. Spre deosebire de cazul ‘imparțialitate’ / ‘părtinire’, în cazul ‘prefăcătorie, înșelătorie’ distanța față de sensul de bază este mai mică și încă recuperabilă de către vorbitor. În al doilea rând, cele două contexte de mai sus – identice din punct de vedere semantic –, arată că termenii se inversează (pentru textele secolului precedent, se observă că primul caz folosește același termen, în cel de-al doilea apar amândoi). Astfel, *fățarie* și

²¹ *Codex Sturdzanus*, Studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte de Gh. Chivu, București, 1993.

²² Vezi și: „Iară săvârșitul poruncii iaste dragostea den curată inimă și știință bună și credință *fără fățarie*” (BB, *1Tim.*, 1, 5), pentru: καὶ πίστεως ἀνοκρίτων, „știința bună și credința *nefățarnică*” (NTB), pentru: *et fide non ficta*. La Coresi apare *nefățarnică*, la Anania: „credință *nefățarnică*”.

²³ În textele secolului al XVI-lea, deja situația nu este diferită: „Părăsiți, amu, toate realele și toată gâmbosea și *fățăriia* și rāvnea și toate clevețele” (CB), „Părăsiți, amu, totu rreul și totu hicleșugul și *fățăriia* și zavistul și toate clevețele” (CV), „părăsiți, amu, tot răul și toate hicleșugurile și *fățăriile* și urăciunile și toate clevețele” (CP), unde termenul în discuție are drept corespondent sl. *Q Fhmhrle*.

²⁴ În textele secolului al XVI-lea: „frăție dragă *nefățarită* dintru curata inimă” (CB), „iuboste *nefățarnic[ă]*” (CV), „*nefățarnici*” (CP) redând sl. *neQ FerhnrR*

fățarnicie apar atât în BB, cât și în NTB (deși sursa NTB prezintă o schimbare de termen, acest fapt nu schimbă situația care ne privește), ceea ce înseamnă că preferințele nu aveau o forță absolută, ori că nu existau constrângeri de ordin semantic. Deducem de aici că ambii termeni erau acceptabili pentru autorii acelor texte, și că, precum în cazul ‘imparțialitate’ / ‘părtinire’, puteau trimite către același sens.

3.2. Pe lângă exemplele în care termenii în discuție încă mai păstrau ceva din devenirea lor semantică sau în care atât contextele, cât și valorile lor potențiale îi puteau solicita către zone de interferență semantică, apar și situații în care ei exprimă, cu limpezime, sensul ‘prefăcătorie, înșelăciune’.

3.2.1. Aceasta este situația sub *Gal.*, 2, 13, unde NTB prezintă următoarea traducere: „Și să arăta a fi cu ei împreună și ceilalți jidovi, așa cât și Varnava să trăgea cu *fățarnicia* lor”. Corespondentul latin este: *Et simulationi eius consenserunt ceteri Iudaei, ita ut Barnabas duceretur ab eis in illam simulationem*, ceea ce coresponde gr. καὶ συνυπεκρίθησαν αὐτῶ καὶ οἱ λοιποὶ Ἰουδαῖοι, ὥστε καὶ Βαρνάβας συναπήχθη οἱ αὐτῶν τῇ ὑποκρίσει, redat în BB astfel: „Și împreună *fățarniciră* cu el și ceilalți jidovi, cât și Varnava împreună să luu cu a lor *fățarnicie*”²⁵. Dincolo de încercarea cărturarilor ardeleni – din prima parte a versetului – de a traduce pe înțelesul cititorului²⁶, utilizând termeni diferiți pentru același cuvânt din textul latin, în acest caz, ‘prefăcătorie, disimularea’ sunt transmise de ambele texte. Este de observat și că ambele o fac prin intermediul aceluiași cuvânt: *fățarnicie*.

3.2.2. Un grad ridicat de stabilitate semantică pentru ‘prefăcătorie’ se înregistrează și în situațiile următoare:

„Și acesta, viind la Ierusalim și chip de pace *fățarnicind*” (BB, *2Macc.*, 5, 25), redând: Ὅυτος δὲ παραγεγόμενος εἰς Ἱεροσόλυμα, καὶ τοῦ εἰρηνικοῦ ὑποκριθεὶς²⁷;

„să *fățarească*, ca cum are mâncă ceale ce de împăratul sunt rânduite, den cărnurile cealea ale jârtvei” (BB, *2Macc.*, 6, 21), redând: ὑποκριθῆναι δὲ ὡς εσωίοντα;

„Noi, dară, den ceale fripte cărnuri vom pune, și tu, *fățarind* că guști den ceale de porc, te mântuiaște” (BB, *Iosip*, 1145a, 42–44);

²⁵ „Și împreună cu el *s-au fățarnicit* și ceilalți iudei, încât până și Barnaba a fost atras în *fățarnicia* lor” (Anania), cu o notă la verbul evidențiat: „au intrat în jocul duplicitar al lui Petru”.

²⁶ De altfel, în NTB se încearcă în mod constant găsirea de soluții, datorită preocupării de a asigura înțelegerea textului de către cititor. De aceea, față de: „Și păzind, au trimis prilăstitori, *fățarnicind* pre sine a fi direpți, ca să-l prinză pre el în cuvânt, ca să-l dea pre el împărăției și puterii dirigătorului” (BB, *Lc.*, 20, 20), după: Καὶ παρατηρήσαντες ἀπέστειλαν ἐνκαθέτους, ὑποκρινομένους ἑαυτοὺς δικαίους εἶναι, în NTB găsim: „Derept aceia luând aminte pre El, trimisără leșuitori, *carii să făcea* pre sine a fi derepți”, încercând astfel să redea: *Et observantes miserunt insidiatores, qui se iustos simularent*.

²⁷ În *Biblia* 2001 „s-a prefăcut a fi pașnic”.

„Pentru că nu iaste vreadnic vârstei noastre a *fățarnici*” (BB, *2Macc.*, 6, 24), redând: οὐ γάρ τῆς ἡμέτερας ἡλικίας ἄξιόν ἐστις ὑποκριθῆναι²⁸;

„Și ei, pentru a mea *fățarnicie* și pentru cea puțină și scurtă viață, să vor rătăci pren mine, și urâciune și pângăriciune bătrânețelor voiu pune” (BB, *2Macc.*, 6, 25), redând: καὶ αὐτοὶ διὰ τὴν ἐμὴν ὑποκρισιν;

„Cel ce cearcă leagea sătura-să-va de dânsa, și cel ce *fățăreaște* scîrbi-să-va întru el” (BB, *Is. Sir.*, 32, 15), redând: Ὁ ζῆτῶν νόμον ἐμπλησθήσεται αὐτοῦ, καὶ ὁ ὑποκρινόμενος σκανδαλισθήσεται ἐν αὐτῷ, unde ‘a se preface’ devine: ‘a acționa în mod insidios, mișelesc’.

Esența ideii se reia sub *Is. Sir.*, 33, 2: „Bărbatul înțelept nu va urî leagea, iară cel ce *fățăreaște* într-însa iaste ca corabiia în furtună” (BB), care redă: Ἀνὴρ σοφὸς οὐ μισήσει νόμον ὃ δὲ ὑποκρινόμενος ἐν αὐτῷ, ὡς ἐν καταγίδι πλοίων. La Anania apare: „cel ce se joacă cu ea”, autorul făcând o notă (firește, întrucît ține să se exprime astfel) prin care trimite către omul ipocrit. Personal, socotim că sensul de redat era ‘a schimonosi, a distorsiona’ (prin prefăcătorie)²⁹.

„Așa și voi, den afară vă arătați oamenilor direpți, iară denlăuntru plini sânteti de *fățariia* nelegiurii” (BB, *Mt.*, 23, 28), redând: ἔσωθεν δὲ ἐστε μεστοὶ ὑποκρίσεως καὶ ἀνομίας, alături de: „Așa și voi, din afară vă arătați oamenilor derepți, den lăuntru, plini sânteti de *fățarie* și de strâmbătate” (NTB), redând „pleni estis hypocrisi, et iniquitate”.

3.2.3. Prin intermediul acelorași termeni, conceptul apare mai clar definit în zona sa abstractă, contextele de mai jos reușind să poarte nucleul de sens al termenilor, prin astfel de uzuri fixându-se valențele termenilor și producându-se echivalența între ceea ce au ei de redat și ce reușesc a reda:

„Vai de voi, cărtulari și farisei *fățarnici*, că încungiurați marea și uscatul să faceți den pângân jidov și când va fi făcut, faceți pre el fiiul Gheennei” (NTB, *Mt.*, 23, 15) „Vai de voi, cărturari și farisei *fățarnici*!” (BB), unde elementele subliniate au drept corespondente lat. *hypocritae*, respectiv gr. ὑποκριταί³⁰.

„Iară El, știind *fățariia* lor, zise lor: «Ce Mă ispitiți?»” (NTB, *Mc.*, 12, 15) „Iară el, știind *fățariia* lor, zise lor” (BB), după: *Qui sciens versutiam illorum, at illis:*, respectiv: ὃ δὲ εἰδὼς αὐτῶν τὴν ὑπόκρισιν εἶπεν αὐτοῖς.

„Întâiu vă păziți de aluatul fariseilor, care iaste *fățariia*” (NTB, *Lc.*, 12, 1), „Întâiu, luați-vă aminte pre voi de aluatul fariseilor, care iaste *fățarie*” (BB), după:

²⁸ În *Biblia* 2001, autorul optează (ca și în versetul următor, de altfel) pentru o altfel de traducere, care, însă, nu trădează sensul de redat: „Nu se cuvine ca la vârsta noastră să ne jucăm de-a v-ați ascunselea”. Dincolo de orice comentariu, este de observat că, în opinia noastră, opțiunea traducătorului decurge și din faptul că, în aceste segmente, discursul capătă accente care pun în opoziție poziția de înaltă moralitate a lui Eleazar cu sfatul pueril al organizatorilor ospățului, lucru care, se vede, s-a ținut a fi evidențiat.

²⁹ Cf. și: „Ști Domnedzeu inrima ta și înțelege toate cugetele tale și veade toate *fățarile* tale și plecatul tău ainte încă de cuvântul tău” (CS 298, 15-16).

³⁰ Acest termen, asociat fariseilor, pentru care vezi și *Mt.*, 23, 13–15, apare frecvent în *Evanghelia după Matei*.

Attendite a fermento Pharisaeorum, quod est hypocrisis și: προσέχετε ἑαυτοῖς ἀπὸ τῆς ζύμης, ἥτις ἐστὶν ὑπόκρισις.

„Întru fățărâia grăitorilor minciuni aprinși fiind în știința lor” (NTB, *Tim.*, 4, 2), „Întru fățărnicia celor mincinoși la cuvinte, arși fiind cu a lor știință” (BB), urmînd *in hypocrisi* și ἐν ὑποκρισει.

3.3. În situațiile mai sus prezentate, termenii din BB care ne interesează redau formele grecești ὑποκρίνω și ὑποκρίσις, care semnifică: ‘a distinge sau a separa sumar, a răspunde, a explica, a interpreta, a juca un rol, a contraface, a (se) prefăce’, apoi ‘a privi la față, înfățișare, a privi cu părtinire’, respectiv: ‘răspuns, pantomimă, părelnicie, prefacere’³¹.

Pentru posibilitățile de confuzie la traducere, dorința de a urma cu orice preț textul grecesc și erorile către care conduce existența sensurilor plauzibile este relevantă traducerea unui segment mai dificil, care i-a indus în eroare pe revizorii munteni. Datorită caracterului sacrosanct al cuvântului, probabil că una dintre cele mai teribile greșeli este rostirea unui jurământ. După ce se enunță interdicția luării în deșert a numelui lui Dumnezeu (*Ex.*, 20, 7), chestiunea sacrosanctității cuvântului este tratată în majoritatea cărților biblice. Dacă în *Levitic* și în *Numeri* încă mai este acceptat jurământul (în special *Num.*, 30, apoi *Dt.* 23, 22), prin cuvântul lui Isus, în *Noul Testament* (*Mt.*, 5, 33-37), acesta este total interzis. În cadrul discursului său complex, Iacob reia această interdicție, dar oferă și o soluție, în spiritul sfaturilor pe care le dă, și în cel general al Epistolei: „Iară mainte de toate, frații miei, nu giurareți nece pre cer, nece pre pământ, nece cu alt giurământu, iară cuvântul vostru fie așa: „ei, ce nu e nu-i”³², ca să nu cădeți în judecată” (NTB, *Iac.*, 5, 12); „Și mai nainte de toate, frații miei, nu vă jurați nice pre ceriu, nice pre pământ, nice pre alt orice jurământ. Ce fie voao: „Așa!”, așa și „Nu!”, nu, ca nu în fățărnicie să cădeți!” (BB), în greacă: ἦτω δὲ ὑμῶν τὸ vai vai, καὶ τὸ οὐ οὐ, ἴνα μὴ ὑπὸ κρίσιν πέσητε, iar în latină: *Sit autem sermo vester. Est, est: Non, non: ut non sub iudicio decidatis*³³. Traducerea din 2001 reușește să exprime exact ideea concordanței neștirbite dintre cuvânt și faptă, a realizării întocmai a cuvântului: „Dar înainte de toate, frații mei, să nu vă jurați, nici pe cer, nici pe pământ, nici cu orice alt jurământ; ci *Da*-ul vostru să fie *da* și *Nu*-ul vostru să fie *nu*, ca să nu cădeți sub judecată” (Anania). În contextul acestei formulări categorice, s-ar putea crede că ambele traduceri ale segmentului final pot fi acceptate (cine jură strâmb, sau se întâmplă să nu își poată ține cuvântul, poate ajunge să fie judecat, după cum, în urma jurământului fals ori a promisiunii neîmplinite, poate fi socotit fățarnic), deși limitele s-ar largi foarte mult. Privind, însă, la versiunea grecească, observăm că nu este vorba despre ὑποκρίσις ‘prefacere’, ci de ὑπό- ‘sub, dedesubt’ și κρίσις ‘proces, judecată’.

³¹ Gr. κρίσις și κρίνω, care se referă la o ‘distanțiere, luptă între, alegere, separație’, de unde ‘contestarea în justiție’, apoi ‘proces, judecată, decizie condamnare’. Prefixoidul ὑπό-, prepoziție și adverb, semnifică ‘sub, dedesubt’, putând purta și sensuri din gama: ‘cu caracter insidios, ascunderea, aparența, aproximația, inexactitatea’, (de unde pericolul necunoscutului care poate lovi oricând).

³² Credem că segmentarea indică o scăpare a editorilor NTB, deoarece ar fi trebuit să fie: „... cuvântul vostru fie: «Așa!», ei, ce nu e, nu-i”, unde *ei* este o formă a afirmației, preluată din slavonă (vezi și răspunsul Safirei, în CB, FA, 5, 8).

³³ Textele secolului al XVI-lea prezintă: „frații miei, nu jurați-vă, nice cu ceriul, nice cu pământul, nice cu altul cu carevare jurământu. Ce fie voao: ce iaste, iaste și ce nu e, nu e, *dereptu se nu întru fățărâie cădeți*” (CB); „frații miei, nu vă giurareți, nece cu ceriul, nece cu [pă]mântul, nece cu altul oarecarele giurământu. Ce fie, amu, voao: cia ce iaste, ee și ceaia ce nu e, nu, *se nu în fățărâie cădeți*” (CV); „frații miei, nu vă jurați nece pre ceriu, nece pre pământ, nece cu alt fie ce blăstem. Fie voao: ce iaste, iaste, e ce nu e, nu, *de nu în fățărâie să cădeți*” (CP). Deși pare remarcabilă unitatea segmentului final, ea decurge din urmarea a ceea ce apare în textul slavon: да не Ѹк ѠФһһһіе Ѹк СадаеМѣ

Cum se vede, sensul termenilor de mai sus are ca punct de plecare aspectul, dat fiind faptul că există impulsul de a socoti că între aparență și esență există o relație aproape lipsită de articulație, așadar de congruență. De aici tentația de a judeca pe baza aspectului. Cu toate acestea, aspectul are nu doar un caracter labil, ci, dată fiind tentația de mai sus, apare și tentația utilizării frauduloase a acestui tip de semnal. Astfel se creează relația între ‘aspect’ și ‘contrafacere’. Textele biblice utilizează termenii aceștia cu sensurile pe care le aveau în greacă, înainte de momentul traducerii biblice. De altfel, chiar alegerile traducătorilor sunt determinate de preexistența sensurilor, nuanțelor și uzurilor acestor termeni³⁴.

4. Situațiile precedente se referă la utilizarea, în vechile traduceri românești, a verbelor *a fățarnici*, *a fățări* și subst. *fățarnicie*, *fățarie* – practic toate posibilitățile formale existente, sensurile cu care aceștia apar fiind, în esență: ‘a părtini’, ‘a se preface, a simula’, ‘părtinire’ ‘prefăcătorie’, toate plecând de la un sens concret care a generat o imagine, rafinată treptat prin abstractizare și asocieri de idei. Secvențele de mai sus ne arată că, practic, perechile menționate se aflau în relație de sinonimie – pentru ambele rânduri de sensuri. De asemenea, toate aceste cuvinte aveau circulație în textele de mai sus. Chiar în cazul în care se pot constata unele preferințe pentru câte un termen, putem afirma că acestea nu sunt determinate de valorile semantice ale aceluia și nici de preferințe de uz, care să decurgă din constrângeri de natură lingvistică.

Situația aceasta ne mai învață că, în cazul în care textul decurge din revizia unei versiuni anterioare, dar cu urmărirea riguroasă și controlul amănunțit, exercitate prin intermediul unei unice versiuni, dincolo de inerentele pericole, poate apărea și avantajul că, beneficiind de o talmăcire de calitate și urmărind cu ajutorul unui text bine înțeles, care permite interpretări și direcționări bune ale textului, întâmplarea face ca echivalentele din limba-țintă să fie potrivite formelor de tradus, sau să dețină valențe libere și compatibile cu cerințele de moment ale traducerii. În astfel de cazuri, termenul folosit are șanse să se dezvolte în direcția solicitată de traducere, lucru care poate fi benefic pentru limbă.

În cazul în care, lucrurile nu stau astfel, termenul nefiind cel mai potrivit (datorită valențelor lui naturale, precum și datorită constrângerilor impuse de universul lexical al limbii-țintă), sfera sa semantică poate fi forțată prin felurite note de conținut, sau tentată cu nuanțe prin atracție, care nu sunt proprii valorilor sale (sau compatibile cu acestea), și care nu îl ajută să se dezvolte în direcțiile sale firești. Întregul proces este firesc în limbă, rezultatele fiind uneori în beneficiul evoluției planului lexical.

³⁴ Există numeroase situații în care textul biblic, mai cu seamă *Noul Testament*, a încercat să resemantizeze termenii sau să utilizeze termeni cu caracter neutru, lipsiți de mărci sau conotații precreștine. Desigur, lucrul acesta – constituirea unei limbi biblice – nu a putut fi făcut pe deplin.

Plină de semnificații pentru felul în care traducătorul trebuie să își croiască drum prin rețeaua sensurilor și a cuvintelor limbii, datorită diferitelor condiționări, este situația următoare. Sub *Iac.*, 3, 17, textele secolului al XVI-lea prezintă: „E a susului preamândrie ainte, amu, curată iaste, e după aceeaia cu pace blândă, bună, supunetoare, împlută de bună mesereare și de faptul bunelor, nepărut și *nefășărită*” (CB), „fără păreare și *nefășărrnică*” (CV), „negânditoriu și *nefășărrnic*” (CP), termenii subliniați având drept corespondent: $\eta\epsilon\lambda\lambda\ \mu\epsilon\tau\alpha\ \iota\ \eta\epsilon\theta\ \text{F}\eta\mu\eta\tau\eta\tau\alpha\alpha$. În secolul următor, secvența se redă prin: „fără osândire și *fără fășărie*” (NTB), pentru: *non iudicans, sine simulatione*, respectiv: „neîndoită cu gândul și *nefășărrnică*” (BB), pentru: $\acute{\alpha}\delta\iota\acute{\alpha}\kappa\rho\iota\tau\omicron\varsigma, \acute{\alpha}\nu\pi\acute{\omicron}\kappa\rho\iota\tau\omicron\varsigma$. Soluțiile acestea își corespund și sunt acceptabile, conforme cu solicitările textului de tradus, care cerea sensurile ‘care nu face distincții, deosebiri, care nu separă’, deci ‘imparțial’, respectiv ‘sincer, neprefăcut’. Fără a greși, *Biblia* 2001 traduce aici prin: „nepărtinitoare, *nefășărrnică*”. După ce utilizase acești termeni în aceeași poziție, traducătorul se vede pus în situația de a-i pune în succesiune, spre a reda două sensuri. Întâmplarea, însă, face ca *fășărrnic* să fi dobândit – prin uzul său în traduceri – ambele sensuri.

Pe de o parte, așadar, doi termeni ai aceleiași familii lexicale se pot afla în concurență, ei având capacitatea de a vehicula același sens, pe de altă parte, fiecare din ei, luptă nu doar pentru a-și câștiga o poziție mai sigură și mai stabilă în sistem, dar și pentru a-l elimina pe celălalt. În cele din urmă, ocurența termenilor nu urmează vreo regulă de distribuție, nu urmărește scopuri și nu are în vedere valori. Simpla posibilitate, oferită de sistem și fructificată de uz, de a exista astfel de perechi devine, în momentul încercării de a edifica o normă, o problemă pe care traducătorii încearcă să o rezolve. Este un caz în care norma în formare se zbate, la nivelul individului, între tendința naturală de a utiliza toate resursele existente, și tendința culturală de a ordona sistemul conform unor principii, printre care și cel al eficienței. Lupta pentru supraviețuire a termenilor se duce în conștiința traducătorilor și a receptorilor, care speculează asupra posibilităților de exprimare ale termenilor și a capacităților acestora de a oferi avantaje sistemului. Uneori, însă, extinderea posibilităților conduce la pierderi de identitate și la coliziune cu alți termeni. În cazul în care doi termeni se află pe o asemenea poziție, șansele mai mari de a se păstra le are cel care este favorizat de factori formali (capacitatea de a se încadra în serii formale și de a funcționa astfel), dar și de conținut (capacitatea de a renunța la unele note de conținut), precum și de feluriți factori contextuali.

THE LINGUISTIC USAGE, VALUES AND DISAPPEARANCE OF TERMS:
FĂȘĂRRIE, A FĂȘĂRRİ, FĂȘĂRRNICIE, A FĂȘĂRRNICI, FĂȘĂRRNIC

(Abstract)

Old Romanian translations contain at times terms amongst which synonymic relations exist or are being established, even though this is not the case for the source text. Other times a single term or multiple terms from the same lexical family have meanings which are expressed through more than one term in the source text. This paper analyses the causes of such a relation between the nouns *fășărrie, fășărrnicie* and the verbs *fășărri, fășărrnici*.

Cuvinte-cheie: limba română veche, traducere, text biblic.

Keywords: old Romanian language, translation, biblical text.

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Iași, Bd. Carol I, nr. 11, 700506

Alin-Mihai Gherman

SAMUIL MICU ȘI ÎNCEPUTURILE LIMBAJULUI
FILOSOFIC ROMÂNESC
(CÂTEVA OBSERVAȚII PE MARGINEA *LOGHICII*)

„Samoil Clain mult s-au ostenit până au făcut *Loghica* pre limba românească”, notează însuși autorul textului, dând un exemplu de afirmație particulară¹, întâlnită și în prima redactare manuscrisă a textului, din 1784². Rezultat al unui îndelungat efort de răspândire a noțiunilor filosofice, în concordanță cu mai largul program iluminist de difuzare a cunoștințelor în rândul maselor, prin carte în general și prin școală în special, dar și a concepției raționaliste, care încerca să integreze întreg universul – inclusiv Divinitatea – într-un sistem unitar de cunoaștere, efortul lui Samuil Micu de scriere și, mai târziu, de tipărire a *Loghicii*, unul din primele texte filosofice imprimate în limba română, a fost, fără îndoială, unul considerabil.

Loghica, la fel cu *Dreptul firii*, *Metafizica* și *Etica* au fost scrise în umbra unui curent filosofic care a dominat gândirea teoretică germană și chiar europeană o bună parte din secolul al XVIII-lea, wolfianismul³, Samuil Micu fiind debitor celui mai cunoscut propagator al sistemului filosofic wolfian, Friedrich Christian Baumeister (1708–1785). Fără a intra acum în problema sursei directe a textelor lui Samuil Micu, menționăm faptul că nu ne aflăm în fața unei simple traduceri, ci a unei prelucrări libere a textului latin studiat de el la Viena între 1778–1780⁴.

Trebuie remarcat faptul că, departe de a avea pretenția să construiască un sistem filosofic original, cărturarul ardelean și-a concentrat eforturile îndeosebi în două direcții majore: răspândirea cunoștințelor filosofice de bază, cu caracter general, și crearea unui limbaj filosofic românesc. Vorbind despre *Loghica* lui Samuil Micu, pe care a cunoscut-o doar prin textul tipărit în 1799, vocea autorizată a unui specialist precum Anton Dumitriu se pronunță răspicat: „Aceasta este prima lucrare

¹ Samuil Micu Clain, *Loghica*, Sibiu, 1799, p. 84.

² Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, ms. rom. 119, f. 39^v.

³ Numele curentului vine de la cel al lui Christian Wolff, primul filosof care a fost studiat în egală măsură în mediul reformat și catolic german, ba chiar și în restul Europei. Christian Ritter von Wolff (scris și Wolf și Wolfius) (1679–1754) este considerat cea mai importantă personalitate a filosofiei germane între Leibnitz și Kant.

⁴ În *Studiul introductiv* pe care l-am semnat la ediția *Loghicii* lui Samuil Micu (Cluj-Napoca, Argonaut, 2007), optam că sursa imediată vor fi fost notițele de la un curs audiat la Viena, mai degrabă decât una din edițiile tipărite ale tratatului filosofic al lui Baumeister (Viena, Kurtzbök, 1774 sau Cluj, 1774).

de logică scrisă în limba română. Dificultățile terminologice sunt enorme. Totuși, faptul că Samuil Micu-Klein scrie acest tratat în românește dovedește că el era necesar unor studenți români, care citeau astfel de lucrări științifice și că, prin urmare, participau la cultura timpului la nivelul cel mai înalt”⁵. De altfel, înaintea lui Anton Dumitriu, Lucian Blaga atrăgea atenția, fără să facă vreo considerație asupra calității terminologice a textului, asupra efortului depus de Micu pentru crearea unui limbaj filosofic românesc⁶.

De aceea, considerăm că un scurt popas asupra remarcabilei strădării pe care a depus-o învățatul blăjean pentru împăământinirea unor noțiuni, a unui limbaj și a unui mod abstract de gândire este pe deplin îndreptățit.

Textul *Loghicii* cunoaște cinci variante de redactare, păstrate în două manuscrise și în ediția tipărită. Prima încercare a unei prelucrări integrale a enciclopediei filosofice a lui Baumeister datează din anii 1780–1781, manuscrisul purtând titlul „*Loghica. Acum întâiu pre limba românească de Samoil Clain, ieromonahul de la Blajiu. Anul Domnului 1781*”⁷; varianta revăzută datează din 1783, autorul făcând o serie însemnată de completări, dar și anulări în text⁸.

În 1786, rescrie cu minime schimbări față de 1783 manuscrisul *Loghicii* într-o nouă redacție⁹, manuscris pe care îl revede un an mai târziu, făcând, din nou, un însemnat număr de adăugiri și anulări. Această ultimă redactare este foarte apropiată de textul care în 1799 „în Buda s-au tipărit în Crăiasca Tipografie Orientalicească a Universității Peștii”. Dacă prima redactare a manuscrisului pare să fie în legătură cu atribuțiile didactice ale lui Samuil Micu la Colegiul „Sfânta Barbara”, redactarea *Loghicii* din 1786, ca și revederea ei par să fie străine, de data aceasta, de îndatoriri sau preocupări direct didactice, coincidând cu încercările de tipărire a *Bibliei* traduse de el. Dar nu putem elimina intenția de a oferi un manual de înalt nivel, ce lipsea în mod evident culturii române.

De-a lungul celor cinci redactări, textul *Loghicii* a suferit modificări substanțiale, nu atât din punctul de vedere al conținutului (acesta rămâne aproape neschimbat), cât mai cu seamă din cel al terminologiei filosofice. Astfel, drumul

⁵ *Istoria logicii*, Ediția II-a revăzută și adăugită, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1975, p. 1044.

⁶ L. Blaga, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, București, Editura Științifică, 1966, p. 133–170.

⁷ Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române. ms. rom. 119. Ne punem întrebarea dacă titlul nu sugerează intenția tipăririi acestui text, cu doi ani înainte Micu imprimând la Viena împreună cu Șincăi *Carte de rugăciuni (Carte de rogationi)*, iar în 1780 *Elementa Linguae Dacoromanae sive Valachicae*.

⁸ În subsol: Această *Loghică* și etică mai ales și mai pre înțales și cu cuvinte mai bune și mai pre larg s-au scris a doao oară tot de mine, Samoil Clain [1783].

⁹ Păstrat la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române sub cota ms. rom. 120.

parcurs de la prima redactare până la textul tipărit devine exemplar din perspectiva atitudinii reprezentanților Școlii ardelenne în fața problemelor limbii și, în mod special, din cea a efortului construirii unui limbaj filosofic românesc.

La 1781, Samuil Micu folosește încă mult terminologia latină; marginal sau în corpul textului, găsim cuvinte-cheie ca *adequata*, *inadequata*, *definitio*, *completa*, *incompleta*, *refutare*, *absurda* etc. Alteori, sunt transcrise în manuscris cu slove chirilice cuvinte latine: „hotărârea ființească, carea și fisicească, latinește să zice definiția realis”, „Altă hotărâre să zice sinonimia”, uneori făcând adevărate glosări chiar în cadrul textului: „iar ceaea ce să zice de lucru, latinii o cheamă predicat; noi putem să o numim zis; adecă zisul iaste lucrul care să zice de ceva”. Toate trimiterile la textele literaturii clasice latine se fac cu literă latină: „Terentie (*in Eunuch. Act 1, sc. 1*)”, „Ciceron (*Tusc. Lib. 1*)”, „Seneca (*Epist. 117*) etc.

Cei mai mulți termeni filosofici sunt introduși fie prin glosare marginală, fie sunt însoțiți de un sinonim din limba comună: „cauzele sau pricinele”, „cale sau mod mathematicesc”, „cuvântarea sau silloghismul”, „analisis sau deschiiare, desfacere”, „speție, spiță sau chip”, „terminii sau cuvintele”, „spițe sau chipuri”, „pilde sau esemple” etc.

Uneori termenul neologic este însoțit de adevărate serii sinonimice sau de perifraze sinonimice: „De te împeadecă cuvântul method mathematicesc, zi method firesc sau sistematicesc¹⁰ sau filosofisesc”, „loghica sau filosofica cea lucrătoare”, „Ideile universale, ceale de obște sau preste tot”.

O soluție pe care o folosește pentru prima dată în cazul limbii române, anticipând direcția latiniștilor din secolul al XIX-lea, este „împământenirea” neologismelor prin supunerea lor aceluiași transformări fonetice la care au fost supuse cuvintele moștenite din limba latină. În acel moment, Samuil Micu se afla după experiența lucrării comune *Elementa linguae Dacoromanæ sive Valachicæ* și la începutul experienței sale lexicografice, făcându-și o imagine asupra evoluției fonetice din latină în română, astfel încât propune forme insolite ca: *argumânt* (pentru *argument*), *sujeapt* în loc de *subiect*, *prăzicat* în loc de *predicat*, *coroare* în loc de *culoare*, *răciune* (și *reciune*) în loc de *rațiune*, *cundeciune* în loc de *condițiune* și *disputăciune* (și *desputăciune*) în loc de *disputațiune*, *răprezentăciune* în loc de *reprezentățiune* sau *reprezentăție*, *proposiciune* (în expresia: „spunere sau proposiciune”) în loc de *propozitiune*, modalitatea fiind parțial aplicată și în *argumânt*, *împugna*, *împugnător*, *opunătoriu*, *răprezentăție*, *speriință*, *răducere*, *speriment* etc.

Unele din aceste forme „împământenite” sunt păstrate și în momentul rescrierii manuscrisului din 1786, pentru ca la revizuirea acestuia din anul următor să renunțe complet la ele, astfel că, în momentul tipăririi textului, în 1799, întâlnim

¹⁰ Marginal: „Sistema iaste când toate cu bun rind merg”.

doar *disputăciune* (p. 200 și 201 în 3 ocurențe) și, cu mai multe apariții, *crezământ* „credibilitate”, cu mențiunea că cel de-al doilea cuvânt are atestări și în alte texte contemporane cu sensul: „1. crezare, încredere. 2. înțelegere, față de cineva sau de ceva; considerație, milă” (DEX). Deși Samuil Micu a abandonat această modalitate, ea era activă în mediul iluminiștilor români ardeleni; o putem găsi aplicată masiv, de exemplu, în *Dicționarul* sau tipăriturile lui Ștefan Crișan-Körössi, parțial în *Dicționarul* lui Ioan Bobb și, incidental, în *Lexiconul de la Buda*, iar, mai târziu, la alți latiniști ardeleni și, cu exagerările binecunoscute, la Aron Pumnul.

În consonanță cu această operațiune este folosirea unor cuvinte moștenite din limba latină, dar nu cu sensul lor comun, ci cu cel specific terminologiei filosofice. Și acest fapt denotă o cunoaștere a transformărilor fonetice pe care le-au suferit sunetele latine până la nivelul românei contemporane autorului. Astfel, în loc de *recomanda*, Micu folosește *comânda* (cuvânt cunoscut în graiurile din Transilvania cu sensul „a face comândul; a îngriji de cele necesare pentru commând” (NDEX), însă cu sensul „recomanda” („Să nu socotească cineva că dară noi îndoirea pirhonilor o comândăm, că pirhonii de toate cealea fără de nici o răciune să îndoia”), după cum *a cumeneca*, cunoscut în lexicul comun ca termen religios, primește la el valoarea de „a comunica”: „Cum să cumenecăm, adecă să împărțăm cu alții adevărul și cum să învingem pre alții”.

Mulți din acești termeni sunt însoțiți de un sinonim din lexicul comun al limbii române: „thesul sau spuneri”, „sueptul sau spunerea”, „autoritatea sau mărturisirea”, „demonstrare sau arătare”, „física sau firea”, „premise sau înainte-puse”, „diferențe sau osibiri”, „închipuiri sau idei”; în câteva rânduri, apar adevărate serii sinonimice: „analysis sau dezvoltare, deschiiare, desfacere”. Uneori cele două sinonime sunt legate prin conjuncțiile *și* și *sau*, ori sunt juxtapuse: „arătarea și demonstrarea”, „demonstrare, arătare”, „firească, física”, „forma cea ordinare, de rând”, „deosăbi, particulare”, sau de alte forme formule perifrastice de legătură: „de demonstrare, adecă de arătare”, „forma sau întocmită rânduire”, „orație sau cuvântul înfrumsățat”, „premise sau mai-înainte-puse” etc. Acest mod de introducere a neologismelor nu este singur în epocă¹¹.

Dacă în manuscrisul din 1781, Samuil Micu folosește un mare număr de termeni filosofici – cuvinte neologice preluate din latină –, după 2 ani, la revederea textului, anulează o mare parte din ei. Motivul acestei operațiuni îl găsim chiar în însemnarea care însoțește revizuirea: „Această *Loghică și ethică* mai ales și mai pre înțales și cu cuvinte mai bune și mai pre larg s-au scris a doao oară tot de mine, Samoil Clain, ͡͡͡ [1783]”. Acum autorul făcea, altfel spus, o concesie, în vederea

¹¹ Gheorghe Șincai publica, în 1783, *ABC sau Alphavit pentru folosul și procopsala schoalelor celor normalesci a neamului românesc*, iar însuși Samuil Micu își publica în 1799, *Loghica adecă partea cea cuvântătoare a filosofiei*, la Buda și, în 1800, *Legile firei sau filosofia cea lucrătoare la Sibiu*. Numărul exemplurilor e considerabil mai mare.

creșterii accesibilității (principiu fundamental al gândirii iluministe), introducând masiv lexicul comun sau, pur și simplu, anulând cuvintele neologice din serii sinonimice, sacrificând proprietatea termenilor științifici neologici. Era, evident, continuarea unui efort de instaurare a unui limbaj filosofic românesc, în direcția în care merseseră și alte limbi europene, căci, exact în timpul său, germana literară proceda la eliminarea cuvintelor latine, de mult încetățenite în limbajul științific, și la înlocuirea acestora cu calcuri germane după forma latină¹² sau cu creații noi pe teritoriul limbii germane. Același lucru se petrecea, mai aproape de Samuil Micu, în limba maghiară, unde cuvintele de origine germană și latină erau înlocuite de calcuri sau construcții noi în limba maghiară. Procesul de „românizare” a textului denota o schimbare de atitudine a autorului în privința regimului neologismelor, provocată, foarte probabil, de schimbarea destinației *Loghicii*, care devine din manual adresat studiului școlar, o carte de interes general, chiar de popularizare.

Samuil Micu Clain anulează, astfel, pe *cauze* în favoarea lui *pricine*, *răprezântăciunea* în favoarea lui *închipuirea*, *diferența* în favoarea lui *osibirea*, *individ* în favoarea lui *sânguratec*, *generea* „genul” în favoarea lui *spița*, *negătoriu* în favoarea lui *tăgăduitoriu*, *defini* în favoarea lui *hotărî*, particular în favoarea lui *deschilinit*. *Universal* în favoarea lui *de obște*, particular în favoarea lui *alsivit*, *particularitate* în favoarea lui *alspăuire* etc.

La transcrierea textului în 1786, operațiunea este continuată: din redactarea propusă în 1783, se anulează cuvinte precum *abstragere* în favoarea lui „cu cugetarea minții să câștigă”, sau este preferat *tăgăduire* în loc de *negație*, *tăgăduitor* pentru *negativ*, *întocmărie* pentru *echipolență*, *hotărî* pentru *defini*, *despreunător* pentru *disjunctiv*, *amestecat* pentru *confuz*, *de obște* pentru *ghenerare* „general, adj.”, *împoncișare* pentru *contradicție*, *sânguratec* pentru *îndivide* („individual”, adj.), *înainte-pus* pentru *premis* și *înainte-punere* pentru „premisă” etc.

Tot procesului întemeierii unui limbaj științific i se subordonează crearea unor cuvinte noi, pornind de la lexicul comun al limbii române. În acest scop, încă din 1781 folosește *cântăție* pentru „cantitate”, *alsuială* pentru „proprietate” și *alsivit* pentru „propriu”, *cetățesc* pentru „civil” (în expresia: „istorie politică sau cetățescă”), *ființatec* pentru „real”: „când spui pricinile și modul cu care lucrul poate să fie, hotărârea să numeaște ființatecă”, *leznire* cu sensul „facilitate” („nu îndată neștine să poate cineva chema filosof, carele a unor lucruri cunoaște cauzăle, ci să cade să aibă și oarece stătornică leznire, carea cu învățătura și strădania o au căpătat și cu obiceiul și multul folos o au întărit, adecă așa să fie învățat, cât lezne să poată și a cunoaște și a spune cauzele”) pui pricinile și modul¹³ cu care lucrul poate să fie, hotărârea să numeaște ființatecă”.

¹² Acum este înlocuit, de exemplu, *translatio* cu *Übersetzung* și *prefatio* cu *Vorrede* etc.

¹³ Marginal: „Modul să zice cu care ceva să face sau să ține, adică cum”.

O situație specială o prezintă cuvintele *singuratec* (*sânguratec*), care este de foarte multe ori folosit cu sensul „particular”, *îmbinare*, folosit cu sensul „conexiune, legătură”, *împreuna* cu sensul „asocia”, *împreunare* cu sensul „asociație”, *învingere* („învingerea cea de minte” cu sensul „convingere”, *punere* cu sensul „expunere”, *răspunzătoriu* și *responzătoriu* „corespondent”, acestea din urmă nefiind o creație a lui Micu, ci, preluate din lexicul comun, primesc încă un sens, necunoscut până atunci.

Pentru crearea unor termeni filosofici, se mai apelează la procedee precum derivarea cu prefixe: *nearătător* „nedemonstrabil”, *nehotărât* „nedefinit”, *neîntocmit* „incomplet”, *neplin* „incomplet”, derivarea cu sufixe: *silloghisticesc* „silogistic”, *mathematicesc* „matematic” *sistematicesc* „sistematic” și compunerea cuvintelor: *supt-împărțire* pentru „subdiviziune”, *supt-altărie* pentru „subordonare”.

În situația în care soluțiile pentru crearea unui lexic specific filosofic nu sunt suficiente, Samuil Micu apelează la crearea unor cuvinte sau construcții noi pornind de la modelul celor latine. Astfel, *întocmărie* pentru „echivalență”, *împotrivă-zicătoare* „contradictorie”, *împotrivă-zicătorie* (s.f.) „contradiție”, *subt-altăriia* „subordonarea” constituie doar câteva exemple.

Cărturarul blăjean continuă operațiunea de „curățire” a lexicului, prin înlăturarea cuvintelor împrumutate, la revederea manuscrisului, în 1787, mergând în aceeași direcție până în momentul tipăririi cărții.

Renunțarea la o terminologie bine definită și folosirea cuvintelor din lexicul comun duce, într-adevăr, la unele formulări confuze, care nedumeresc cu siguranță cititorul, făcând ca sensul unor afirmații să fie greu de descifrat. De exemplu: „Drept aceea, în carea lucrurile singuratece pururea să unesc și-și sânt aseamenea, să chiamă *spiță* sau *chip*, carea iaste unirea lucrurilor singuratece. (De nu place cuiva *spiță*, zică în loc de *spiță fealiu* și în locul unde am pus eu *fealiu*, zică *neam*; adecă lucrul singuratec să să cuprindă supt *fealiu*, fealiul supt *neam*)”¹⁴, în timp ce în manuscrisul din 1791, prin conciziunea termenilor, afirmația este relativ clară, solicitând puține glosări suplimentare, *speție*, *spiță* însemnând „specie”, iar *chip* (în alte locuri îi spune *genere*) este „genul”: „Drept aceea, acealea în carea lucrurile particulare sau sânguratece pururea să unesc și-și sânt aseamenea, să chiamă *speție*, *spiță* sau *chip*, carea iaste unirea și asemănarea lucrurilor sânguratece”.

Unele neologisme au rămas, totuși, în textul tipărit, fiind dovedite de N. A. Ursu, în *Formarea terminologiei științifice românești*¹⁵ ca prime apariții ale lor în limba română: *siloghismul*, *idee*, *theoretic*, *practic*, *dilema*, *trilema*, *patrilema*, *corolaria*, *problema*, *lema* etc.

Diferențele substanțiale de text între prima redactare și cea tipărită în 1799, bogăția neologismelor din prima versiune, varietatea soluțiilor terminologice de la o variantă la cealaltă a *Loghicii* justifică acordarea unei atenții egale tuturor

¹⁴ *Loghica*, 1799, p. 39.

¹⁵ București, Editura Științifică, 1962.

variantelor realizate între 1781 și 1799. Cu atât mai mult considerăm că luarea în considerare a etapelor redactării textelor filosofice de către Samuil Micu Clain este semnificativă din punctul de vedere al constituirii limbajului filosofic românesc, oferind în cazul multor neologisme prima lor apariție într-un text românesc¹⁶.

Fără a avea pretenția să construiască un sistem filosofic original, Samuil Micu încearcă întâi să creeze un limbaj filosofic românesc. Judecând doar textul tipărit în 1799, Anton Dumitriu avea dreptate să spună: „Dificultățile terminologice sânt enorme”. Afirmatia sa trebuie însă nuanțată, privind evoluția terminologiei în textul *Loghicii* între 1781 și 1799. Iar acest fapt îl va obliga pe editorul textelor filosofice ale lui Samuil Micu să publice măcar varianta manuscrisă inițială, dacă nu și pe cea din 1786.

SAMUIL MICU AND THE BEGINNING OF THE PHILOSOPHICAL
LANGUAGE IN ROMANIAN
(SOME CONSIDERATIONS REGARDING HIS *LOGHICA*)

(Abstract)

Beginning with the first manuscript redaction of *Loghica*, it appears that the text has suffered till the moment of its printing (1799) different transformations in the direction of renouncement at the proper philosophical terminology to the use of words from the common language or with creation of new words in the spirit of the Romanian language. The fact is a conclusion of the Enlightenment's ideology, who was giving importance to the access of the common people to culture, but, also, a possible influence of a model taken from the contemporary evolution of the German or Hungarian literary language.

Cuvinte-cheie: Samuil Micu Clain, terminologie filosofică, neologisme, limbă literară.

Key-words: Samuil Micu Clain, philosophical terminology, neology, literary language.

alinmihaigherman@yahoo.com

Alexandru Mareș

O SCRIERE IMAGINARĂ: *PĂUCENIA* LUI
ALEXANDU-VODĂ DIN ȚARA MOLDOVEI

1. Cu aproape cinci decenii în urmă, Atanasie Popa a lansat o ipoteză care avea să facă oarecare carieră în rândul unor cercetători ai trecutului nostru cultural: izvorul principal al *Cărții românești de învățătură*, tipărită la Iași în 1643, ar fi fost reprezentat de o cazanie românească datând din epoca lui Alexandru Lăpușneanu,

¹⁶ Am introdus o parte din aceste prime atestări în H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, ediția a doua și a treia sub sigla Micu, *Loghica*, 1781.

rolul mitropolitului Varlaam rezumându-se la transpunerea acelor omilii care nu figuraseră în „vechea întorsură”. Punctul de plecare al acestei ipoteze îl constituia mărturia expresă a popii Urs din Cotiglet (j. Bihor) că a transcris „această carte ce să cheamă păucenie dintru păuceniia lui Io Alixandru-Vodă din țara Moldovei”¹. Copia manuscrisului bihorean executată în 1680 cuprindea o serie de omilii, majoritatea regăsindu-se în *Cazania* lui Varlaam. Veridicitatea informației comunicate de popa Urs ar fi fost confirmată de patru manuscrise ardelenesti, anterioare anului 1643, care conțineau omilii identificabile și în cuprinsul ediției ieșene². Ulterior, aflând de scrisoarea adresată în 1637 țarului Mihail Feodorovici, în care Varlaam susținea că avea traduse „cuvântările la sfânta evanghelie”, cercetătorul clujean și-a restrâns argumentația la un singur manuscris, considerat a fi scris înaintea anului 1637³.

Părerile lui Atanasie Popa au cunoscut curând câțiva aderenți (George Ivașcu, Pandelescu Olteanu, Scarlat Porcescu, Florian Dudaș, Gabriel Țepelea)⁴, dintre care unul a încercat o fundamentare lingvistică a noii ipoteze⁵.

Opinia folosirii de către Varlaam a unor traduceri mai vechi ni s-a părut de la bun început inacceptabilă. Motivul? Felul în care Atanasie Popa stabilise vechimea celor patru manuscrise aduse în discuție nu putea rezista unui examen critic serios. Am făcut publică această constatare mai demult, precizând, totodată, că asupra subiectului vom reveni cu alt prilej⁶. Între timp, împotriva ipotezei s-a pronunțat și Dan Horia Mazilu, care a invocat caracterul neconvincător al argumentației de susținere⁷.

¹ *Texte vechi în Cazania lui Varlaam*, în „Mitropolia Ardealului”, X, 1965, nr. 1–3, p. 73 (se va cita în continuare Popa, *Cazania*).

² Popa, *Cazania*, p. 75–87; idem, *Există o Cazanie moldovenească în secolul al XVI-lea?*, în „Cercetări de lingvistică”, X, 1965, nr. 1, p. 73–84 (se va cita în continuare Popa, *Izvoarele*).

³ *Care este contribuția lui Varlaam la Cazania sa din 1643. Stadiul actual al cercetărilor*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLVIII, 1972, nr. 3–4, p. 172–181 (se va cita în continuare Popa, *Contribuția*).

⁴ George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, 1, [București, 1969], p. 141, nota 3; Pandelescu Olteanu, *Sintaxa și stilul paleoslavei și slavonei*, București, 1974, p. 339; Scarlat Porcescu, *Cazania Varlaam (1643) în evoluția scrisului și tiparului românesc*, în volumul *Târgoviște, cetate a culturii românești*. Partea I *Studii și cercetări de bibliofilie*, București, 1974, p. 195–199 (se va cita în continuare Porcescu, *Cazania*); idem, *Tipărirea de la Biserica Sf. Trei Ierarhi – Iași. Cea dintâi carte imprimată în Moldova*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLVII, 1971, nr. 3–4, p. 207–213 (se va cita în continuare Porcescu, *Tipărirea*); Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, p. 36–37; idem, *Manuscrisele românești din bisericile Bihorului*, [Partea I], Oradea, 1985, p. 95–100, idem, *Manuscrisele românești medievale din Crișana*, Timișoara, 1986, p. 43–48; Gabriel Țepelea, *Semnificația unor vechi manuscrise românești*, în volumul autorului *Opțiuni și retrospectivă*, București, 1989, p. 133.

⁵ Este vorba de Scarlat Porcescu, pentru lucrările căruia, vezi nota 4.

⁶ Vezi recenziile noastre la cartea lui Florian Dudaș (*Cazania lui Varlaam în Transilvania*), în LR, XXXIV, 1985, nr. 2, p. 147–148.

⁷ *Proza oratorică în literatura română veche*, Partea a II-a (*Renașterea. Barocul*), București, 1987, p. 63–68; idem, *Recitind literatura română veche*, Partea a II-a: *Genurile literare*, București, 1998, p. 343–344.

Pe scurt acesta este stadiul în care se găsește în prezent cercetarea ipotezei despre *Păucenia* (= *cazania*) lui Alexandru-Vodă din țara Moldovei: admisă de unii, contestată, mai mult în trecere, de alții. În plus, cei din urmă nu au furnizat nici o explicație în legătură cu sursa informației transmise de popa Urs. Sunt câteva motive care ne-au determinat să dăm curs vechii promisiuni. În nota de față, vom examina, prin urmare, această ipoteză, precum și suportul ei lingvistic, datorat lui Scarlat Porcescu.

2. Într-o primă etapă a cercetării, eșafodajul demonstrației lui Atanasie Popa se sprijine pe convingerea că cele patru manuscrise ardelenesti cuprinzând omilii ce se regăsesc și în *Cartea românească de învățătură* sunt anterioare ediției ieșene din 1643. Cum am mai arătat, întemeiat pe informația pe care Varlaam a transmis-o țarului în 1637, autorul și-a limitat ulterior argumentația la un singur manuscris: *Codicele Drăganu* (ms. nr. 6 din biblioteca Institutului de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj). În cuprinsul acestuia, Atanasie Popa a identificat trei omilii existente și în *Cazania* lui Varlaam.

Nicolae Drăganu, căruia îi datorăm aducerea în circuitul științific a manuscrisului, îl considera, după „filigrana hârtiei”, scris în anii 1640–1650⁸. Într-o încercare de datare mai precisă a manuscrisului, Atanasie Popa a indicat copierea sa în 1600, an pe care l-a aflat notat pe fila 30^v:]ri (= 7108–5508 = 1600)⁹. Cum însă notația respectivă (]ri) nu avea nimic a face cu anul 7180 (]rī), ea reproducând în realitate forma de imperativ a verbului slavon]rhW „a privi”¹⁰, autorul a revenit asupra datării manuscrisului. De această dată, el a atras atenția asupra unei însemnări din anul 7142 (= 1634), prezentă pe fila 107^t, care ar dovedi că scrierea manuscrisului este anterioară datei respective¹¹. Am respins această datare într-o cercetare întreprinsă acum zece ani, precizând că: 1) anul din însemnare se pretează la mai multe lecțiuni, care variază între 7118 (= 1609 sau 1610) și 7158 (= 1649 sau 1650); 2) notația respectivă este lipsită de valoarea pe care i-a acordat-o autorul clujean¹², ea reprezentând probabil încercarea vreunui cititor de a nota una dintre formele consacrate prin care debutează o însemnare propriu-zisă: Yk Ch(g)]r (?) Yk d[ri] kra(Q arde(Q)kk „în anul 7100 (?) în zilele principelui Ardealului”; 3) variantele de filigran de pe hârtia manuscrisului se regăsesc, în forme identice, pe hârtia documentelor din anul 1642, iar datarea filigranologică delimitează anii 1632–1652; 4) omiliile conținute (la Bobotează, la Buna-Vestire, la Joia Mare și la

⁸ *Manuscrisul liceului grăniceresc „G. Coșbuc” din Năsăud și săsismele celor mai vechi manuscrise românești*, în „Dacoromania”, III, 1922–1923, p. 472.

⁹ *Codicele Drăganu (precizări privind vechimea lui)*, în „Steaua”, XIV (156), ianuarie 1963, p. 128.

¹⁰ Ceea ce reiese din traducerea *vezi*, pe care același cercetător a notat-o mai târziu în dreptul cuvântului]ri.

¹¹ Popa, *Cazania*, p. 76; Popa, *Izvoarele*, p. 76–77.

¹² *Vezi* Dan Horia Mazilu, *Proza oratorică în literatura română veche*, p. 65: „Datarea codicelui din anul 1634, propusă de At. Popa pe baza interpretării unor «mâzgălituri» (ce ar da anul 7142)... are nevoie de o susținere mai solidă”.

Sâmbăta Mare)¹³ reproduc, cu unele omisiuni și mici preschimbări, textul *Cazaniei* lui Varlaam¹⁴ și, în consecință, copierea manuscrisului s-a efectuat în intervalul 1643–1652¹⁵.

Ținem să precizăm că nici celelalte trei manuscrise, pe care inițial Atanasie Popa le-a adus în sprijinul ipotezei sale, nu conțin indicații care să le plaseze înaintea anului 1643¹⁶.

3. Prin Scarlat Porcescu, ipoteza lui Atanasie Popa a căpătat o argumentare lingvistică. Totodată, această ipoteză a suferit și o anumită modificare, în sensul că acel Alexandru-Vodă din Moldova (autorul nu s-a putut hotărî dacă e vorba de Alexandru Lăpușneanu, Alexandru Movilă, Alexandru Iliș sau Alexandru Coconul) ar fi adunat într-un volum mai multe cazanii răzlețe, traduse de diverși traducători din Transilvania. Ulterior, Varlaam a pus la contribuție aceste vechi tălmăciri ardelenesti, stilizându-le în vederea tipăririi.

Seriile sinonimice din textul *Cărții românești de învățătură* (*liubov – iubire – dragoste; slavă – mărire; izbăvire – mântuire; tvoreț – ziditor* etc.) ar demonstra, după Scarlat Porcescu, că omiliile din cuprinsul cărții au fost transpuse în românește de mai mulți traducători¹⁷. Aceștia ar fi „tâlcovnicii”, amintiți în *Cuvânt către cetitoriu*, unde Varlaam precizează: „Adunat-am din toți tâlcovnicii sventei evanghelii, dascalii besearecii noastre” (CRV 45, III^v/7–8)¹⁸. Interpretarea este evident greșită, în pasajul precitat *tâlcovnicii* desemnând pe comentatorii, interpreții pericopelor

¹³ Vezi *Codicele Drăganu*, f. 30^v–33^r/18, 36^r/1–48^r/15, 48^r/16–60^v/15 și 60^v/15–62^v/18 (ultima porțiune conține un fragment din omilia la Joia Mare, nesemnlat de Atanasie Popa).

¹⁴ Copia din *Codicele Drăganu* reține unele fonetisme particulare care se întâlnesc exact în aceleași locuri și în cuprinsul ediției ieșene: *rre* (f. 56^v/8), *să aiubu* (scris $\aleph \text{ä}^v \text{Ej}$, f. 57^v/14), *iușurare* (f. 57^v/8); cf. în *Cartea românească de învățătură: rre* (f. 115^r/13), *să aiubu* (116^r/5), *iușurare* (116^r/1–2). Semnificativă pentru relația directă dintre cele două texte este și o greșeală intervenită la tipărirea ediției: $\text{ooW}\aleph$ (116^v/19–117^r/1), căreia în manuscris îi corespunde grafia $\text{oW}\aleph$ (f. 59^r/17), cu litera *V* scrisă peste bara verticală de la litera *o*.

¹⁵ Vezi articolul nostru *Povestea călugăriței care și-a scos ochii (versiunea din Codicele Drăganu)*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XX, 2002, p. 36–37 (republicat în volumul *Cărți populare din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea. Contribuții filologice*, București, 2006, p. 154–157).

¹⁶ Manuscrisul nr. 69 din biblioteca Arhiepiscopiei Ortodoxe Române de Alba-Iulia și Sibiu nu este copiat în 1639, cum susține autorul (Popa, *Cazania*, p. 79; Popa, *Izvoarele*, p. 77), ci cel mai devreme în 1648 (vezi articolul nostru *Sfârșitul lumii (anii 7000 și 8000) în textele slavo-române și românești din secolele al XV-lea – al XVIII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XXII, 2004, p. 120). Despre alt manuscris aparținând Bibliotecii Academiei Române, filiala Cluj (ms. rom. 131), autorul clujean susținea că a fost scris „aproape în același timp” cu cel sibian, ambele fiind copiate de același copist (Popa, *Cazania*, p. 81–82; Popa, *Izvoarele*, p. 77). Acum când știm că manuscrisul sibian nu a fost scris mai devreme de anul 1648, datarea manuscrisului clujean înaintea anului 1643 nu este prin nimic justificată. În sfârșit, copierea *Codicelui Marțian* (BAR, ms. rom. 5485) după așa-zisa *Păucenie* din secolul al XVI-lea se întemeiază pe constatarea că titlul omiliei pentru ziua de 8 noiembrie nu este identic cu cel al textului corespunzător din ediția ieșeană. Argumentul nu este hotărâtor, câtă vreme se cunosc și alte omilii manuscrise, copiate după *Cartea românească de învățătură*, având titlurile modificate față de textul-sursă.

¹⁷ Scarlat, *Tiparița*, p. 207.

¹⁸ *Ibidem*, p. 208.

evangelice, și nicidecum pe traducătorii acestora; nu puteau fi niște obscure traducători din Moldova sau Transilvania „dascalii besericii noastre”.

În limba *Cazaniei* lui Varlaam s-ar putea observa și unele particularități dialectale proprii graiurilor ardelenesti, particularități care se regăsesc și în textele rotacizante, traduse, după autor, în Transilvania de nord. Din rândul numeroaselor fapte de limbă prezentate spicuim câteva: africaterle *dz* și *ğ*, palatalizarea lui *f*, forma de plural *mânule*, desinența *-ure* la pl. neutrelor, vocativul *oame*, pron. nehot. *neștine*, formele paradigmei tari la perf. simplu (*dede*, *feci*), construcțiile fără *pre* la acuzativ, cuvinte de origine latină (*acicea*, *a cure*, *pedestru*, *rosti*), slavonă (*ciudesă*, *gadină*, *mîlcui*), maghiară (*chelșug*, *hotnog*, *mântui*) etc¹⁹. Unele dintre particularitățile înșirate de Scarlat Porcescu nu se regăsesc în textele rotacizante și, în același timp, nu sunt specifice în epoca veche numai Transilvaniei: forma de conj. *să aiub* (cu *u* epentetic), cuvinte ca *ascultoi*, *buăr*, *camai*, *chelșug*, *hotnog*, *săvai* (*să*), *sudariu*, *șopron* etc. Trecând însă peste acest aspect, trebuie să spunem că celelalte particularități prezentate sunt caracteristice graiurilor de tip nordic, întâlnindu-se în epoca veche și în graiurile moldovenești²⁰. Nu avem, prin urmare, nici un temei serios pentru a susține existența unor ardelenisme în scrisul lui Varlaam, deși, după cum vom vedea mai departe, o asemenea posibilitate a mai fost invocată în trecut.

În favoarea ipotezei expuse ar pleda și unele realități transilvănene întâlnite în *Cartea românească de învățătură*. Referirea la sârbi, nemți și cehi, într-un pasaj din omilia la Rusalii (CRV 45, 200^v), s-ar datora faptului că printre românii din Transilvania „trăiau sârbi, nemți și cehi”²¹. Mai mult decât atât: traducătorul acestei omilii, „știind că husitismul este o mișcare cehă, iar reforma o mișcare germană, a ținut să arate că, la Ierusalim, cu prilejul acestei sărbători ... au fost prezenți și «sîrbii» care cunoșteau și foloseau limba slavă, cum și «nemții»”²². Explicația, de-a dreptul bizară, se află în contradicție cu realitatea, mult mai simplă. Pasajul amintit aparține *Faptelor apostolilor*, cap. II, v. 9, prin sârbi, nemți și cehi traducându-se denumirile unor popoare din antichitate: parții, medienii și elamii. Această echivalare nu reflectă o realitate transilvană, ea întâlnindu-se, în același pasaj, și în cea mai veche traducere moldovenească a *Apostolului* (ante 1618): „sârbeaște și nemțeaste și ceșeaște” (BAR, ms. rom. 85, f. 2^r). Dar asupra cauzei care a determinat această transpunere vom reveni într-un viitor apropiat.

Altă dovadă care ne-ar îndrepta atenția spre Transilvania ar reprezenta-o descriere detaliată a roții de tortură, întâlnită în omilia pentru ziua de 23 aprilie (comemorarea Sfântului Gheorghe). Acest mijloc de supliciu ar fi fost cunoscut

¹⁹ Scarlat, *Tiparnița*, p. 208–210.

²⁰ Vezi Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, și Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Constantin Frâncu, Ion Gheție, Alexandra Roman-Moraru și Mirela Teodorescu, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)* (coordonator Ion Gheție), București, 1997.

²¹ Porcescu, *Tiparnița*, p. 211.

²² Porcescu, *Tiparnița*, p. 211; Porcescu, *Cazania*, p. 199.

„mai cu seamă în Transilvania, pe vremea orânduirii feudale”²³. Și de această dată autorul se înșală, căci descrierea respectivă este preluată cuvânt cu cuvânt dintr-o omilie aparținând lui Damaschin Studitul²⁴.

În concluzie, folosirea de către Varlaam a unor traduceri ardelenesti este o ipoteză lipsită de orice suport factic.

4. În făurirea ipotezei sale, Scarlat Porcescu a fost influențat, ceea ce, de altfel, trece sub tăcere, de o opinie a lui Gavril Istrate, lansată în 1969²⁵. Potrivit lingvistului ieșean, prin intermediul cărților traduse în Transilvania, Varlaam și-ar fi însușit o serie de trăsături dialectale proprii graiurilor din această provincie. Ar fi vorba de o influență manifestată numai la nivelul limbii, traducerea omiliilor tipărite în 1643 datorându-i-se în exclusivitate. Opinia Domniei Sale se sprijină pe patru particularități lingvistice.

Prima trăsătură invocată – formele de imperativ negativ, pers. 2. pl. în *-areți, -ereți, -ireți* – este menținută de Varlaam „în Cazania sa... întocmai ca în graiurile din Hunedoara și Banat”²⁶. Gavril Istrate se referă la situația de astăzi, dar fără a consemna prezența în zilele noastre a acestor forme verbale și în Maramureș, Crișana, vestul Munteniei și Oltenia²⁷. Totodată, el neagă faptul că în trecut fenomenul ar fi avut o răspândire generală. Or, pentru a ne rezuma numai la Moldova, e suficient să arătăm că formele de imperativ prohibitiv de tipul *nu adunareți, nu plângereți* se întâlnesc, în afara traducerilor lui Varlaam²⁸, în *Molitvenicul și Viețile sfinților* traduse de Dosoftei²⁹.

Derivatele verbale fără *în-* (*bolnăvi, giunghia, griji, podobi, sănătoși*) din ediția ieșeană ar trebui, la rândul lor, considerate „ardelenesti”³⁰, deși în favoarea acestui punct de vedere nu se furnizează nici o dovadă. În realitate, în secolul al XVII-lea, derivatele cu *în-* sunt atestate alături de formații neprefixate în texte provenind din toate cele trei provincii istorice românești. Cele din Moldova ne oferă exemple fără prefixul *în-* pentru majoritatea cuvintelor invocate de Gavril Istrate: *bolnăvi* (Ureche, Neculce³¹, Cantemir³²); *giunghia* (M. Costin)³³, *griji* „îngriji” (Ureche, Dosoftei, Neculce)³⁴, *podobi* „împodobi” (Dosoftei)³⁵.

²³ Porcescu, *Tiparnița*, p. 211.

²⁴ Pandele Olteanu, *op. cit.*, p. 346.

²⁵ *Permanențe. Varlaam*, în „Cronica”, IV, nr. 1 (152), 4 ianuarie 1969, p. 7, 9.

²⁶ *Ibidem*, *op. cit.*, p. 9.

²⁷ Vezi Ion Gheție, *op. cit.*, p. 174.

²⁸ *Leavșița sau Scara raiului de Ioan Scărarul*. Ediție jubiliară dedicată Sfântului Ierarh Varlaam, Mitropolitul Moldovei autorul traducerii. Ediție, notă asupra ediției și glosar de Oana Panaite. Prefața și revizuirea transcrierii interpretative de Eugen Munteanu, Iași, 2007, p. 71.

²⁹ Al. Rosetti, Boris Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, București, 1971, p. 142.

³⁰ Gavril Istrate, *op. cit.*, p. 9.

³¹ *Formarea cuvintelor în limba română din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*. Coordonator: Magdalena Popescu-Marin. Colectivul de elaborare: Eugenia Contraș, Cristina Gherman, Finuța Hasan, Rodica Ocheșeanu, Magdalena Popescu-Marin, București, 2007, p. 122.

³² Ștefan Grosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, București, 1973, p. 190.

³³ DA, s.v. *junghia*.

³⁴ D.A. s.v. *griji*.

³⁵ DA, s.v. *împodobi*.

O influență ardelenescă ar fi detectabilă în înlocuirea lui *i* prin *i*, în *atita*, *dinsul* și *osindă*³⁶. Exemplele reproduse trebuie însă examinate separat. După câte știm, *atita*, dar și *atiția* au fost înregistrate numai în *Cazania* lui Varlaam³⁷, nu însă și în texte scrise în Transilvania. Nu credem că *dinsul*, care coexistă în scrierea lui Varlaam cu *dânsul* (mult mai des întâlnit) ar fi specific doar provinciilor ardelenesti; în secolul al XVII-lea, fonetismul cu *i* apare și în scrierile unor moldoveni: *dinșăi* (document din 1659)³⁸, *dinsile* (M. Costin)³⁹. Cât privește *osindă*, în care trebuie să vedem probabil o formă hipercorectă, acesta se întâlnește și la Neculce⁴⁰; cf. și *osindi* într-un text moldovenesc din 1618⁴¹.

În sfârșit, preferința lui Varlaam penru *întoarce*, în detrimentul lui *înturna*, ar reprezenta, de asemenea, o influență a textelor transilvănene⁴². Nici această observație nu se verifică, verbul *întoarce* fiind înregistrat destul de frecvent în trecut și la alți scriitori moldoveni (Ureche, Miron Costin⁴³, Dosoftei, Cantemir⁴⁴).

Din examinarea așa-ziselor ardelenisme rezultă în mod clar că în limba *Cărții românești de învățătură* nu se pot constata urme ale lecturii unor scrieri elaborate ori traduse de ardeleni.

5. Dacă Varlaam nu a pus la contribuție un mai vechi corpus de omilii traduse în românește, cum se explică atunci informația transmisă de popa Urs din Cotiglet în legătură cu *Păucenia* lui Io Alexandru-Vodă din țara Moldovei? După părerea noastră, într-un mod foarte simplu. În manuscrisul care a servit drept sursă copistului s-a aflat negreșit și *Măcenii svântului și slăvitului marelui măcenic Ioan Novyi*⁴⁵ *de la Soceavă*, inserată în partea a doua a *Cărții românești de învățătură*. Textul respectiv conține o referire la „Io Alexandru, Voievoda”, domnul țării Moldovei, care aflând de minunile săvârșite de moaștele sfântului, s-a străduit să le aducă la Suceava. Prezența numelui lui Alexandru cel Bun în cuprinsul omiliei precitate i-a creat popii Urs convingerea că întreaga colecție de omilii, aflată în izvodul pe care îl copia, a fost alcătuită în vremea acestui domnitor. De unde și referirea sa la „păucenia lui Io Alixandru-vodă din țara Moldovei”.

Astfel de identificări greșite se întâlnesc și la alți copişti din trecut. Ne mulțumim să semnalăm una înregistrată într-un *Octoih* românesc, scris la jumătatea secolului al XVII-lea de popa Mihai, cunoscut copist hunedorean (ms. nr. 20 al

³⁶ Gavril Istrate, *op. cit.*, p. 9.

³⁷ DA, s.v. *atât, atâta*.

³⁸ Ion Gheție, *op. cit.*, p. 141.

³⁹ Miron Costin, *Opere*. Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, [București], 1958, p. 316.

⁴⁰ DA, s.v. *osândă*.

⁴¹ M. Gaster, *Chrestomatie română*. Vol. I, Leipzig, București, 1891, p. 50.

⁴² Gavril Istrate, *op. cit.*, p. 9.

⁴³ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*. Texte stabilite, studiu introductiv, note și glosar de Liviu Onu, București, 1967, p. 96; Miron Costin, *Opere*, p. 112.

⁴⁴ DA, s.v. *întoarce*.

⁴⁵ SL, în trad.: *cel Nou*.

bibliotecii Arhiepiscopiei Ortodoxe Române de Alba-Iulia și Sibiu). La p. 197 a manuscrisului indicat se află textul intitulat *WhW^{hi} k ev^{Ok}aⁿ, a^zWR^{en}ie ki rk OkYa Shmhdra^d deSRM* „Sfetilnele cu <cele> 11 evanghelii, creația domnului despot Leon Preaînțeleptul”. Deasupra titlului, popa Mihai a adăugat explicația *QRJ eMⁱ m^rea YR^h YR^h* „logofătul lui Mircea-voievod”. Copistul nostru luase probabil cunoștință cândva de *Pripealele* monahului Filotei (Sri ShCa ... WR^{en}ie kvrl l iQR^{ea} mRna^a QRJ ega E Yy aJR mi rea YR^{YR}dh „Pripeale... creația lui Filotei monah, fost logofăt al lui Mircea-Voievod”)⁴⁶ și, copiind *Sfetilnele cu stihirile celor 11 evanghelii*, deci tot niște cântări bisericești ca și *Pripealele*, și-a reamintit de „logofătul lui Mircea-voievod”, creator de cântări bisericești. Și astfel, prin glosa sa, el i-a atribuit împăratului bizantin Leon Preaînțeleptul (882–912) calitatea de logofăt al lui Mircea cel Bătrân.

UNE ŒUVRE IMAGINAIRE: PĂUCENIA D'ALEXANDRE, PRINCE DE MOLDAVIE

(Résumé)

Une note manuscrite de 1680 appartenante au prêtre Urs de Cotiglet fait mention d'une *Păucenia* (recueil d'omélies) datant de l'époque d'un certain Alexandre-Vodă de Moldavie. Cette *Păucenia* représente, pour Atanasie Popa et ses adhérents, la source principale de *Livre roumaine d'enseignement*, imprimé à Iași en 1643. Nous avons considéré inacceptable cette opinion, dépourvue des preuves bien fondées. La source de l'information transmise par le prêtre Urs se trouve même dans un texte appartenant à l'édition imprimée à Iași.

Cuvinte-cheie: *Cazania* lui Varlaam, surse textologice, *Păucenia* lui Alexandru-Vodă din Moldova.

Mots-clés: *Cazania* de Varlaam, sources textuelles, *Păucenia* d'Alexandre, prince de Moldavie.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*

Marius Mazilu

VECHI ANALE PRIVIND ISTORIA ȚĂRII ROMÂNEȘTI
DE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În colecția de carte veche a Bibliotecii Academiei Române, sub cota CRV 118 + 119, se păstrează un exemplar aparte care conține, legate laolaltă, două texte tipărite în anul 1700, în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, la tipografia mănăstirii Snagov, al cărei egumen era la acea vreme Antim Ivireanul: *Învățăături creștinești* și *Floarea darurilor*, cărți traduse în românește de ieromonahul Filothei după originalele grecești aflate la Muntele Athos¹ și îngrijite de Gheorghe Radovici, ucenicul viitorului mitropolit.

⁴⁶ BAR, ms. Sl. 209, f. 228^v–229^f.

¹ Vezi și Al. Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972, p. 21, p. 24; Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 389.

De format -in 8⁰, cărțile sunt tipărite cu caracterele *Bibliei* de la 1688, având 21 de rânduri pe pagină. Textele sunt protejate de mai multe file, lăsate inițial nescrise, pentru a juca rolul unor coperte. Structura volumului este următoarea: 4 f. + *Învățăture creștinești* (203 f.) + *Floarea darurilor* (82 f.) + 8 f.

Pe lângă numeroasele însemnări referitoare la persoanele particulare care au deținut exemplarul de-a lungul timpului, respectivele file consemnează și un scurt text anonim, cu caracter de anale, care tratează istoria Țării Românești de la descălecatul ei până la venirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu. Nu avem cunoștință ca textul să fi fost semnalat până în prezent.

Este vorba, de fapt, de o listă cu domnitori, care se prezintă în două variante, numite în continuare A și B, scrise de două mâini diferite: prima, consemnată pe spațiul disponibil aflat înaintea *Învățăturilor creștinești* (filele I_a^v–IV_a^v), a doua, folosind filele albe de la sfârșitul *Florii darurilor* (filele I_b^v–IV_b^v)².

Examinarea distanței dintre călușuri, a densității vărgăturilor și a filigranului au evidențiat utilizarea aceluiași tip de hârtie atât în cazul filelor cu text scris, cât și al filelor tipărite, fapt care dovedește că cele două cărți au fost gândite de la început ca un volum de sine stătător. Ipoteza realizării unui coligat ulterior este improbabilă și pentru faptul că prima variantă a analelor, în ordine cronologică, fusese deja scrisă, după cum urmează să dovedim, în anul 1701.

Vom lua ca punct de referință varianta A a textului, întrucât este cea dintâi redactată și totodată mai completă. Prin comparație, varianta B nu aduce nici o informație nouă, renunțând, dimpotrivă, la puținele date conexe oferite de varianta A în legătură cu o anumită domnie, sau la attributele, uneori originale, care exprimau sintetic personalitatea vreunui domnitor.

Elemente de natură extralingvistică au condus la concluzia că avem de-a face cu o copie și nu cu originalul. Astfel, copistul A a transcris textul cu unele erori, cum ar fi, de pildă, faptul că a interpretat greșit grupul de litere TZ ei (echivalentul anului 6798 de la facerea lumii), despărțind cifra miilor și a sutelor, TZ (6700), de cea a zecilor și a unităților, ei (98), de unde a rezultat textul „fiind leatul **6700, ci** au descăleca”³, în loc de „fiind leatul **6798, au** descăleca”⁴, sau că a inversat ordinea rândurilor, introducându-i în lista domnitorilor pe Vlad Vintilă (1532–1535), numit în text Vintilă-Vodă cel Cinstit, și pe Radu Paisie (1535–1545)⁵, după Matei Basarab (1632–1654), amintit ca Mateiu-Vodă, creștinul⁶.

² Am notat cu cifre romane filele netipărite (diferențind, prin indicativele *a* și *b*, cele două cărți) și cu cifre arabe filele tipărite.

³ În original: || r^{pl} O gj^o TZ ei a^v dl^v kl O ka^w. Varianta B a textului evidențiază grupul de litere TZ cu cerneală roșie.

⁴ În original: || r^{pl} O gj^o TZ ei a^v dl^v kl O ka^w.

⁵ De menționat că analele îi identifică ca domnitori diferiți pe *Paise-Vodă Pribagul* și pe *Radu-Vodă, egumen din Argeș*. În realitate este vorba despre unul și același domnitor, Radu Paisie-Vodă. Acesta purtase inițial, ca monah, numele Paisie, schimbat ulterior în Radu, după urcarea sa pe tron.

⁶ Greșeala nu este repetată și de copistul B, domnitorii fiind așezați la locul lor, după Moise-Vodă (1529–1530).

Având un izvor comun cu cel urmat de cronicile muntene, relatarea respectă în mare parte ordinea istorică a succesiunilor la tron, nefiind însă completă și nici exactă, până către sfârșitul secolului al XVI-lea, în privința numărului anilor de domnie indicați în dreptul fiecărui voievod.

În schimb, calificativele primite de domnitori merită câteva observații. Pe de o parte, aceste determinante nu apar, cel puțin explicit, în scrierile din trecut, pe de altă parte, ele reprezintă caracteristici morale și fizice cu care domnii erau cunoscuți în epocă: Alixandru-Vodă *cel Smerit și Înțelept* (Nicolae-Alexandru, fiul lui Basarab I), Vădislav-Vodă *cel Libov*⁷ (Vladislav II), Țepeș-Vodă *cel Rânzos*⁸ (Basarab cel Tânăr, zis și Țepeluș), Neagoi-Vodă *cel Nemiș*⁹ (Neagoe Basarab), Vintilă-Vodă *cel Cinstit* (Vlad Vintilă), Paise-Vodă *Pribagul* (Radu Paisie), Pătrașco-Vodă *cel Milostivu* (Pătrașcu cel Bun), Pătru-Vodă *cel cu pletele de aur* (Petru cel Tânăr), Ștefan-Vodă *cel Frumos* (Ștefan Surdu), Alixandru-Vodă *cel Mic* (Alexandru cel Rău), Șerban-Vodă *cel Rău* (Radu Șerban), Radu-Vodă *Îndurător* (Radu Mihnea), Gavrilă-Vodă *Mocanul* (Gavril Movilă), Mihnea-Vodă *Grecul* (Mihnea al III-lea Radu), Ghica-Vodă *Mârșavul* (Gheorghe Ghica), Gligorie-Vodă *Rumânatul* (Grigore Ghica), Antonie-Vodă *Făț(ă)șatul*¹⁰ (Antonie din Popești), Duca-Vodă *Răsfațatul* (Gheorghe Duca), Șerban-Vodă *cel Rău* (Șerban Cantacuzino).

Datarea analelor poate fi realizată chiar pe baza informațiilor oferite de text. Varianta A se oprește în al treisprezecelea an al domniei lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714), adică în anul 1701, care devine astfel momentul copierii textului: „... iar Costandin-Vodă creștin și milostiv <au domnit> ani 13”. Varianta B se încheie în al paisprezecelea an al domniei voievodului martir: „... și au venit Costanden, domnit-au ani 14”, de unde rezultă că acest al doilea text a fost transcris în anul 1702, dar de o altă mână, așa cum se poate observa din analiza comparativă a particularităților de grafie ale celor două variante.

Un punct de reper în privința datării textelor îl constituie și însemnările scrise în continuarea acestora, care stabilesc ca limită superioară a perioadei de timp în care anelele au putut fi redactate anul 1706, data celei mai timpurii dintre notații.

O altă mână, a treia, completează varianta A a anelelor în timpul celei de-a doua domnii a lui Nicolae Mavrocordat (1719–1730), după cum reiese tot din text¹¹: „Ștefan-Vodă Catacozino, ani 2, creștin bun,/ Neculai-Vodă creștinul, care au fost domnu și în Moldova, domnit-au/ aici 9 luni și l-au luat catanele,/ apoi au venit domnu Ion-Vodă,/ brat¹² Neculai-Vodă, ani 2, au murit în domnie,/ iar au venit Neculai-Vodă, al doile domniie¹³, ș-au domnit ani.” (f. 1–6)

⁷ Sl., în trad.: Iubit.

⁸ 1. (reg.) Burtos; 2. (pop.) Iute la mânia.

⁹ De neam mare.

¹⁰ Cu sensul „fățos, chipeș”.

¹¹ Tot această a treia mână intervine în textele A și B pentru a rectifica numărul anilor de domnie ai lui Constantin Brâncoveanu – în anelele de tip A, JI (13) devine k] (27), în anelele de tip B, dl (14) devine, de asemenea, k] (27).

¹² Slav., în trad.: frate.

¹³ Scris: dRⁿro.

Aceeași mână repetă operația și în cazul variantei B, adăugând, în raport cu intervenția precedentă, episodul uciderii lui Constantin Brâncoveanu, dar fiind mai succintă în prezentarea celorlalte evenimente: „Și i-au venit mazilie de la împărăție (n.n., M.M. – lui Constantin Brâncoveanu) și l-au dus la Poartă <...> cu toată casa lui și i-au tăiat/ capul și mări<i>i sale și la 4 cuconi ai mări<i>i sale și s-au pus domnu Ștefan-Voievod Catacozino și au domnit ani 1 și 9 luni, apoi au venit Neculai-Vodă Grecul den Țara Moldovei și domnise acolo ani 6 și au domnit și aici ani.” (f. IV_b^r–IV_b^v).

Presupunem că locul de proveniență al copiștilor A și B, având în vedere subiectul cronicii – istoria Țării Românești – este, cu largă aproximație, zona de sud a țării. Chiar dacă redus ca dimensiuni și puțin variat, materialul lingvistic disponibil susține și el originea muntenească a scribilor. Recurența fricativei *z* (*auzit*, *s-auză*, *dumnezeiască*, *zilele*), utilizarea lui *ș* dur (*Făț(ă)șatul*, *Mârșavul*) și posibilitatea interpretării lui *d* ca dur în cuvinte precum *dă*, *dăscălecare* etc.¹⁴ sunt argumente în acest sens.

Celelalte note, scrise după încheierea anelelor, scot în evidență informații interesante cu privire la drumul parcurs de carte pentru a ajunge de la un proprietar la altul.

Primul posesor menționat al volumului este un anume Petre, fost mărgelar în București. Negustorul va lua cu el cartea la Constantinopol și i-o va vinde, în anul 1706, lui Ceauș Soare, copil în casă la Sterie, căpitanul de Cerneți¹⁵. Pe lângă funcția de căpitan, Sterie ocupa și demnitatea de capucehaie¹⁶, trimis fiind de Constantin Brâncoveanu la Isuf Pașa, seraschierul¹⁷ de Baba, în vederea consolidării relațiilor diplomatice cu Imperiul Otoman¹⁸.

Cartea va rămâne în proprietatea sa cel puțin până în anul 1718, în vremea domniei lui Ioan Mavrocordat, când Ceauș Soare notează, într-o altă însemnare, că a devenit călăraș de Țarigrad.

Ultimul deținător iscălit al cărții este un oarecare Pătru, care cumpără volumul la 1733, în timpul domnitorului Constantin Mavrocordat.

Iată cuprinsul uneia dintre cele mai bogate în detalii consemnări, în care se arată felul cum a trecut exemplarul de la negustorul Petre, la Ceauș Soare:

„† Această sfântă cărticea – și sunt 2 cărți într-însa: una să cheamă *Carte creștinească*, alta să cheamă cartea *Floarea darurilor* – și au fost a Petrii, neguțătorul den București. Și au îmbărcat¹⁹ 300 de taleri pe marfă și au rugat Dumnezeu să meargă la Țarigrad ca să vândă marfa aceia, să ia altfel de marfă, să fie iar în București. Și au intrat de la Brăila în corabie și au mers 5 luni pe Marea

¹⁴ Vezi, mai jos, nota 22.

¹⁵ Vechea reședință a județului Mehedinți, căpitanie (v. *Cronicari munteni*, volumul II, ediție Mihail Gregorian, București, 1961, p. 431).

¹⁶ Diplomat român la Poarta Otomană.

¹⁷ Comandant al armatei și ministru de război.

¹⁸ Tot dintr-o însemnare (f. VII_b^r) știm că în același an 1706, împreună cu Sterie, se mai aflau la Poartă, la Baba, și Iamandi, capucehaia domnului Țării Moldovei, Antiohie-Vodă, și însoțitorul său, Statie, diacul din Huși, autorul consemnării.

¹⁹ Scris: cⁿErl ka^w.

Neagră și au venit până la un loc; de cia s-au spart corabia și abia// au scăpat cu sufletul și au intrat într-altă corabie și au venit până în Țarigrad și au mers la săraiu/ munteneș și au șezut acolo. Și era Sterie căpitanul, capechihaie la Poartă, și eram eu, Soare, copil în casă la căpitan. Și am cumpărat această carte drept bani gata 300, taleri 2. Leat 7214, februarie 15. Și am șăzut în Țarigrad luni 6 și de cia am venit iar în țară.” (f. V_b^v–VI_b^f)

Date importante referitoare la personajele întâlnite în aceste note aflăm consultând cronicile timpului.

Despre Isuf-Pașa, fiu al lui Soliman-Pașa, fost mare vizir, *Cronica lui Radu Greceanu* vorbește, mai întâi, ca despre un „om tânăr și de minte ușor”²⁰, atunci când, rânduit de Poartă să rezolve pricina încălcării hotarelor Țării Românești de către brăileni în 1695, el se lasă mituit de aceștia, apoi, ca despre un „om înțelept și priiaten mării-sale”²¹ când, la intervenția sa, țara evită prigoana tătarilor în iarna anului 1703.

Alături de oștile lui Isuf-Pașa se pregătește Constantin Brâncoveanu să lupte, în 1699, împotriva craiului leșesc, dar părțile se înțeleg și confruntarea nu mai are loc, leșii primind înapoi cetatea Cameniței și retrocedând, în schimb, turcilor, o porțiune din pământul Moldovei.

Tot Isuf-Pașa este cel care trimite, în 1703, la porunca lui Rami-Pașa vizirul, 300 de turci, ca să-l prindă pe Constantin Duca-Vodă, părât la Poartă de boierii modoveni, și să-l înscăuneze pe Mihail Racoviță. Același Mihail Racoviță îl determină, în 1707, pe vizirul Ali-Pașa, să-l delege pe seraschier pentru rezolvarea unei pricini similare, care îl are de această dată ca țintă pe Antiohie-Vodă.

Despre celălalt personaj din însemnări, Sterie, aceeași sursă ne informează că, în anul 1703, căpitanul de Cerneți făcea parte, alături de alți 30 de boieri, din delegația condusă de Constantin Brâncoveanu la Odriu (Adrianopol), acolo unde Vodă avea să primească, printr-un hatișerif, împuternicirea de a domni până la sfârșitul vieții.

Sunt disponibile apoi, în *Cronică*, și alte date care să contureze activitatea diplomatului român. De pildă, aflăm că la 29 noiembrie 1706, Sterie este trimis la Țarigrad, împreună cu postelnicul Palaloga, ca să-l schimbe din postul de capuchehaie pe aga Ianache Văcărescu. Ulterior, la 24 mai 1707, acesta este rechemat în țară, socotind Vodă că „ananghion lucru iaste să să afle la Poartă și alte obraze mai de cinste – cu referire la Mihai biv-vel-medelnicer, la Iorga vel-sluger și la Iordache Crețulescu vel-cămăraș, ginerele lui Brâncoveanu – pentru chiverniseala trebilor țărâi și ale domniei”²², în contextul în care, în ianuarie, vizirul îi ceruse în avans domnitorului 116 pungi din haraciul datorat Imperiului Otoman. La 25 august 1708, Sterie și slugerul Iorga îndeplinesc o nouă misiune diplomatică la Țarigrad, înlocuindu-l pe stolnicul Șerban, celălalt ginere al domnitorului. În fine, în luna octombrie a anului 1709, alături de Iordache Crețulescu, care fusese înălțat la

²⁰ Vezi *Cronica lui Radu Greceanu*, în „Cronicari munteni”, vol. II, ediție Mihail Gregorian, București, 1961, p. 70.

²¹ *Ibidem*, p. 124.

²² *Ibidem*, p. 144.

rangul de agă, căpitanul Sterie este însărcinat să ducă la Poartă banii pentru haraci, rămânând în continuare acolo, în locul lui Ianache Văcărescu, paharnicul, cel ce reprezentase interesele țării la Împărăție vreme de 7 luni.

ANEXĂ

Publicăm în continuare, pentru cei interesați, varianta A a anelelor, redactată în anul 1701. Pentru simplificarea aparatului negativ, am renunțat la acele note de subsol care se referă la problema transcrierii literei l, menționând că aceasta are o valoare variabilă:

l = e: ar (are), ar tl^y (Argeș), ael Vyr (acestui), Y ni g (venit), JO J^rrl (Gligorie), kar l (care), kr l Ziⁿ (creștin), mar l (mare), mag li (Mateiu), SaM (Paise), Sr l (pre), Fl Si^y (Țepeș), el ^o (cel), el rel^o (Cercel), y l^r Ea^r (Șerban), Z l l a^r (Ștefan);

l = i: ael (aici), ar l (ani), Y ngi^o (Vintil<ă>), ml [aO (Mihail), Jafl i^o (Gavril);

l = ea: mi r^rel (Mircea), mi l^rnl (Mihnea), nl JR (Neagoi);

l = o: nl l l^l (Nifon);

l = a , i : aj j l (auză), gl nl^r (Tânăr), rl nl^d (rând), ml rl y a^v (Mârșavul);

l = zero: l l m^d (fiind), g j rl ei OR (turcilor), aO kl $\text{x}\text{a}^{\text{r}}$ drj (Alixandru).

- I_a^v † Cine are urechi d-auzit s-auză de²³ descălecarea²⁴ domnilor în²⁵ Țara Rumânească. Când au fost de la adică²⁶ fiind leatul 6798, au descălecat în Țara Rumânească domnul Radul Negru/Vodă și au domnit ani 24. Și au venit Mihail/Vodă, domnit-au ani 19. Apoi venit-au domnul înfricoșat²⁷ cu frică dumnezeiască, Dan-Vodă, domnit-au ani 23. // Venit-au Alixa<n>dru-Vodă cel Smerit și
- II_a^r Înțelep<u>²⁸, domnit-au ani 27; în zilele acestui domnu au descălecat Draguș-Vodă Moldova, fi<i>nd leat 6867. Venit-au aici Mircea-Vodă, care au făcut Cozie, fiind leat 689<1>, și au domnit ani 29. Venit-au marele²⁹ cinstit Vlad-Vodă Țepeș, domnit-au ani 15. Venit-au Vădislav-Vodă cel Libov, domnit-au ani 20. / Venit-au Radu/Vodă cel Frumos, domnit-au ani 18. În zilele³⁰ acestuia³¹
- II_a^v au luat turci<i> Țarigrad<ul>, fiind leat 6961³². Venit-au Lion Basaraba-Vodă, care au închinat țara turcilor, domnit-au ani 17. Venit-au Țepeș-Vodă cel³³ Rânzos, domnit-au ani 1. Venit-au vrednicul Ștefan-Vodă, domnit-au ani 16³⁴. Venit-au// Vlad-Vodă Călugărul, domnit-au ani 9. Venit-au Radu-Vodă cel Mare, domnit-au ani 15. Acesta au adus pre *stii*³⁵ Nifon. Venit-au Mi<h>nea-Vodă Dracea, domnit-au ani 1, luni 9. Venit-au Vlad-Vodă cel Tânăr, domnit-au ani 2. Venit<au> Neagoi-Vodă cel Nemiș, domnit-au ani 8, luni 8. Pred<a>-Vodă, nepotul <lui> Lion-Vodă, domnit-au ani 4./

²³ Scris: dl . Fiind vorba despre un copist muntean, ierul (l) ar putea nota și pe ă . Așadar, o altă lecțiune posibilă este dă . La fel și în alte situații: dl kl O kar l (dăscălecarea), dl kl O kaM (dăscălecat).

²⁴ Scris: dl kl O kar l . O altă posibilă lecțiune: *descălecarea*.

²⁵ Scris: a^{r} .

²⁶ În versiunea B a anelelor există adăugirea dl *On adam* („de la Adam”).

²⁷ Scris: a^{r} l ri kRy a^v.

²⁸ Scris: a^{r} Fl O Sv.

²⁹ Scris: mar l O h.

³⁰ Scris: j i O O h.

³¹ Scris: ael VO .

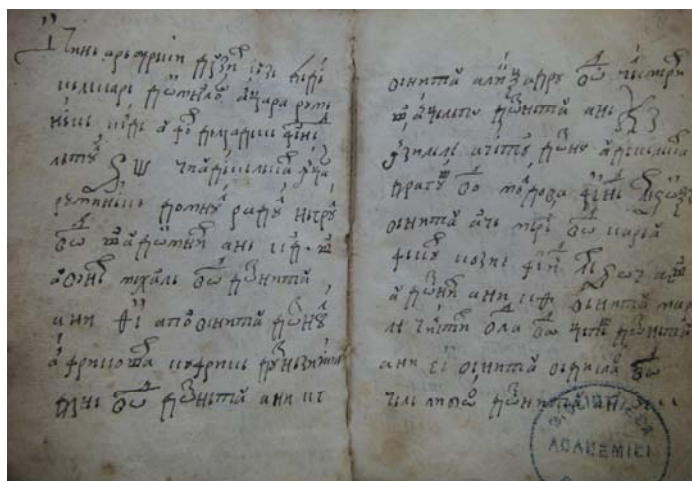
³² Scris: TS]a (greșit, în loc de TF]a, cerut de context).

³³ Scris: ei^o.

³⁴ Între Țepeș-Vodă cel Rânzos (Țepeluș) și Vlad-Vodă Călugărul istoria Țării Românești nu mai consemnează niciun domnitor. De altfel, în afară de Ștefan-Vodă cel Frumos (Ștefan Surdu), în secolul al XVI-lea nu a existat niciun domnitor muntean cu numele Ștefan.

³⁵ Sl., în trad.: *sfântul*.

- Radul-Vodă Călugăru³⁶ 3, Moise-Vodă³⁷, *snū*³⁸ Vlad-Vodă, *an i p<o>(l)*³⁹. Mircea-Vodă [...] ⁴⁰,
 domni<-au> *an i p<o>(l)*. Pătrașco⁴¹-Vodă *cel Mil<o>stivu domni<-au>* ani 4, iar *al doilea*⁴² rând
 III_a^v Mircea-Vodă, ani 1, luni 8. Pătru-Vodă *cel* cu pletele de aur domni<-au> ani 8, iar Alixandru-Vodă,
cel ce i s-a dat de naștere domnia, domni<-au> ani 9, iar Mi<h>nea-Vodă, ce s-au bătut cu turci<i>, an<i>
 an<i> 6.// Pătru-Vodă Cercel ani 8, Mihnea-Vodă, *al doilea rând*, ani 5, Ștefan-Vodă *cel Frumos an*
 1 *p<o>(l)*, Alixandru-Vodă *cel Mic* ani 1, luni 3, Mihaiu-Vodă *cel Creștin domni<-au>* ani 8 și
 IV_a^r Șerban-Vodă *cel Rău* ani 9. Radul-Vodă Îndurător⁴³ ani 3, Alixandru, marele cerescu, domnu
 milostivu, ani 3 *p<o>(l)*, Gavril-Vodă Mocanu/ ani 3, iar Radul-Vodă, *al doilea rând*, ani 1 *p<o>(l)*.
 Mi<h>nea-Vodă, ce-au dat Giurgiului foc, ani 2⁴⁴, iar Alixandru-Vodă [...] ⁴⁵ ani 2. Leon Ștefan-
 Vodă ani 2 *p<o>(l)*, Mateiu-Vodă, creștinul, ani 21./ Vintilă-Vodă *cel Ci<nsti>*⁴⁶ *an i p<o>(l)*, iar
 Paise-Vodă Pribagul ani 5. Ra<du>-l-Vodă, egum<en> *ot*⁴⁷ Argeș, *an i p<o>(l)*, Costandin-Vodă
 creștin, ani 4, *bez*⁴⁸ luni 3, Mi<h>n<ea>-Vodă Grec ani 2, iar Ghica-Vodă Mârșavul/ luni 9, iar
 IV_a^v Gligorie-Vodă Rumânatul/ a<ni> 4. Radul-Vodă, creștinul, ani 4, Antoni<e>-Vodă Făț<ă>șatul/ ani
 3, iar Gligorie-Vodă, *al doilea rând*, *an*, luni 8, iar Duca-Vodă Răsfățatul/ ani 5, iar Ș<e>rban-Vodă
 cel/ Rău ani 10, iar Costandin-Vodă, creștin și milostiv, ani 13⁴⁹.//

³⁶ Deasupra primului rând de pe fila III_a^v există însemnarea: *Io Costantin voievod i gd(a)v zemle Mol(dv)sko* (sl., în trad.: și *domn al Țării Moldovei*). Este vorba despre Constantin Șerban, domn în Țara Românească (aprilie 1654 – ianuarie 1658) și în Moldova (noiembrie 1659 și ianuarie – februarie 1661).

³⁷ Repetat *Ур^d*.

³⁸ Sl., în trad.: *fiul*

³⁹ Sl., în trad.: și *jumătate*.

⁴⁰ Scris: *tl Ya rk ti Ea^o*.

⁴¹ Scris: *Sl gray kr[^]*.

⁴² Scris: *d[^]o*. O altă posibilă lecțiune: *al doile*.

⁴³ Scris: *d[^]o j r l g u*

⁴⁴ Probabil Mihnea al III-lea Radu (februarie 1658 – decembrie 1659), pomenit câteva rânduri mai jos ca Mihnea-Vodă Grecul, care a purtat un război cu turcii la Giurgiu.

⁴⁵ Scris: *Jl Ea^l*.

⁴⁶ Scris: *ei gl*. Deasupra cuvântului stă scris de către o altă mână: *domnu Vintilă-Vodă [...]*.

⁴⁷ Sl., în traducere: *din*.

⁴⁸ Sl., în traducere: *fără*.

⁴⁹ Scris: *Jl (13)*, modificat ulterior de altă mână în *k] (27)*.

OLD ANNALS CONCERNING THE HISTORY OF WALLACHIA
AT THE BEGINNING OF THE 18th CENTURY

(Abstract)

The inedited manuscript text, written in the year 1701, presents, under the form of a list of princes, the history of Wallachia from its foundation to Constantin Brâncoveanu's days. Discovered in a volume printed by Antim Ivireanul at Snagov, in the year 1700, which contains two lay books with moral content, tied together, *Învățăture creștinești* and *Floarea darurilor*, the manuscript draws attention by the fact that it mentions some moral and physical characteristics by which the rulers were known in the epoch, yet, which are not found, at least explicitly formulated, in any other chronicles of the time.

Cuvinte-cheie: anale, domnitorii Țării Românești, Sterie căpitanul (capucehaie).

Keywords: annals, Wallachian princes, captain Sterie (Wallachian diplomat sent to the Ottoman Empire).

*Institutul de Lingvistică „Iorgu-Iordan – Al. Rosetti”,
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*

Emanuela Timotin

CONSIDERAȚII DESPRE LEXICUL TIPĂRITURII
PÂNEA PRUNCILOR ȘI NEÎMPLINIRILE UNEI EDIȚII RECENTE

Catehismul catolic intitulat *Pânea pruncilor sau învățătura credinții creștinești, strânsă în mică sumă* este, în multe privințe, un text important al literaturii române vechi. Publicat la Alba Iulia în 1702, este prima lucrare de învățătură religioasă apărută după Unirea cu Biserica Romei¹; este, în același timp, ultima tipăritură apărută în officina bălgrădeană² și, pe de altă parte, o scriere extrem de interesantă din punct de vedere lexical³, realizată sau cel puțin revizuită de preotul Duma Ianăș

¹ Pentru o analiză asupra locului catehismului în discursul oficial promovat de Biserica Română Unită la începutul secolului al XVIII-lea, vezi Simona Floruțu, *Aspecte ale mesajului catehetic la începutul secolului XVIII. Pânea [sic!] pruncilor (Bălgrad, 1702)*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane «Gheorghe Șincai»”, II, 1999, p. 80–91.

² Pentru activitatea acestui centru tipografic, vezi sinteza lui Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567–1702)*, Cluj-Napoca, Clusium, 2001.

³ Ioan Papiu, proprietar al unui exemplar al tipăriturii, nota „curiositatea unor cuvinte”, considerând că aceasta reprezenta principala calitate a scrierii; vezi I. Mușea, *Pânea pruncilor (Bălgrad – 1702). Din istoria unei cărți românești*, în *Omagiu profesorului Ioan Lupaș*, București, Imprimeria Națională, 1941, p. 620.

din satul Borbanți (Bărbant, Alba)⁴. Ca urmare, interesul cercetătorilor pentru tipăritura bălgrădeană este legitim, iar ediția recentă (PPr), realizată de Florina Ilis, ar fi trebuit să consfințească aceste preocupări.

Ne propunem să facem aici câteva precizări cu privire la lexicul *Pânii pruncilor*, bazându-ne pe rezultatele recente ale filologiei și lexicografiei românești. Considerăm că analiza noastră este utilă, dat fiind că studiul lexical de numai șase paragrafe, pe care Florina Ilis l-a realizat în ediția consacrată tipăriturii bălgrădene, este insuficient (p. CIX–CX), uneori extrem de general⁵, alteori eronat⁶. În plus, ediția nu beneficiază de un glosar care să explice termenii regionali sau specifici epocii.

În ceea ce privește lexicul *Pânii pruncilor*, s-a atras atenția de la bun început asupra numărului mare de maghiarisme din textul românesc⁷, explicabile prin originalul tipăriturii, prin originea traducătorului și prin educația acestuia. În anii '40 ai secolului trecut, Ștefan Pașca a întocmit chiar un inventar al maghiarismelor din *Pânea pruncilor*, avându-le însă în vedere numai pe acelea pentru care dicționarele existente în epocă dădeau atestări mai recente sau care aveau o formă sau un sens deosebit față de cele deja atestate⁸. Unii termeni care, în opinia sa, își găseau prima atestare în *Pânea pruncilor*, erau însă, așa cum arată lucrările lexicografice contemporane, de mult utilizate în româna literară din epoca veche. Este cazul unor cuvinte precum *adău* (84^v) „impozit” (1650, ap. DELR, s.v.); *aldaș* (56^v) „binecuvântare” (1660, ap. DELR, s.v. *aldui*); *aldui* „binecuvânta” (71^v, 76^v) (1560, ap. DELR, s.v.); *băsău* (30^r, 86^r) „dușmănie, batjocură” (1500, ap. DELR, s.v.); *birău* (1434, ap. DELR, s.v.) „primar”; *boboană* (68^r) „farmec(e)” (1612, ap. DELR, s.v.); *chischineu* (21^r, 69^v) „năframă” (1640, ap. Tiktin², s.v.); *iosag* (84^r) „avuție” (1593, ap. Tiktin², s.v.); *mirui* (127^r) „a obține” (Coresi, *Molitvenic*, ap. DLR, s.v.); *mirușag* (*mirușug*) (93, 119^v) „câștig” (1690, ap. DLR, s.v. *mirișug*); *proicator* (84^v, 86^r, 113^r) „avocat” (1648, *Noul Testament*, ap. MDA, s.v.; AC, v. 3597); *suclui* (89^r) „a (se) obișnui” (PO, ap. MDA, s.v.); *surzui* (5^r, 95^r, 98^v) „a agonisi” (*Lexicon Marsiglianum*, ap. DLR, s.v.); *vig* (24^r, 31^v, 68^v, 71^v) „sfârșit” (AC, v. 4988, ap. DLRLV, s.v.). Există și alte cuvinte împrumutate din maghiară,

⁴ Deși în titlul cărții se notează că „s-au întorsu în limba românească de Duma Ianăș de la Borbanți”, Ion Gheție, pe baza particularităților lingvistice ale *Pânii pruncilor*, a sugerat că popa Duma nu a făcut decât să revadă o versiune bănățeană a catehismului catolic; vezi I. Gheție, *Evoluția normelor literare în tipăriturile ardelenesti de la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în LR, XXII, 1973, nr. 5, p. 451.

⁵ Așa cum este unul dintre cele șase paragrafe, pe care îl cităm *in extenso*: „Unele dintre aceste cuvinte, și altele pe care nu le-am mai exemplificat, ar fi putut, într-adevăr, să fie direct traduse de către popa Duma din presupusul catehism maghiar, unele însă existau, probabil, deja în limba română, împrumutate din maghiară” (PPr, p. CIX) (punctuația aparține editorului).

⁶ De exemplu, autoarea nu face distincția între împrumuturi și calcuri, considerând, în mod eronat, că termeni precum *aldaș*, *aldui*, *vig* etc. sunt calchiați, nu împrumutați din maghiară.

⁷ Vezi I. Mușea, *art. cit.*, p. 630–631.

⁸ Vezi Șt. Pașca, „*Pânea pruncilor* (Bălgrad, 1702)”, în „Dacoromania” X, 1941–1942, p. 327–328.

nediscutate în studiul lui Șt. Pașca, dar care circulau în româna literară a epocii, între care: *alnic* „viclean” (73^v) (PO, ap. DELR, s.v.); *culduș* „cerșetor” (85^v) (AC, v. 2176⁹); *făgădaș* (35^v, 71^v) „promisiune” (PO, ap. TEW, s.v.¹⁰; cf. 1780, ap. MDA, s.v.); *giolgiu* (69^v) (AC, v. 1533, ap. MDA, s.v. *giulgiu*); *hamiș* (57^v) „fals, nesincer” (*Lexicon Marsiglianum*, ap. Tiktin², s.v.; cf. 1784, ap. MDA, s.v.); *hohear* (137^v) „călău” (*Lexicon Marsiglianum*, ap. DLRLV, s.v. *hoher*); *notarius* (86^r) „notar” (1683, SA, 169^v; cf. 1743, ap. MDA, s.v.); *sucă* „datină” (71^r) (AC, v. 4509); *varmeghie* (p. 3) „comitat, ținut” (PO, 10/9, ap. DLR, s.v.) etc.

Câțiva termeni împrumutați din maghiară au cele mai vechi atestări în *Pânea pruncilor*, așa cum a susținut și Șt. Pașca, cu mențiunea că lucrările lexicografice înregistrează atestări mai recente ale acestora¹¹:

siriu (49^v) (< mgh. *szér*) „regiune, parte”: „Că nu-i loc și *siriu* în lume unde aceasta să nu agiungă”.

tăgădaș (4^r) (< mgh. *tagadás*) „negare”: „pre omu-l duce pre *tăgădașul* lui Dumnezeu”¹².

Termenul *niomărgătui* „a împila, a chinui”, pentru care Șt. Pașca propune ca etimon ung. *nyomorgatni*, nu se regăsește în lucrările lexicografice recente. Iată contextul în care este utilizat: „Defăimătorilor, trăgătorilor, prădătorilor și cari pre săracii *niomărgătuiesc*” (51^v).

Pentru o serie de cuvinte împrumutate din maghiară care apar în *Pânea pruncilor*, nediscutate în studiul lui Șt. Pașca, lucrările lexicografice propun, de cele mai multe ori, atestări mult mai recente:

nemișug (< mgh. *nemeseg*) „stare, rang de nemeș”: „Că socotesc că cu a altora *nemișug*, înțelepție și bogătate, a lor să micșurează” (119^v)¹³;

oștie (< mgh. *ostya* < lat. *hostia*¹⁴) „ostie, cuminecătură”: „Sfințitoriu *oști* <*i>*” (102^v)¹⁵; cf. *oșchie* „deplin iaste Hristos în *oșchiia* aceea” (96^r);

ronghioș (< mgh. *rongyos*)¹⁶ „zdrențaros”: „câți să însoțesc cu diavolului toți-s săraci, *ronghioș*, cu hainele sparte și uscaț ca *așchi* <*i>*le” (152^r)¹⁷.

⁹ Vezi difuzarea termenului, vezi și DLRLV, s.v. *colduș*; cf. MDA, s.v., unde se notează că termenul este atestat în secolul al XIX-lea.

¹⁰ Pentru difuzarea ulterioară a termenului, vezi DLRLV, s.v.

¹¹ Pentru *tuldui* (57^v) (< mgh. *toldani*) „a adăuga, a întregi”, TEW, DLRLV și Tiktin³ menționează ca primă atestare *Pânea pruncilor*, în timp ce DLR și MDA fac trimitere chiar la articolul lui Șt. Pașca.

¹² Cf. MDA, s.v., unde cea mai veche atestare ar data din 1918, deși DLRLV, s.v. menționează utilizarea termenului în PPr.

¹³ Cf. DLR, s.v., care notează că cea mai veche atestare a termenului se află într-un document din 1750.

¹⁴ Etimologie propusă în DÎLR, s.v. *oștie*; cf. DLR, MDA, s.v. *ostie*, care propun o etimologie latino-germană.

¹⁵ Variantă fonetică și exemplu preluate din DÎLR, s.v. *oștie*.

¹⁶ Cf. TEW, DLR, MDA, s.v., care notează că cea mai veche atestare a termenului datează din 1918. Termenul nu apare în Tiktin³, s.v.

¹⁷ Cu mențiunea că, în ediția citată, Florina Iliș a citit în loc de „uscaț ca *așchi* <*i>*le” „uscaț ca *șailé*”.

De o prezență importantă în cadrul lexicului *Pânii pruncilor* se bucură termenii neologici de origine latină, mulți găsindu-și cele mai vechi atestări chiar în tipăritura bălgrădeană. Dintre aceștia, unii au fost discutați de autorii DÎLR¹⁸: *cardinărie* (< lat. med. *cardinaria* (*cardinalia*)) „rangul de cardinal” (5); *comendatoriu* (< lat. *commendatorius*) „comandant al unei cetăți” (3); *duminecan* (< lat. *dominicanus*, prin apropiere de *duminică*) „dominican” (1^v); *ecjorțișta* (< lat. *exorcista*, cu pronunție maghiară) „exorcist” (103^f); *ieiunium* (< lat. *ieiunium*) „post” (131^f); *indulghinție* (< lat. *indulgentia*) „ștergerea păcatelor, indulgență” (59^f); *limbus* (< lat. *limbus*) „limb” (20^f); *ostiareuș* (< lat. *ostiarus*, cu rostire maghiară) „ușier” (102^v); *șolenitaș* (< lat. *solemnitas*, cu pronunție maghiară) „solemnitate” (97^f); *tonjură* (< lat. *tonsura*, cu rostire maghiarizantă) „tunsoare specifică preoților catolici” (103^f); *țilițium* (< lat. *cilicium*, cu pronunțare maghiarizantă) „veșmânt monahal de penitență” (137^v).

Lor li se alătură neologisme pentru care dicționarele propun atestări mai recente, precum *simonie* (< lat. *simonia*) „Î[n]trebare]: Spune tot neamul scumpetei. R[ăspuns]: „Întâi tragerea și tăgăduirea dijei, ... a 7-a *simoniia*” (113^f); *stolă* (< lat. *stola*) „veșmânt bisericesc în formă de fâșie, pe care îl poartă pe după gât preoții catolici în timpul ofierii diferitelor slujbe”: „întâi dreapta căsătoriiilor să leagă cu *stola*” (105^f); *șuperștițio* (< lat. *superstitio*) „superstiție”: „Î[n]trebare]: Ce iaste fermecătoria? R[ăspuns]: ... *șuperștițio*” (146^v).

Pentru anumiți termeni, autorii DÎLR au propus o etimologie multiplă, maghiară-latină. Între aceștia, unii au cele mai vechi atestări chiar în catehismul tipărit la Bălgrad: *character* (92^v); *eminență* (*eminenție*) (3, 4), *iștrument* (101^f); *lector* (102^v).

Cercetătorii care s-au oprit asupra lexicului *Pânii pruncilor* au atras atenția și asupra numeroaselor derivate prezente în text, cu privire la care Șt. Pașca nota totuși că trebuie apreciate în contextul limbii epocii¹⁹.

Unele dintre ele par a nu fi atestate anterior: *biraiie* (84^v) „funcția de primar”: „Dară biraiiele și procatorii?”²⁰; *porobocesc* „copilăresc, de copil”: „ce nu în vârstă *porobocească*, ce în vârstă întregă” (32^v); *tâlcuitură* „tâlcuire, explicație”: „Mai are vreo *tâlcuitură* de taină dumineca?” (73^v)²¹; *răsfânare* „înfrânare”: „Ce iaste *răsfânarea* pohtei și curăția?” (117^f)²². Semnalăm și derivatul *viezitoriu* „care dă viață”: „Î[n]trebare]: Că ce să chiamă a fi Duh *viezitoriu*?/ R[ăspuns]: Pentru aceea că viață sufletească dă sufletelor noastre” (26^{f-v}), termen pentru care lucrările lexicografice, pornind de la utilizări din secolul al XX-lea, propun semnificații precum „ființă care viețuiește, vital” (vezi DLR, MDA, s.v. *viezător*).

¹⁸ În unele cazuri, am propus tacit alte lecțiuni și am corectat trimiterile.

¹⁹ Șt. Pașca, *art. cit.*, p. 325.

²⁰ Cf. DA, DELR, s.v., care propun o atestare din 1908.

²¹ Termen nereținut în DLR, s.v.; MDA, s.v.; DLRLV, s.v., Tikin³, s.v.

²² Pentru acest termen, lucrările lexicografice (DLR, MDA, s.v.) propun o atestare mai recentă, din Beldiman.

Totuși, de cele mai multe ori, astfel de derivate circulau de mult în româna literară a epocii, chiar dacă unele par a nu fi fost utilizate și după veacul al XVIII-lea. Din perspectiva perioadei limitate de difuzare, acești termeni se alătură altor cuvinte din *Pânea pruncilor*, moștenite sau împrumutate, care fie au circulat, la rândul lor, doar în epoca respectivă, fie au fost întrebuințate în acea perioadă cu sensuri specifice.

Derivatul *descumpărătoriu* „mântuitor, izbăvitor, răscumpărător” este atestat în teritoriile de peste munți din secolul al XVI-lea, când apare la Coresi, în *Tâlcul evangheliilor* (vezi DLR, s.v.) și în *Molitvenicul românesc*²³. La începutul veacului al XVIII-lea îl regăsim în *Pânea pruncilor*: „Pentr-aceea că el ni-i roditoriu Dumnezău și purtătoriu de grije, *descumpărătoriu* și sfințitoriu” (68^v). Cuvântul pare a fi circulat, așadar, în zona Banat-Hunedoara-Alba²⁴.

Termenul *meserire* „milă, îndurare” este prezent, în veacul al XVII-lea în *Dictionarium Valachico-Latinum*: „*Meserere*. Misericordia” (AC, v. 2595), dar și în manuscrise realizate în sud-vestul Transilvaniei sau în Crișana (vezi DLRLV, s.v.). Derivatul apare și în tipăritura din 1702: „mila și *meserirea* sânt mai mari decât și mai nalte și decât mărirea păcatelor” (30^v) și va continua să fie utilizat în alte scrieri religioase din zonă (vezi DLRLV, s.v.).

Verbul *nămasti* (*nămesti*, *nămisti*, *nemesti*, *nimesti*) (< scr. *namestiti*) „a (se) pune, a (se) așeza” e reținut în DLR exclusiv grație utilizării sale în *Palia de la Orăștie* (311/9-10). Termenul apare însă și în *Catehismul* tipărit la Alba Iulia în 1648²⁵: „el *nămesti* în mormântul nou al său” (19/22)²⁶, într-un manuscris din vestul Transilvaniei realizat în 1697: „În cer, Domnul locul i-*au nămestit*” (ap. DLRLV, s.v. *nămesti*) și într-un *Catehism* din 1703: „Marsă în ceruri, unde-i *nămestit* preste toate” (*ibid.*). Acestor utilizări trebuie adăugate cele din *Dictionarium Valachico-Latinum*: „*Nămestesc*. Compono” (AC, v. 2845), dintr-un manuscris redactat în sudul Bihorului în 1679–1699 după un text din Banat-Hunedoara: „mă *nemestiră* iarăș pre împărăție” (ms. BAR 130, f. 295^{r27}), „pre cuvinteale mele inima ta *nimestește*” (*ibid.*, f. 321^{r28}), și din *Pânea pruncilor*: „Î[ntrebare]: Că ce

²³ O. Densusianu, *Istoria limbii române*, vol. II. *Secolul al XVI-lea*, ediție îngrijită de J. Byck, București, Editura Științifică, 1961, p. 213.

²⁴ Pentru o sinteză a discuțiilor privind localizarea *Tâlcului evangheliilor* și pentru argumentele în favoarea opiniei conform căreia acesta avea la bază un text din zona Banat-Hunedoara, vezi I. Gheție, Al. Mareș, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, Minerva, 1994, p. 104–106.

²⁵ Pentru acest catehism, vezi E. Pavel, *op. cit.*, p. 60–63, cu bibliografie.

²⁶ Exemplu preluat din *ibidem*, p. 311.

²⁷ Vezi Cristina-Ioana Dima, *O traducere inedită a Vechiului Testament din secolul al XVI-lea*. Studiu filologic, studiu lingvistic, ediție și glosar, București, Editura Universității din București, 2009, p. 157.

²⁸ *Ibidem*, p. 202.

au voit în iasle *să să nămastască?*” (15^v). Toate aceste utilizări arată că termenul, utilizat în zona Banat-Hunedoara în secolele al XVI-lea – al XVII-lea, își extinde difuzarea de la sfârșitul veacului al XVII-lea, fiind folosit și în Alba și Bihor.

Termenul *păcură* are semnificația „iad”: „Î[ntrebare]: Ce iaste a cincea mlădiță a credeului?/ R[ăspuns]: Coborî spre *păcure* și a treia zi învie din moarte. Î[ntrebare]: În ce chip înțelegi au coborât pre *păcure*?” (19^v-20^f). Cuvântul circula cu acest sens din secolul al XVII-lea: „Iezus Christus... muri, îngropă-se, pogorî pre *păcură*” (*Catehism*, 1648, ap. Tiktin³, s.v.); „*păcură*. Infernus” (AC, v. 3158); „Pre ei să-i păgubească în *păcură*” (ms. BAR 4642, f. 78^r, ap. DLRLV, s.v. *păcură*).

Derivatul *păgubitură* „moarte, osândă” apare la Coresi (*Molitvenic*, ap. Tiktin³), fiind atestat la mijlocului secolului al XVII-lea în *Noul Testament* (188^f/9, ap. DLR, s.v.) și în *Dictionarium Valachico-Latinum: „Păgubitură. Damnatio”* (AC, v. 3142), pentru ca ulterior să apară în *Sicriul de aur* (144^f). La începutul veacului al XVIII-lea este întrebuințat în *Pânea pruncilor*: „Î[ntrebare]: Până la moarte greșăsc unii ca aceia? R[ăspuns]: Foarte tare până la moarte cu *păgubitură* mai vârtos după dojană” (68^v). În 1706, termenul circula și în Crișana (vezi DLRLV, s.v.).

Postverbalul *prindere* este utilizat cu o semnificație nereținută în dicționare (vezi DLR, s.v.; DLRLV, s.v.; MDA, s.v.), aceea de „concepere”: „Î[ntrebare]: Fost-au totdeauna acel dar în Preacista? R[ăspuns]: Fost-au din *prinderea* ei, măcară c-au crescut întru ea întruparea cuvântului” (PPr, 55^v). Se cuvine menționat că verbul pe baza căruia este format, *prinde*, este înregistrat cu semnificația „a rămâne însărcinată” începând din secolul al XVI-lea, când e utilizat cu acest sens în *Palia de la Orăștie* (182/12, ap. DLR, s.v.).

Răie, derivat din *rău*, nereținut în DLR sau MDA, este folosit cu sensul de „răutate”: „în toată bucuriia și *răiia* vom viia până vom putea viia” (37^v), „s-au îndărăptnicit în *răiie*” (50^v). Fusese utilizat și în *Palia de la Orăștie* (27/15²⁹).

Rătăcitură „greșală, erezie” este folosit în repetate rânduri în *Pânea pruncilor*: „beseareca noastră cea călcată de multe *rătăcitură*” (4); „Î[ntrebare]: Cum lipsește credința a fi de tare? R[ăspuns]: Așa lipsește de tare a fi credinții, cât toată sfada și *rătăcitură* să încuie afară” (3^f). Termenul era utilizat în româna literară încă din secolul al XVI-lea, când apare în *Apostolul coresian* (489/17; ap. DLR, s.v.), fiind intens folosit și în secolul al XVII-lea, în *Noul Testament* (256^v/8, ap. DLR, s.v.), în *Dictionarium Valachico-Latinum* (AC, v. 3756) și în *Sicriul de aur* (38^v, ap. DLRLV, s.v.).

Cuvântul *roditură* este întrebuințat cu sensul de „geneză”: „Î[ntrebare]: Mai are vro tâlcuitură de taină dumineca? R[ăspuns]: Mai are. Î[ntrebare]: Ce-i aceea? R[ăspuns]: Aceasta că zua *roditurii* dintâi au fost, Domnul încă atuncea au născut, Rusaliile încă atuncea în acea zi au fost și, precum unii zic, și mulți țin că giudecata

²⁹ Vezi O. Densusianu, *op. cit.*, p. 209; Tiktin³, s.v..

au zua giudețului într-o duminică va fi” (73^v). Cu aceeași semnificație fusese utilizat și în *Palia de la Orăștie* (12/4; ap. DLR, s.v.)³⁰. În *Pânea pruncilor*, același termen este folosit și cu sensul de „naștere”: „Î[ntrebare]: Că ce să numeaște Dumnezeu a fi tatăl nostru? R[ăspuns]: Pentru *roditura* lui, pentru răscumpărare, pentru sfințenie/ și pentru ispășenie” (42^v-43^f).

Germanismul *șt(i)uc* „bucată”, atestat în *Palia de la Orăștie* (276/22, ap. MDA, s.v.) și într-o scriere a dascălului Costea din Șcheii Brașovului (vezi DLR, s.v.)³¹, este prezent, sub forma *știuc*, și în tipăritura bălgrădeană: „ceale cinci *știucuri* de tămâie într-însa pusă însămnază ceale cinci / rane” (136^{r-v}).

Derivatul *temătură* „teamă, spaimă” era folosit încă din secolele al XVI-lea – al XVII-lea în zonele Banat-Hunedoara-Alba, fiind prezent în *Palia de la Orăștie* (120/4, ap. DLR, s.v.), în *Dictionarium Valachico-Latinum* (AC, v. 4607, ap. DLR, s.v.), *Sicriul de aur* (71^v, ap. DLRLV, s.v.). La începutul secolului următor, îl regăsim în *Pânea pruncilor*: „totdeauna va avea omul numai de va duce în vig *temătura* lui” (31^v).

Trăsură este prezent cu sensul de „furt, pradă” în tipăritura bălgrădeană: „Î[ntrebare]: Că ce zici pâinea noastră? R[ăspuns]: Pentru aceea că ni-o dă după munca noastră cea direaptă, nu prin prade și *trăsuri* o facem a noastră, că aceasta nu-i a noastră” (47^f). Cu o semnificație similară este utilizat un alt derivat al verbului *trage*, *tragere*: „a șasa *tragerea* simibriei birișilor și lucrătorilor pe zi” (113^f).

Revenind la ediția întocmită de Florina Ilis, se cuvine să mai facem următoarele observații. Autoarea ignoră norme de bază ale editării textelor vechi. În primul rând, nu știe că o ediție nu trebuie să reproducă grafia textului, ceea ce lasă loc unor erori de gravitate diferită. Pe de o parte, textul său cuprinde greșeli flagrante de ortografie: „*întraltul* nu să află” (28^v) î.l.d. „*într-altul* nu să află”; „are putere rugăciunea *anturna* acele?” (40^f) î.l.d. „are putere rugăciunea *a-nturna* acele?” „Să cinstești pe *tatătău* și pe *mumăta*, de *ții* voia să ai zile lungi pre pământ” (75^v) î.l.d. „Să cinstești pe *tată-tău* și pe *mumă-ta*, de *ți-i* voia să ai zile lungi pre pământ”. Pe de altă parte, în textul său, derivatele, mai ales cele cu prefixul *ne-*, sunt frecvent despărțite: „*ne văzută*” (27^v) î.l.d. „*nevăzută*”; „*Ne învățaților*” (69^v) î.l.d. „*Neînvățaților*”. În sfârșit, autoarea nu știe că nu trebuie scrise de două ori cuvintele sau fragmentele de cuvinte repetate la sfârșitul unei pagini verso și la începutul paginii recto succesive, numite „custode” sau „reclamă”, al căror rol era de a marca succesiunea foilor: „vom avea în *mintel/ minte* păcatele noastre” (127^{r-v}) î.l.d. „vom avea în / *minte* păcatele noastre”; „au venit spre *luminarea // narea*

³⁰ Pentru utilizarea termenului cu sensul de „jertfă” în în *Biblia* de la București (61¹/16), vezi DLR, s.v.

³¹ Al. Mareș a demonstrat că termenul nu apare, sub forma *stuchi*, în *Bucoavna* tipărită în 1699 la Alba Iulia, fiind vorba de o lecțiune greșită a editorului; vezi Al. Mareș, *Note filologice*, în LR, XLVI, 1997, nr. 1–3, p. 139.

întunearecelor” (15^v–16^f) î.l.d. „au venit spre *lumi//narea* întunearecelor” etc. În ceea ce privește interpretarea grafiei chirilice, în mod constant și nejustificat, în opinia noastră, autoarea consideră că paiericul trebuie interpretat drept *-u*.

Semnalăm și o serie de lecțiuni greșite, altele decât cele deja menționate: „i-au dat unu *bântu* de trestie în mână ca unu *bânt* de crăie” (17^v) î.l.d. „i-au dat un *bât* de trestie în mână ca un *bât* de crăie”; „Slobodu-i prin ciure au *sînt* a vrăji pentru ca pentru să să afle furul?” (69^f) î.l.d. „Slobodu-i prin ciure au *sâte* a vrăji pentru ca pentru să să afle furul?”; „Ioanu cu *postul* de aur” (131^v) î.l.d. „Ioan cu *rostul* de aur”; „Domnii cei mari și neameșii sugușă *obații*” (113^f) î.l.d. „Domnii cei mari și neameșii sugușă *obagii*”; „în *tresăciune / ne*, creade-va în tatăl, și în fiul și în duhulu sfântu și pohteaste a să boteza (94^v–95^f) î.l.d. „*întrebăciune / creade-va* în Tatăl și în Fiiul și în Duhul Sfântu și pohteaste a să boteza (94^v–95^f); „Î.: Ce facere de bine să împotriveaste cu lăcomiia? R.: *Trezbiia* și mâncarea cu samă” (123^v) î.l.d. „Î[ntrebare]: Ce facere de bine să împotriveaste cu lăcomiia? R[ăspuns]: *Trezviia* și mâncarea cu samă” (123^v).

În concluzie, din punct de vedere lexical, *Pânea pruncilor* reprezintă un text important al limbii literare din epoca veche nu doar din perspectiva neologismelor care par a-și găsi aici prima atestare. Ultima tipăritură bălgrădeană pare a fi cu atât mai importantă cu cât, prin elementele sale lexicale, ea se înscrie într-o lungă tradiție literară, în care influența maghiară este secundată de o din ce în ce mai pregnantă influență latină savantă și în cadrul căreia se poate circumscrie un nucleu de termeni, eventual derivați, care se regăsesc constant în cele mai importante producții literare realizate în Banat-Hunedoara din secolul al XVI-lea. Prestigiul unora, în special al *Paliei de la Orăștie*, dublat de prestigiul oficinei bălgrădene face ca aceștia să fie utilizați constant și să apară la sfârșitul veacului al XVII-lea în regiuni limitrofe precum sudul Crișanei. Rămâne ca studii ulterioare să stabilească dacă astfel de termeni, folosiți din secolul al XVI-lea până la începutul veacului al XVIII-lea în Banat și sud-vestul Transilvaniei, au mai rămas în uzul literar, eventual dincolo de regiunile unde s-au consacrat. Cert este însă că, la nivel lingvistic, ediția discutată nu a adus nimic nou cercetărilor despre *Pânea pruncilor* și, prin neajunsurile sale, a făcut un deserviciu filologiei românești.

SIGLE

- AC, *Dictionarium Valachico-Latinum. Primul dicționar al limbii române*. Studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 2008.
- DELR, *Dicționarul etimologic al limbii române (DELR)*, vol. I, A–B, București, Editura Academiei Române, 2011.
- DÎLR, Gh. Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421–1760)*, București, Editura Științifică, 1992.

- DLR, *Dicționarul limbii române (DLR)* serie nouă, București, Editura Academiei Române, 1965 sq.
- DLRLV, Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640–1780). Termeni regionali*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987.
- MDA, M. Sala, I. Dănăilă (red. responsabil), *Micul dicționar academic*, 4 vol., București, Univers Enciclopedic, 2001–2003.
- PO, *Palia de la Orăștie. 1581–1582*, ediție de Viorica Pamfil, București, Editura Academiei, 1968.
- PPr, *Pânea pruncilor sau Învățătura credinții creștinești, strânsă în mică șumă*, ediție îngrijită de Florina Ilis, studiu istoric de Ovidiu Ghitta, studiu filologic de Florina Ilis, Cluj-Napoca, Argonaut, 2008.
- SA, Ioan Zoba din Vinț, *Sicriul de aur*, ediție îngrijită și studiu introductiv de A. Goția, București, Minerva, 1984.
- TEW, L. Tamás, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der Ungarischen Elemente im Rumänischen*, Budapest, Kiadó Akadémiai, 1966.
- Tiktin², H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 2 überarbeitete und ergänzte Auflage von P. Miron, Wiesbaden, O. Harassowitz, 1985–1989.
- Tiktin³, H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 3 überarbeitete und ergänzte Auflage von P. Miron und Elsa Lüder, Band III, P–Z, 2005, Clusium, Cluj-Napoca.

CONSIDÉRATIONS SUR LE LEXIQUE DU CATÉCHISME *PÂNEA PRUNCILOR*
ET SUR LES FAIBLESSES D'UNE ÉDITION RÉCENTE

(Résumé)

L'étude porte sur le catéchisme catholique *Pânea pruncilor*, paru en 1702, le dernier ouvrage publié dans l'imprimerie d'Alba Iulia. L'auteure montre que l'édition récente de l'ouvrage est incomplète et défectueuse, et analyse le lexique du catéchisme du point de vue de sa relation avec le lexique littéraire, éventuellement régional, de l'époque. On analyse des emprunts faits à l'hongrois ou au latin et des dérivés, afin d'établir s'ils étaient des termes couramment utilisés dans la langue des XVIe – XVIIIe siècles ou des mots employés pour la première fois dans cet ouvrage.

Cuvinte-cheie: lexic, *Pânea pruncilor*, tipografia din Alba-Iulia, catehism, neologisme, ediție critică.

Mots-clés: lexicque, *Pânea pruncilor*, imprimerie d'Alba-Iulia, catéchisme, néologismes, édition critique.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*

Iulia Mărgărit

CÂTEVA OBSERVAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU VOCABULARUL ROMÂNILOR TIMOCENI (BULGARIA)

0. Culegerea, prelucrarea și publicarea materialelor înregistrate în ultima perioadă¹ de la românii din Bulgaria, precum și valorificarea acestora în contribuții teoretice², au adus informații multiple, de ordin general sau de detaliu, privitoare la graiul³ din zonă. Așa, de pildă, din problematica primei categorii menționăm stadiul de evoluție a idiomului, în condițiile epocii actuale de bilingvism generalizat (cu excepția vârstnicilor) la generația medie și tânără, tinzându-se către un singur instrument de comunicare: limba oficială de stat. Până la atingerea acestui deziderat, codul lingvistic al minoritarilor români (cel care ne interesează, în intervenția de față) *se întrepătrunde* cu cel al limbii de stat, situație care se răsfrânge asupra limbii receptoare, mai ales în domeniul vocabularului (cf. Sala 1997, 31–35). Pentru graiurile românești reprezentând un astfel de caz, volumul recent apărut, *Românii timoceni din Bulgaria. Glosar dialectal* de V. Nestorescu (v. nota 1.)

¹ V. Nestorescu, *Românii timoceni din Bulgaria*, Grai, folclor, etnografie. București, Editura Fundației Culturale Române, 1996; Monica Budiș, *Comunitatea românească de pe Valea Timocului bulgăresc*, București, Editura Militară, 2001; Victorela Neagoe, Iulia Mărgărit, *Graiuri dacoromâne din nordul Bulgariei. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar*. București, Editura Academiei Române, 2006; Emil Țârcomnicu (coord.), *Sărbători și obiceiuri. Răspunsuri la chestionarele Atlasului Etnografic Român, Românii din Bulgaria*. Volumul I, Timoc, de Emil Țârcomnicu, Ionuț Semuc, Lucian David, Adelina Dogaru, Cristina Mihală, București, Editura Etnologică, 2010; volumul II, *Valea Dunării*, de Emil Țârcomnicu, Lucian David, Ionuț Semuc, Cristina Mihală, Armand Guță, București, Editura Etnologică, 2011; V. Nestorescu, *Românii timoceni. Glosar dialectal*, București, Editura Academiei Române, 2011.

² Dintr-o bibliografie mai amplă enumerăm câteva titluri: Iulia Mărgărit, *Un pronom de politesse dans les parlers roumains de Bulgarie*, „Revue roumaine des études sud-est européennes”, 2006, n°. 1–4, p. 496–502, *În legătură cu originea particulei alde (pe baza graiurilor românești din Bulgaria)*, în „Limba română”, LV, 2006, nr. 1–2, p. 103–112; Victorela Neagoe, *Despre conjuncțiile subordonatoare în graiurile dacoromâne din nordul Bulgariei* în „Fonetica și Dialectologie, XXII–XXIII, 2003–2004, p. 207–215, *Trăsături originale într-un subsistem tradițional: prepoziția în graiurile românești vorbite în nordul Bulgariei*, în *Direcții în cercetarea lingvistică actuală. În memoria Magdalenei Vulpe*, Ploiești, Editura Universității „Petrol și Gaze”, 2005, p. 139–150; Virgil Nestorescu, *Toponime românești din sudul Dunării*, în „Limba Română”, XXVII, 1978, nr. 3, p. 179–185, *La formation des mots dans les parlers roumains de Bulgarie (Vidin)*, în „Analele Universității București”, Limbi și literaturi străine, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 63–73, *Un grai românesc din Bulgaria. Scurte observații și texte*, în „Fonetica și dialectologie”, XIV, 1995, p. 141–148.

³ Dată fiind absența școlii, a presei, a radioului, a televiziunii în limba etnicilor români, idiomul vorbit de către aceștia a rămas la nivel de grai.

după cum arată și titlul, devine o sursă demnă de interes pentru evaluarea problemei. Lucrare complementară, în raport cu *Românii timoceni* (1996), de același autor, prin corpusul de termeni selectați, glosarul reprezintă „imaginea științifică” cea mai recentă a lexicului cules de la etnicii români din Timoc. Pe baza acestuia, în cele ce urmează, ne propunem să urmărim câteva aspecte din compartimentul respectiv, puse în evidență de „ansamblul” de termeni.

1. Cum este și firesc, termenii prezenți în volum alcătuiesc „straturi” diferite temporal (diacronie 1.) și spațial (sincronie 2.). De aceea, prezentarea lor este condiționată de apartenența la unul dintre staturile 1. ori 2., fiecare dintre acestea, la rândul lor, presupunând mai multe subdiviziuni.

1.1. *Elemente lexicale învechite.* În această categorie am grupat, deopotrivă, cuvinte moștenite ori împrumutate, specifice epocii de început a culturii române, precum și semantisme specifice aceleiași perioade. De asemenea, tot aici am inclus și elemente create pe teren românesc (derivate), dar având caracter învechit sau caracter învechit și regional.

1.1.1. *Dintre elementele moștenite*, specifice secolului al XVI-lea, iar în prezent și Munteniei, menționăm: *bere* s.f. „băutură alcoolică” < lat. *bibere*: *Vine Duminica Mare, din toate satili, rudili vin aici la mâncare, la bere, la petrecere*; *brâncă* s.f. „labă la om” < lat. *branca*, cu un semantism de tranziție între cel etimologic „labă la animale” și „mână”; *fie* s.f. < lat. *filia* + pronume pers.: *A strigat la fie-sa*, caracteristic ariei sudice, față de restul teritoriului, *fiică*, și, de aceea, enumerat printre lexemele emblematice acesteia, în repartiția dialectală a dacoromânei (v. Todoran 1956, 38–50); *încura* vb. < lat. **incurrare* [mai ales despre cai] „a alerga, a se întrece”: *A venit Sân-Toader când să încură caii. Caii să-ncură la poiană-n marginea satului și noi ieșim, ne împletim cu coade lungi să vedem caii cu coade lungi, să ne crească coade lungi ... ca coadele la cai*; p. ext. [d. oameni] „a alerga, a fugi”, semantism evident în infinitivul substantival corespunzător, *încurare*, din expr. *am luat-o la încurare* „am luat-o la fugă” (v. DGS s.v. *încura*); *mumână* < lat. *mammanis*; *tătâne* < lat. *tatanis*: *Mâna împeșitori acasă pe tătâni, pe mumâni, pe mătuși, le mâna-n peșit* (Glosar s.v. *împeșitori*)⁴.

1.1.2. *Semantismele etimologice* se întâlnesc fie în cazul elementelor primare de origine latină, fie al celor secundare, din punctul de vedere al bazelor: *dor* s.n. „durere fizică” < lat. *dolus*: *Am avut dor de șele, de câteva zile doru a dat îndărăt* (v. Gl. Munt., DGS s.v.), *dulcețuri* s.f. pl. de la *dulceață* < *dulce* (< *dulcem*) + suf. *-eață* „prăjituri, dulciuri”: *O veselie bună se face cu beătură, cu mâncare, cu friptură, cu dulcețuri* (Glosar s.v. *vesălie*); *îndupleca* vb. „a (se) îndoii, a (se) apleca” < lat. *induplicare*: *Plopule, cât ești de nalt [...] / Înduplecă-te de vârf în jos / Să mă sui în vârful tău, / Să mă uit în satul meu; soție* s.m. „tovarăș, asociat” < *soț*

⁴ Practicăm astfel de trimiteri atunci când cuvintele semnalate figurează exclusiv în citate, fără să fi fost incluse în corpusul de termeni sau nu beneficiază de citat ilustrativ corespunzător.

(< lat. *socius*) + suf. *-ie*: *Ș-aș pleca în aiducie / N-am pe nima de soție* (v. Gl. Munt., DGS) ori de origine slavă *ciudi* vb. (refl.) „a se mira” < *чудити сж. Are apă rece. E o fântână care noi ne ciudim de ea; poftă* s.f. „dorință, chef, dispoziție” < *pofti* < sl. *похотяти*. *Care au maidan [= curte] mare își pune și vie, și meri, și peri, și nuci, și care cum îi e pofta* (Glosar s.v. *maidan*); *sărac* s.m. „orfan” < sl. *сиракъ*.

1.1.3. *Derivatele* reprezintă formații ieșite din uz la nivelul limbii standard, înlocuite de alți termeni (= glosele pentru 1.1.3.1.).

1.1.3.1. *Derivate cu caracter învechit*: *mersură* s.f. „mers”, *născătură* s.f. „naștere”, *zgârcitură* s.f. „zgârcenie” (v. MDA); *pâinar* s.m. „brutar”, cu aceeași mențiune (v. DLR s.v.), în circulație, probabil, și cu aportul împrumutului corespunzător din bulgară (*h*)*lebar*, cu structură identică; *vinos* adj. „de culoarea vinului”;

1.1.3.2. *Derivate cu caracter învechit și regional*: *chicos* adj. „cu plete mari, bogate” < *chică*, cu o unică atestare în limba veche, Dosoftei, cu baza încă uzuală în Basarabia (Cosniceanu, *Nume*, 50); *jucătură* s.f. „joacă, petrecere”, în formularea din glosar, în locul căreia propunem glosa „joc, dans popular (rapid, energic)”, susținută și de similitudinea citatelor din textele culese de pe ambele maluri ale Dunării: *Pornea bandele [= lăutarii] să cânte și cu copiii [= băieții, flăcăii] jucam până dimineață, jucătură de prăpăzenie* (Glosar s.v.). [La nuntă, după încheierea petrecerii] *rămăsese stolnicii și ... trage-i, nene, plecase [ceilalți] că era despre ziuă, trage-i, nene, și o jucătură: dup! dup!* (v. DGS s.v.) (determinările marcate grafic subliniază același semantism); *lăietură* s.f. „spălat” în glosarea din volum, dar necesitând adaosul obligatoriu „... pe cap, lăut”, atestat pentru sudul Olteniei (v. DLR s.v.); *râpos* adj. n. „plin de râp [= rapăn], răpănos” (Olt. și sud-vestul Trans. – v. DLR s.v.), ilustrat prin proverbul: *Porcul ăl răpos mănâncă para bună*, ceea ce probează vechimea acestuia; *ruginoase* adj. n. pl. [despre ouăle vopsite] „de culoarea ruginii” (regional – cf. DLR s.v.); *sărătură* „saramură”, înregistrat pentru Transilvania (v. MDA s.v. 3.). Din această categorie, câteva derivate constituie refaceri ale celor existente, în partea sufixală ca, de exemplu: *arzătură* s.f. „febră”, alături de *arsură*, cu același semantism (v. DA s.v. *arzătură* 1.); altele reprezintă atestări suplimentare în cazul derivatelor cu atestare unică, cum este *ruptătură* „urmă lăsată de căruță, șleau”, perpetuat în DLR și MDA, cu mențiunea „rar” și semnificația „ruptură”, după Pascu, *Sufixe*, 62; puține derivate constituie creații atipice, aparent învechite, dar neatestatate: *fiertătură* „ciorbă”, *spărtătură* „spărtură”, cu semantismul corespunzător pentru *fiertură* (v. DA s.v. 2.), respectiv, *spărtură*. Particularitatea acestora constă în asocierea formantului *-ătură*, relativ comun pentru tema indicativului și a participiului, la conj. I: *jucătură* (cf. *-ătură, -ură*), cu cea a participiului de la conj. a III-a: *arzătură, fiertătură, ruptătură, spărtătură*.

1.1.3.3. Lexeme având caracter regional „continuu”, situație evidentă în cazul derivatelor care continuă dacoromâna sudică pe celălalt mal al Dunării, ca „prelungiri” ale graiurilor din Oltenia sau din Muntenia: *bolnăvie* s.f. „boală, îmbolnăvire”: *Am*

polucit bolnăvie, sunt operit la inimă (v. Gl. Olt., DGS s.v.); *guicăie* vb. ind. prez. 3 sg. [d. porc] „guiță” (v. DGS s.v. *guița*; cf. și numele personajului *Guica* din *Moromeții* de M. Preda, supranumit astfel, în scopuri peiorative); *nărozat, a ~ vb.* ind. pf. c. 3 sg. „a înnebunit” (cf. Bărbuț, *Dicț. olt.*, s.v. *nărozi*); *tutunesc* vb. ind. prez. 1 sg. „fumez”: *Acușa nu mai tutunesc* (v. Gl. Munt. s.v., DGS s.v. *tutuni*); *țâricană* s.f., *o ~ loc. adv.* „puțin, un pic” (cf. *Gl. Olt țâricană*); *unturoasă* adj. f. [d. mâncare] „cu multă untură”; p. ext. „grasă”: *Punem zăitîn [= ulei] peste ea, deasupra, ca să fie mai unturoasă* (v. Gl. Munt., DGS s.v. *unturos*); precum și a semantismelor în continuarea „linieii” din stânga Dunării: *mișei* s.m. pl. „știuleți piperniciți”: *Drugi, pe românește mișei zăcem la porumbu care n-are drugi mari* (v. Gl. Olt s.v.); *marmure* s.f. „faiantă, porțelan”: *Cumpărai de la Dii strănchini și păruță de marmure* (v. Gl. Munt., DGS, v. *marmură*); *neam* s.n. „fel, sortiment, soi”: *Pruni avem, peri avem, toate neamurile* (v. DGS s.v.); *udeală* s.f. „umezeală, umiditate”: *Să nu se usuce boabele care le aruncăm jos [la semănat], să s-apuice la udeală* (v. Gl. Munt., DGS s.v.), ori a modificărilor fonetice: *cârbit* „chibrit” (v. DGS s.v. *chibrite*); *irean* „hrean” (v. DGS s.v. *hirean*); *strănchini* s.f. pl. „farfurii (de porțelan)” (v. DLR – Oltenia, s.v. *strachină* 1.). Dacă, majoritar, săgeata indicatoare a prelungirilor urmează direcția, de la nordul către sudul Dunării, există și situația inversă, când împrumuturi de origine bulgară s-au infiltrat în stânga fluviului: *derec* „par” < cf. *дерек* (v. DGS s.v. *țaraș*); *dumă* „gând” < bg. *дума*: *Mi-am pus în dumă* (cf. Bărbuț, *Dicț. olt.* s.v.); *gosti* s.m. pl. „musafir” < bg. *гости* (v. Gl. Olt. s.v. *gost*); *pită* s.f. 1. „capitul la floarea soarelui” (AFLR / pct. 835); 2. „fagure” (cf. Gl. Munt. s.v. *pită* 1.); *starochie* s.m. „naș de cununie” < bg. dial. *старочия* (cf. Gl. Olt. *stanrochie*, Mărgărit CES, 157).

1.2. Elementele lexicale noi (inovații) cuprind câteva serii de lexeme inedite, împrumuturi ori creații exclusive ale românilor timoceni, reflectând o anumită dinamică a graiurilor:

1.2.1. Împrumuturi.

1.2.1.1. Împrumuturi propriu-zise. Preparate necondiționat din bulgară, împrumuturile s-au impus prin cadrul social-istoric de conviețuire a românilor cu populația majoritară. Din acest motiv, ele provin din aproape toate domeniile vieții materiale, dar și spirituale, de la obiecte (de îmbrăcăminte), produse, mărfuri, până la denumiri oficiale, terminologie administrativă etc.: *bracuri* s.n. pl. „căsătorii” < *брак*; *căscheturi* s.n. pl. „șepci” < *каскет*; *derjavă* „stat, țară” < *държава*; *mastilă* s.f. „cerneală” < *мастило*; *nosie* s.f. „port popular”, *noșniță* s.f. „cămașă de noapte” < *нощница*; *obștină* „primărie” < *община*; relații sociale imediate: *comșiu* „vecin” < *комшия*, *comșică* „vecină” < *комшийка*; *gotvacii* „bucătar” < *готвач*. Evident, și neologismele romanice au parvenit prin mijlocirea limbii bulgare: *căburlet* s.n. „cabrioletă” < bg. dial. *кабролет*; *grăndirop* s.n. „șifonier” < *гардероб*; *marmalat* s. „marmeladă” < *мармалад*; *minută* „minut” < *минута*. Filiera bulgară de acces a acestora se reflectă în accentul diferit față de română: *pijământă, televizor, tractor* etc.

1.2.1.2. Ca modalitate frecventă de exercitare a influenței bulgare asupra graiurilor românești, menționăm *calcurile* semantice (Hristea 1968, 152–158), procedeu prin care idiomul minoritarilor români s-a îmbogățit din acest punct de vedere. Acestea sunt semnalate chiar de către autor: *bătem* vb. ind. prez. 1. pl. „vână”, după bg. *ловя*; *bun* adv. „bine”, după bg. *добър*: *Lucră bun*; *dreptate* s.f. „drept, aprobare”, după bg. *право*: *Ne dă dreptate să stroim casa; ivește, se ~ vb. refl. ind. prez. 3 sg. „se prezintă”* după *явявам се*; *judecată* s.f. „tribunal” după *съд*: *S-a dus în judecată* [cu serviciul], *arhivar în Ocrăjnia săd* [= Tribunalul regional]; *poate* vb. intrans. impers. ind. prez. 3 sg. „se poate, este voie”, după bg. *може*; *scosei* vb. ind. pf. s. 1 sg., ~ *ișcoala* „terminai, absolvii școala” după *искавам училището*; *strigă, mă ~ vb. refl. ind. prez. 3 sg. / pl. „mă cheamă, mă numesc”*: *Pe mine mă strigă Velizar*. *Calcurile de structură* (Hristea, *op. cit.*, 158–159), mai puțin numeroase, reflectă stadiul de bilingvism din zonă: *așa încolo* după *там нататък*: *Casa e podită cu blană, cu perdele, cu toc în ea, cu radio, televizie și așa încolo*; *cârpă de nas* după *кърпа за нос*, *în prezent* după *в момент*.

1.2.2. *Dezvoltările de sens*, ca elemente inovatoare, atestă evoluția graiului prin valorificarea resurselor proprii:

asculta vb. (refl.) „a se ajuta”: *Măgarii aștia, ne ascultam cu ei la treburi pingă casă*. Pe baza aceluiași semantism, în cadrul aceleiași familii lexicale, se explică deverbalul *ascultători* s.m. pl. „oameni de ajutor în gospodărie”: [Pentru nuntă] *adunam întâi ascultători și tăia porci, și tăia boi, și tăia vitele*. Verbul, fiind deja atestat, la nivelul dialectal al dacoromânei (Gl. Argeș), ar putea reprezenta aceeași inovație în arii diferite ale aceluiași idiom, ca expresie a unei tendințe comune; *căsăpie* s.f. „meseria de măcelar”: *Am lucrat în viața mea căsăpie și băcălie*; *cioante* adj. f. pl. [fig. despre articole de îmbrăcăminte] „scurte”: *Acușa să poartă altu fel, mai scurte, mai cioante* [fustele]; *ciumege* s.n. pl. 1. „pari, drugii”: *Dacă e tinăr [mortul], îl ia pe ciumege și-l duce la biserică* (Glosar s.v. *au*); 2. părți lemnoase care cad la bătutul cânepii cu maiul”: *O bătea [cânepa] babili cu maili, îi fărăma ... ciumegile ce era înăuntru*; *dos* „pădure”, evoluție firească, în linia semantismului etimologic „adăpost” al termenului: *Mă duc să tai lemne prin dos*; *jucării* s.f. pl. 1. „jocuri, distracții”: *Ne nărozeam, făceam jucării, ne veseleam*. 2. „broderie”: *Cămăși lungi până-n călcâie la femei, jos acolo niște alia, târtâr îi zicea, făcea jucării, floricele pe piept*; *leamne*, în variantă fonetică arhaică, a dezvoltat înțelesul „arbuști cu tulpina subțire și ramificată”: *A fost niscai curpinari de ăia, niște leamne dese ... și copilu cade-n leamnile-alea* (Glosar s.v. *curpinari*). Pe de o parte remarcăm situația paradoxală de inovație a unei baze formal arhaice, pe de altă parte, același proces în graiurile muntenești unde *lemne* semnifică „lăstari, coarde la vița de vie”; *mumână* s.f. „regina stupului de albine, matcă”, semantism atestat pentru Oltenia, ca o prelungire dincolo de Dunăre, ori ca inovație proprie pe fiecare mal în parte, reflex al aceleiași tendințe; *păsărel* s.m. „pui de găină”, semnificație în concordanță cu statutul de diminutiv al derivatului de la baza *pasăre* „găină” (v. DLR s.v. 3.): *Am tăiat un păsărel și, dupe ce l-am jumulit, făcui ienie*.

1.2.3. Creații lexicale noi, specifice graiurilor. Majoritatea acestora o constituie derivatele, compusele fiind inferioare numeric. Dintre formațiile apărute prin derivare, cele mai multe sunt denominative, reprezentând, din punctul de vedere al creării, două categorii diferite:

1.2.3.1. denominative prin derivare propriu-zisă: *araniște* s.f. „totalitatea mijloacelor de subzistență, hrană; activitatea necesară dobândirii acestora” < *ărană*, variantă fonetică pentru *hrană*: *Grea araniște o să ai, de n-ai vite*. Vitalitatea sufixului în zonă se explică prin influența limbii bulgare din care au fost împrumutate formații în *-iște*, după cum atestă glosarul: *bostăniște* s.f. „cultură de pepeni” < *бостанище*; *citaliște* s.f. „bibliotecă” (loc cu multe cărți pentru citit) < *читалище*; *igriște* s.f. „loc de joacă; teren sportiv” < *игрище*; *letiște* s.f. „aeropot” (= loc de unde zboară avioanele) < *летище*. Ca factor favorizant, în același sens, considerăm derivatele preexistente cu *-iște*, considerat „slab productiv în secolul al XVI-lea și al XVII-lea și neproductiv în secolul al XVIII-lea” (*Formarea*, 147), cu valoare colectivă, aici exprimând cantitatea mare a bazei: *desiște* s.f. „crâng, pădure cu multe *desișuri*”; *năsăpiște* s.f. „teren cu mult *nisip*”: *În năsăpiște să coace măru timpuriu*, ambele, calificate, regionalisme în DLR; *berechetos* adj. „îmbelșugat” < *berechet*: *a fost an berechetos*; *copoiar* s.m. (re)defiște agentul după un element emblematic în exercitarea îndeletnicirii, aparent, restrângând sfera semantică a derivatului „vânător (care se servește de copoi)”; *iepurar* s.m. „vânător de ...; p. ext. „vânător”, derivat creat de la o bază, „element-țintă”, sau numai prin reîncărcare semantică a vechii formații omonime cu semnificația „câine de vânatoare pentru iepuri; copoi” (v. DA s.v. *iepure*). Deverbalul sinonim, *iepurător* s.m. < *iepurí* (v. DA s.v. *iepure*): *am avut de mic merac [= dorință] să mă fac iepurător*, atestă, într-un fel, uniformitatea vânatului ori prezența majoritară a animalului respectiv; *plodoros* adj. „rodnic, bogat”, analizabil prin *plod(uri)* „fructe”, împrumut din bulgară: *Să fie anul plodoros*;

1.2.3.2. denominative prin schimbare de sufix. Este vorba, majoritar, de formații noi, apărute prin uzurparea altora mai vechi, în partea sufixală: *căruțar* s.m. < *căruțaș*, cu mențiunea că derivatul din limba bulgară, de altfel de la o bază-împrumut din limba română (*каруцар* < *каруца*), l-a scos din uz pe cel românesc preexistent; *bandar* s.m. < *bandagiu* < *бандаджия* „lăutar”; *dovleciori* „dovlecei”: *Punem dovleciori la mâncare, îi tocăm* (modificarea s-ar putea explica prin atracția derivatului primar, *castraveciori*, din același domeniu de referință); *drugăluță* s.f. „știulete pipernicit” < *drugălău* s.m. „știulete de dimensiune mare”, opoziția semantică fiind conferită de formant; *gheorghiuță* s.f. „dalie” < *gheorghină*; *înțelegiune* s.f. < *înțelegere*: *Avem între noi înțelegiune frățescă, suntem un sânge*; *mijlocean* adj. < *mijlociu*: *A dat la fratili ăl mijlocean*; *ploitoare* adj. f., probabil, de la *ploioasă*, ori chiar de la verbul *ploia*, cu multiple atestări în zonă (*Când nu ploia, ne adunam pe malale* [prin mahalale] – Budiș, *Comunitatea românească*, 265): *Avurăm o vreme ploitoare*. Rațiunea schimbării derivativului stă în calitatea

deverbală a acestuia, care conferă caracter intensiv calificativului astfel creat, mult mai sugestiv decât denotativul sinonim, *plioioasă*. Glosarea celor două formații, prin părți de vorbire corespunzătoare bazelor, sugerează deosebiri de intensitate, imprimare de afix: *plioioasă* „cu ploi multe”; *plioitoare* „(în) care plouă întruna”; *potârneale* s.f. pl. presupune refacerea singularului *potârniche*, prin etapa *potârnică*, prezentă în Glosar (v. DLR, MDA s.v. *potârniche*), necesară analogiei cu *rândunică* / *rândunea*, pl. *rândunele*, pentru completarea verigii lipsă: *potârnică* / *potârnea*, pl. *potârneale*; *slăbcean* adj., explicabil, poate, prin suprasuffixare, sincopă și acomodare: *slăbuț* + *-ean* [fig., despre pământ] „slab, neroditor”; pentru *vidroi* s.m. „masculul vidrei”, DLR înregistrează exclusiv *vidroaie* s.f., cunoscut în Banat. Se pune problema bazei de la care provine derivatul în *-oi*, existând și posibilitatea creării regresivului corespunzător. Cert este că *vidroi* nu a fost atestat până în prezent;

1.2.3.3. *Formațiile suprasufixate*, ca domeniu de referință, aparțin, majoritar, toponimiei sau sferelor adiacente cu aceasta: *sățenească* adj. f. < *săteană* + suf. *-ească*: (*casă* ~); *păscărani* „nume de locuitori din Vârf, pescari ca ocupație”, probabil derivat de la baza învechită *pascari* (v. DLR s.v. *pescari*); *vârfenesc* „din satul Vârf”. Dintre exemplele citate, *păscărani* reflectă sistemul de derivare pentru nume de locuitori, pe baza afixului *-(e)an*, *-(e)ană*; *vârfenesc* reproduce modelul analogic *câmpenesesc*, ca și *sățenesc*, de altfel, în loc de *sățesc*. În restul situațiilor, cumulum de sufixe conferă o anumită hipertrofie semantică derivatelor astfel create: *căsciorică* s.f. „locuință mai mică decât *căscioara*”; *văruichiță* s.f., prin supra-suffixare, poate exprima o gradualizare a sentimentelor, constituind un derivat cu valoare afectivă (Pușcariu 1937, 310), ca și *cămășuiță* s.f. „obiect de îmbrăcăminte pentru sugar, nu neapărat, mai mic decât *cămășuia* (v. DA s.v. *cămășă*), ci mai încărcat de afecțiune pentru purtătorul acesteia. În același sens, ilustrativ este *rupturos* adj., glosat „zdrunțuros”, pentru că exprimă „o mulțime de rupturi”, în cazul hainelor aceleiași persoane, ceea ce îl deosebește valoric de termenul-bază, net inferior ca expresivitate;

1.2.3.4. derivate verbale: *mănuie, se* ~ vb. refl. ind. prez. 3 sg. < *mană* sau < *măna*: *Via dacă o legi întâi* [înainte de stropit] ... *să mănuie* vasazică; *mărețescă, să se* ~ vb. refl. ind. prez. 3 sg. „să se fălească” < *măreț*: *Tot natu făcea așa să aibă am* [= ham] *frumos, frâu frumos și căruță frumoasă, nali să se mărețescă o țără* (Glosar s.v. *nali*);

1.2.3.5. Dintre derivatele cu prefix, menționăm derivatele cu *în-*. Acestea atrag atenția ca număr, amintind de graiurile muntenești (Mărgărit, *Vocabular*, 183–191). Multiplele posibilități de creare pe baza lui *în-* explică prezența lor numeroasă:

– conversiunea unor construcții prepoziționale în baze derivate: *în peșit, a merge* ~ ~ > *împeși* > *împeșitor*: *Mâna împeșitori* *acasă pe tătâni și pe mumâni; în plimbare, a merge* ~ ~ > *împlimba*: *Ne-am împlimbat* *cu făitonu; în drugii* [= știuleți], *a fi* ~ ~ > *îndrugii* (poate și după *însipica*): *Porumbul leagă, îi iese mătasea și*

pornește de **îndrugește**; fel s.n., pl. *feluri*, în multe ~ „în multe culori” > *înfelura*: *Am purtat zăvelcă...*, *cu cotitură mare înfelurată*. Dacă în toate construcțiile citate, prepoziția precedă numele, există și situații în care aceasta ocupă locul secund, rezultatul fiind același: *în haine, a se primeni ~ ~ curate > împrimeni; a se culca în ... > înculca: Pân cânipă să-mplimba / Înculcată mi-o vedea; a se furișa în > înfurișa; De mă-sa să-nfurișa; a găuri în > îngăuri ș.a.*;

– conversiunea unei însușiri ori stări în bază derivativă, pentru a exprima dobândirea acesteia: *setos, a fi ~ > însetoșă: Sânt sătos, m-am însătoșat; surd, a fi ~ > însurzi* (cf. *asurzi*): *Am început să însurzesc*. Cât privește *împrimăvara*, analizabil prin expr. *a intra în primăvară*, se cuvine să subliniem raritatea derivatului, căruia în româna standard îi corespunde *desprimăvara*, de altfel discutabil sub aspect semantic (Mărgărit, ISE, 73–78), atestat și la românii timoceni (v. Glosar s.v.);

– formații verbale explicabile prin analogie: *învârtoșa* după *îngroșa: Mămăliga o mesteci așa-n căldare, o mesteci până să-nvârtoșează; înțepeni* după *întări* [fig. d. pui „a deveni țapeni «rezistenți, tari»”: *Puii de rață, după ce se înțepenesc, încep să mănânce*;

– de asemenea, menționăm derivatele cu *ne-*, interesante și pentru că reprezintă cuvinte noi, cu un semantism special, de anulare a bazei: *necruceat* s.m. „cel fără de cruce, drac”, poate o refacere prin etimologie populară, după *necurat; neiute* adj. (fără să putem preciza dacă este o formație ad-hoc): *Spălăm ardeiu, punem și de-al iute și de-al neiute* (s.v. *al, a*). În ultimul caz citat, semnalăm instituirea opoziției, în cadrul aceleiași familii lexicale, prin intermediul formantului care anulează calitatea bazei; *neștire* s.f. „leșin”: *a căzut în neștire. Năiurea* adv. ridică probleme ca fals derivat cu *ne-*, deoarece aportul formantului este nul: *vorbește neiurea*. În acest caz este vorba de construcția prepozițională *în aiurea*, sudată și redimensionată prin afereză.

1.2.3.6. Compusele au apărut, majoritar, prin alăturare: *cârpaci de ghet* „cizmar”; *cuțit de ras* „brici”; *doina de plecare* „cântec de jale la înmormântare”; *fărmat la minte* [fig.] „idiot, nebun”; *osul șeliului* „șira spinării”; *sticle de ochi* „ochelari”. Caracterul lor particular rezidă în semantismul componentelor, *cârpi* „a confecționa, a coase” fără nuanță peiorativă; în transparența lexicală deplină a structurilor: *cuțit de ras, sticle de ochi*; în cuprinderea unor termeni refăcuți formal și semantic: *șeliu* „spate, spinare” ori convergenți semantic: *doina de plecare* (*doină* „cântec de jale” + *plecare* „ieșire din viață”). Hipertrofia semantică a ultimului compus este confirmată de texte: *Și după ce popa pleacă, intră lăutarii și-i cântă doina de plecare. Domnule, doina de plecare este, znace, așa dă grea, că nu poți să țâi, poate să ai zece inimi ca să nu plângi!*

2. Elemente lexicale comune cu anumite arii dialectale ale dacoromânei.

Dacă în timp, elementele de vocabular se pot ordona în straturi așa cum am prezentat câteva, spațial ele se organizează în funcție de posibilitatea de afiliere la o arie sau alta a dacoromânei, pe baza elementelor comune:

– cu Muntenia: *alatră* vb. ind. prez. 3 sg. / 3 pl.: *Câinele alatră* (v. DGS s.v. *lătra*; *căpistere* s.f. „covată, copaie în care se cerne făina și se face pâinea” (v. DGS s.v.); *dadă* s.f. „soră mai mare” (v. Gl. Munt., DGS s.v.); prin *semantism*: *boboci* s.m. pl. „flori (naturale)”; *drege* vb. „a pregăti mortul, în mod special, pentru a nu deveni strigoi”; *grăunte* s.m., ~ *de usturoi* „cățel de usturoi”; *neam* adv. negativ „nimic”; prin *afonizarea* laringalei [h]: *indec* s.n. < *hindechi* „șanț”; *irean* s.m. < *hirean* (varianta locală cu anaptixă a primitivului); *oață* adj. f.; *mala* s.f. < *mahala*; *odini* vb.; *oră* s.f. < *horă*; *orcăni* vb. < *horcăni*; *par* s.n. < *pahar*; *păruță* s.n. pl. < *păhăruțe* (pentru toate cazurile, v. DGS s.v.). Amploarea fenomenului se poate aprecia prin supunerea împrumuturilor bulgărești la același tratament: *lebar* s.m. „brutar” < *хлебѣар*; *rănenică* s.f. „doică” < *храненика*; prin *accidente fonetice*: afereză – vocala [a]: (*a*)*iropplan* s.m.; (*a*)*lergătoare* s.f.; vocala [e]: (*e*)*letrică* adj. f., (*e*)*noră* s.f.; anaptixă: (*h*)*irean* s.m., *mireană* s.f., *ur(u)loaie* s.f. „horn (la mașina de gătit)”; metateză: *bătârnă* adj. f., *cârbit* < *crâbit* s.n., prin depalatalizare < *chibrit*, *lacră* s.f. < *raclă*, *lecre* s.n. < *recâl*;

– cu Banatul: prin *regionalisme* proprii provinciei, ca împrumuturi din sârbă sau germană ori derivate interne: *dugaie* s.f. „prăvălie” < sb. *doganja*, *bugărește* adv. „bulgărește” < sb. *bugariki*, *lală* s.f. „lalea” < sb. *lala*, *grăclean* s.n. „gât” < sb. *grkljan*; *teme* s.f. „creștetul capului” < sb. *teme*. Unele dintre acestea sunt comune Banatului și Transilvaniei: *avlie* s.f. „curte” < sb. *avlija*, bg. *авлия*, *bocluc* s.n. „gunoi” < tc. *bokluk*, prin medierea sârbei; *greoaie* adj. f. „gravidă” < *grea*; *imoșeală* s.f. „murdărie” < *imoși*; *maltăr* s.n. „mortar” < germ. *Malter*; *măltări* vb. „a tencui” < *maltăr*; *pescuț* s.m. „peștișor” < *pește*; *tișlăr* s.m. „tâmplar” < germ. *Tischler*. Altele au curs exclusiv în Transilvania: *ferdelă* s.f. „măsură de capacitate pentru cereale” (săs. *fyrdel*); *firiz* s.n. „ferăstrău” < magh. *fűrész*, *pară* s.f. „sarma”: *Mâncăm varză cu carne sau mâncăm pere* (v. DLR s.v.), compusele *dingă* „de lângă”, *pingă* „pe lângă”, pe baza aceleiași prepoziții, *lângă*; *șoldorane* s.n. pl. „oase mari de porc”;

– pentru Banat și Oltenia: *covii* s.n. „zăvoi” (cf. DA s.v.); *golumb* s.m. „porumbel” (v. DA s.v.); *mișei* s.m. pl. „știuleți piperniciți”; *puichiță* dim. de la *puică*;

3. Glosarul recent publicat, reflectă starea actuală, sub aspectul vocabularului, a graiului românesc din Valea Timocului. Puternic asaltat de limba oficială, graiul s-a menținut și supraviețuiește pentru că nativii de limbă română, în principal, generația vârstnică, dar și cea medie, au vorbit neîntrerupt idiomul matern, ca unic mijloc de comunicare (*Baba mea știa curat românește, nu știa să vorbească bulgărește. Ei s-au pomenit sama cu rumânește. Ei spuneau că sânt bulgari. De ce sânt bulgari nu știu, că nu știa bulgărește. S-au dus prin Varna, tot Sofia, fără să știe o vorbă bulgărește, cum a umblat și cum s-a-ndreptat, nu știu!* (Valea Dunării, 281).

Vitalitatea graiului se poate aprecia după capacitatea acestuia de a absorbi împrumuturile din bulgară, adaptându-le la sistemul propriu (parcurerea glosarului arată că nu se întâlnesc cazuri de neadaptare). Dacă pentru nume nu se întâmpină

dificultăți în transpunerea acestora în limba română (*crușcă* „bec” < *крушка*, *dispanser* < *диспансер*, *domachin* „stăpânul casei” < *домакин*, *ghimnazie* „gimnaziu” < *гимназия*, *grăjdan* „orașan” < *гражданин*, *osrăg* „județ” < *окръг*, *panair* „târg”, *reis* „autobuz”, *spalnă* „dormitor” < *спална*, *tuflec* „saltea” < *тюфлек*, *zaitin* „ulei” < *зейтин*), verbele necesită adaptarea la sistemul morfologic al graiului. Crearea paradigmei în limba română, în cazul acestora, atestă vigoarea idiomului vorbit de minoritari: *ispolzăm, să* ~ conj. prez. 1 pl. „să folosim” < *използувам, obesnești, să* ~ conj. prez. 2 sg. „să explici” < *обясня, obicesc* ind. prez. 3 pl. „preferă, le place” < *обичам, operit, sânt* ~ ind. prez. 1 sg. „operat”, *sunt* ~ < *оперирам, osvobodit, a* ~ ind. pf. c. 3 sg. „a eliberat” < *освободя, prețanești* ind. prez. 2 sg. „evaluezi” < *преценя, razreșeste, se* ~ vb. ind. prez. 3 sg. „se permite” < *разреша*. În aceeași categorie integrăm și calcurile, atestând capacitatea vorbitorilor de a găsi corespondente pentru cuvintele ori expresiile bulgărești, echivalându-le, fapt explicabil prin gradul avansat de bilingvism. În afara acestor modalități exterioare, graiurile românești au inovat pe baza resurselor proprii. Derivarea, și în mai mică măsură, compunerea, satisfac necesarul de termeni. Schimbarea de sufix, ca procedeu de remodelare a unora dintre termeni, probează vitalitatea, dinamica graiului, evidentă, de altfel, și în cazul frecvențelor accidente fonetice în care sunt atrase și împrumuturile din bulgară (cf. *arioplan*, neologism preluat din limba de stat). Vocabularul românilor timoceni din Bulgaria atestă filiații de necontestat cu diverse varietăți teritoriale ale dacoromânei. Poziționate geografic într-un spațiu de confluență a românilor (în istorie), ocazionată de deplasările oierilor ardeleni prin culoarul Banatului, de relațiile susținute cu populația românească de pe celălalt mal al Dunării, etnicii români timoceni și-au diversificat lexicul în timp, absorbind elemente specifice graiurilor vestice, nordice, sudice, dar și numeroase împrumuturi bulgare.

Identificarea elementelor „continue” din Muntenia, în sensul atestării lor de ambele părți ale Dunării, dovedește statutul acestor graiuri de „prelungiri” ale subdiviziunilor teritoriale dacoromâne sudice.

ABREVIERI

- AFLR = *Arhiva fonogramică a limbii române* a Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”.
- Bărbuț, *Dicț. olt.* = Dorina Bărbuț, *Dicționar de grai oltenesc*, Craiova, 1990.
- Budiș, *Comunitatea* = Monica Budiș, *Comunitatea românească de pe Valea Timocului*, București, Editura Militară, 2001.
- Cosniceanu, *Nume* = Maria Cosniceanu, *Nume de familie* (din perspectivă istorică) [vol.] I, 2000, II, 2010, Chișinău, [Editura] „Pontos”.
- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, București, 1913–1948.
- DGS = *Dicționarul graiurilor dacoromâne sudice*, de Ion Ionică, Maria Marin, Anca Marinescu, Iulia Mărgărit, Teofil Teaha, coordonator: Maria Marin. Volumul I, Literele A–C. Volumul II, Literele D–O. Volumul III, Literele P–Z. București, Editura Academiei, 2009, 2010, 2011.

- DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române* (DLR). Serie nouă, București, 1965 și urm.
- Formarea* = *Formarea cuvintelor în limba română din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*, coordonator Magdalena Popescu-Marin. Colectivul de elaborare: Eugenia Contraș, Cristina Gherman, Finuța Asan, Rodica Ocheșeanu, Magdalena Popescu-Marin, 2007.
- Gl. Argeș = D. Udrescu, *Glosar regional Argeș*, 1967.
- Gl. Munt. = *Glosar dialectal. Muntenia*, de Maria Marin, Iulia Mărgărit, București 1999.
- Gl. Olt. = *Glosar dialectal Oltenia*, întocmit sub conducerea lui Boris Cazacu, de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Nicolae Saramandu și Magdalena Vulpe, 1967.
- Hristea 1968 = Theodor Hristea, *Probleme de etimologie*. Studii. Articole. Note.
- Mărgărit, ISE = Iulia Mărgărit, *Ipoteze și sugestii etimologice. Note și articole* ETYMOLOGICA 18, 2005.
- Mărgărit, CES = Iulia Mărgărit, *Comentarii etimologice și semantice*, ETYMOLOGICA 27, 2007.
- Mărgărit, *Vocabular* = Iulia Mărgărit – *Vocabularul graiurilor dacoromâne sudice*, 2009.
- MDA = Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al. Rosetti”; *Micul Dicționar Academic*, vol. I, Literele A–C, 2001; vol. II, Literele D–H, 2002; vol. III, Literele I–Pr, 2003; vol. IV, Literele Pr–Z, 2003, București, UE.
- Nestorescu, *Glosar* = V. Nestorescu, *Românii timoceni. Glosar dialectal*, București, Editura Academiei Române, 2011.
- Pascu, *Sufixe* = Dr. G. Pascu, *Sufixele românești*, Editura Academiei Române, București, 1916.
- Pușcariu 1937 = Sextil Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, Cluj. București.
- Todoran 1956 = Romulus Todoran, *Cu privire la repartitia graiurilor dacoromâne*, LR, V, nr. 2, p. 38–50.
- Sala 1997 = Marius Sala, *Limbi în contact*.
- Valea Dunării = Sărbători și obiceiuri. Răspunsuri la chestionarele Atlasului Etnografic Român, *Românii din Bulgaria*. Volumul I, *Timoc*, de Emil Țârcomnicu, Ionuț Semuc, Lucian David, Adelina Dogaru, Cristina Mihală, București, Editura Etnologică, 2010; volumul II, *Valea Dunării*, de Emil Țârcomnicu, Lucian David, Ionuț Semuc, Cristina Mihală, Armand Guță, București, Editura Etnologică, 2011.

QUELQUES OBSERVATIONS SUR LE VOCABULAIRE
DES ROUMAINS DE TIMOC (BULGARIE)

(Résumé)

En s'appuyant sur le volume récemment apparu *Românii timoceni din Bulgaria. Glosar dialectal*, de Virgil Nestorescu, le travail analyse le lexique dialectal des ethniques roumains sous l'aspect stratifié de vieux éléments hérités, de nouveaux éléments, des créations internes, ou des emprunts, en soulignant les particularités respectives. Par conséquent, les parlers roumains de la région présentent une physionomie tout à fait particulière déterminée par leur propre évolution, et en même temps par l'appartenance au tronc commun du Roumain.

Cuvinte-cheie: derivate, diacronie, inovație, semantism etimologic, sincronie.

Mots-cléf: dérivés, diachronie, innovation, sémantisme ethymologique, synchronie.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*

Emil Suciu

MARGINALIA LA UN ARTICOL
PRIVIND TERMINOLOGIA CROMATICĂ DE ORIGINE TURCĂ

1. În recentul volum *Studia Linguistica et Philologica. Omagiu Profesorului Nicolae Saramandu la 70 de ani*, [București], Editura Universității din București, 2011, reputata lingvistă Florica Dimitrescu publică, la p. 271–282, o nouă contribuție a Domniei Sale la studierea terminologiei cromatice românești, de data aceasta a celei de proveniență turcă osmanlie: *Termeni cromatici de origine turcă în limba română*. Se pare că cercetarea acestui „singur segment etimologic” i-a fost prilejuită de apariția celor două volume ale lucrării noastre intitulate *Influența turcă asupra limbii române*, publicate de Editura Academiei Române: *I. Studiu monografic*, București, 2009, respectiv *II. Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, București, 2010 (cărora le stabilește și câte o siglă bibliografică: Suciu, IT, respectiv DCT); cel puțin, așa deducem din intenția sa, exprimată la p. 272, de a studia „lexicul culorilor de sursă turcă în limba română urmărindu-l în ȘIO și în excelentele volume recente DCT și IT datorate cercetărilor asidue ale lui Emil Suciu, care au făcut să fie luați în considerație mai mulți termeni cromatici proveniți din turcă în raport cu cei cuprinși în ȘIO (...) și să se furnizeze, la fiecare cuvânt, o gamă mai largă de informații referitoare la nomenclatura cromatică”.

Această aserțiune apreciativă și altele, prin care doamna Florica Dimitrescu își manifestă acordul cu unele soluții pe care le-am propus în lucrarea noastră, precum și deseale trimiteri la cele două volume ale acesteia și acceptarea (adesea mergând până la reproducere fidelă) a definițiilor, etimologiilor, viabilității și periodizărilor pe care le-am stabilit nu pot decât să ne onoreze, constituindu-se totodată în veritabile elemente de tip recenzie privind volumele noastre sus-menționate.

Din acest punct de vedere, autoarea contribuției își exprimă și o serie de observații critice și nedumeriri privitoare la conținutul celor două volume, ceea ce ne obligă să încercăm, în cele ce urmează, să îi putem fi de folos prin contrarea, respectiv înlăturarea lor, după ce Domnia Sa ne-a oferit sugestia și permisiunea scrisă de a proceda în acest fel.

2. O nedumerire care ține de fondul lucrării noastre este formulată, cu iz de reproș, la p. 272: „Este de neînțeles de ce într-un dicționar cu caracter pronunțat științific precum DCT nu figurează la fiecare cuvânt *citate* pentru a ilustra diversele semnificații ale termenilor românești împrumutați din turcă, așa cum s-a procedat, pentru astfel de cuvinte, în ȘIO...”.

Mărturisim că problema citatelor ilustrative – adică întrebarea dacă acestea sunt sau nu indispensabile – ne-a preocupat și pe noi, încă de la debutul din urmă

cu peste 35 de ani al cercetărilor noastre pe acest subiect. Modelul îl constituia, desigur, ȘIO, dar am constatat, în același timp, că, având caracter mai mult etimologic decât explicativ, majoritatea lucrărilor lexicografice moderne similare, dedicate influenței unei anumite limbi asupra alteia¹, nu au mai recurs la procedeul cu pricina, ca să nu mai vorbim de dicționarele pur etimologice (de exemplu, CDER sau DELR). În final, am decis să renunțăm la citate, cu excepția unor cazuri izolate, care trebuiau neapărat justificate. Motivele principale care au determinat această atitudine le-am expus în DCT, p. 7: „Ținând seamă de faptul că edificiul acestui dicționar nu a fost construit pe un teren viran, ci are ca temelie valoroase lucrări lexicografice anterioare, în primul rând opera de căpetenie a lui Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbii și culturii române* (ȘIO), și monumentalul *Dicționar al limbii române* (DA, respectiv DLR), am considerat că reproducerea, pe de o parte, a citatelor ilustrative și, pe de alta, a trimiterilor bibliografice care apar în aceste lucrări fundamentale ar fi superfluă și ar spori substanțial dimensiunile dicționarului nostru”; dimensiuni care, între noi fie vorba, și așa sunt foarte mari – 913 p.; citatele ilustrative, introduse sistematic, ar fi sporit nemăsurat – poate ar fi dublat – numărul de pagini, ceea ce ar fi îngreunat considerabil mânăuirea și folosirea eficientă a dicționarului. Dar, conjugată cu aceasta de mai sus, rațiunea principală a renunțării la citate – exceptând unele cuvinte controversabile din punct de vedere semantic sau etimologic (*birin, cacăzun, catertai, evri, ortac, ova, poș, rutea, sacicol, safer, samur, semt, șeheroglan, șeitan, șișic, tanea, temergiu, top-condaclari, zambilă, zil* și alte câteva, pentru care **am dat** citate) – a fost inutilitatea lor, de vreme ce ele se găsesc în ȘIO, DLR sau în alte surse, precizate de fiecare dată. Este de presupus, sperăm că nu fără temei, că specialiștii – cărora li se adresează dicționarul – au la îndemână sursele respective, la care pot recurge cu ușurință dacă au îndoieli sau simt nevoia unor clarificări. ȘIO, DLR și alte dicționare au recurs într-adevăr la citate, pentru că nu dispuneau de surse oricui și oricând accesibile. Întrucât marea majoritate a citatelor pe care le-am fi putut introduce în dicționar ar fi provenit din ȘIO și DLR, iar majoritatea celorlalte ar fi provenit din izvoare aflate la îndemâna oricărui cititor interesat, ni s-a părut că reproducerea lor ar fi fost un gest nu numai superfluu, ci și penibil.

3. În privința numărului și proporției termenilor cromatici „de sursă turcă”, despre care Florica Dimitrescu vorbește la p. 280–281, credem că Domnia Sa are, parțial, dreptate: numărul lor (pe care îl stabilește la 47) poate fi considerat, eventual, mai mare decât cele 45 de cuvinte asupra cărora noi înșine ne-am oprit în IT, p. 399–400; depinde de criteriile pe care le folosim. Dacă avem în vedere și diferitele farduri și substanțe colorante – care adesea nu erau decât niște „prafuri”, rădăcini sfărâmate etc. –, atunci putem include și termeni ca *așiboia, cârmâz,*

¹ De pildă, Bakos Ferenc, *A magyar szókészlet román elemeinek története* [Istoricul elementelor românești ale lexicului maghiar], Budapeșt, 1982; Suzanne Kakuk, *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIIe et XVIIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*, Budapeșt, 1973.

ghioghici, aflători doar în lista pe care Florica Dimitrescu ne-o oferă la p. 272–276, nu și în lista noastră; dar atunci ar trebui să considerăm de același tip și cuvinte ca *băcan*, *ojă*, *sandal*, *sârmea*, *suliman*, *știubeci* sau *zerdiceaf*, denumind, și ele, substanțe și materii colorante. Pe de altă parte, în corpusul pe care autoarea ni-l propune nu se află *carabaș* și *caraman*, care denumesc animale caracterizate printr-o anumită coloratură sau chiar caracteristica respectivă (ambele fiind formate în turcă de la *kara* „negru”); dar, în aceeași logică, ar trebui eliminate din lista Domniei Sale și *abraș*, *cil*, *comur*, *mosomur* etc., care se referă, și ele, la caracteristici cromatice ale unor animale. În ce ne privește, am exclus din rândul termenilor cromatici, în IT, materiile colorante, pe care le-am prezentat însă la p. 395–396, sub B.6. *Substanțe chimice și materii de origine minerală, vegetală sau animală* (utilizate ca farduri, coloranți, produse odorante, leacuri, materii prime industriale etc.); în schimb, am acceptat termenii *carabaș* și *caraman*.

Referitor la proporția împrumuturilor din turcă în rândul termenilor cromatici românești, raportarea pe care am făcut-o s-a bazat pe cifra pe care am găsit-o într-o lucrare privitoare la vocabularul limbii române contemporane², adică „peste 200 de adjective” cromatice³ (aceiași autori dând, în ediția din 1975 a lucrării, cifra 280, „după dicționarele limbii române”⁴). Întemeiată pe informațiile oferite de această sursă, afirmația noastră – criticată de Florica Dimitrescu – potrivit căreia termenii de origine turcă „înseamnă o proporție mare în rândul termenilor cromatici românești” a prezumat, nu fără temeii, că autorii au numărat cuvintele de bază, moștenite sau împrumutate, nu și formațiunile pe teren românesc prin derivare (cu sufixul *-iu* etc.) sau prin compunere. Desigur că numărul acestora din urmă este mult mai mare – practic nemăsurat: „Cei mai mulți termeni cromatici (în număr nelimitat aproape) se grupează într-o clasă pe care o putem numi structură referențială. Sunt incluși aici termenii cromatici formați de la numele unui obiect X + sufixul *-iu*”⁵. Că termenii cromatici împrumutați din turcă – fie ei 45, 47, 48 sau mai mulți – înseamnă sau nu o proporție mare sau mică depinde, așadar, nu de numărul lor exact, ci de corpusul total de termeni cromatici românești la care îi raportăm – iar noi nu am avut la îndemână decât cifra dată în lucrarea menționată, care nu știm nici măcar dacă include sau ignoră și termenii învechiți (de vreme ce „dicționarele limbii române” înregistrează și astfel de termeni).

Doamna Florica Dimitrescu este însă îndreptățită să susțină că majoritatea covârșitoare a termenilor cromatici împrumutați din turcă sunt astăzi „obsoleți” (felicitări pentru reînvierea acestui arhaism cult, transilvănean!); nici noi nu am spus altfel: dintre cei 45 de termeni, „doar 16 (35,5%) au supraviețuit până astăzi,

² Ion Coteanu, Narcisa Forăscu, Angela Bidu-Vrănceanu, *Limba română contemporană. Vocabularul*, Ed. revizuită și adăugită. București, 1985.

³ *Ibidem*, p. 138.

⁴ I. Coteanu, A. Bidu-Vrănceanu, *Limba română contemporană. Vol. II. Vocabularul*, București, [1975], p. 249.

⁵ *Ibidem*, p. 138.

dintre care numai unul poate fi considerat literar” (*liliachiu*), iar 15 sunt populari sau regionali (IT, p. 400).

4. Un alt reproș pe care ni-l face autoarea articolului – de data aceasta, *deloc* pe drept cuvânt, ci absolut *gratuit* – este următorul (p. 280): „În schimb, nu este clar de ce unii termeni cromatici apar în unele lucrări ale lui Emil Suciu, dar nu sunt cuprinse în altele.” Vom demonstra că nu este așa.

Florica Dimitrescu se referă, pe de o parte, la adj. *pembiu*, care, potrivit Domniei Sale, „apare numai în DCT s.v. *pembe*, dar nu și, independent, de ex. în IT, p. 399”. Poate că precizările noastre introductive nu au fost suficient de explicite: în cea mai mare parte a IT (inclusiv la p. 399) am avut în vedere *numai* împrumuturile din turcă, nu și derivatele românești de la ele; acestea sunt tratate abia în cap. V, *Formarea cuvintelor* (p. 506–597). Or, întrucât *pembiu* este derivat românesc, el nu apare în IT, p. 399, dar apare, în IT, la p. 521, sub 1.2. *Suffixul -iu*.

O problemă diferită apare, pe de altă parte, în afirmația apreciatei lingviste potrivit căreia „nici în DCT și nici în listele finale din IT nu este inclus *memerei* «marmorat, cu dungi ca marmora», chiar dacă același autor îl inserează în IT la p. 399”. Domnia Sa are dreptate într-un singur sens: într-adevăr, acest „cuvânt” nu este inclus în locurile indicate, și anume pentru că el **nu există!** El nu este inserat – în ciuda celor afirmate – nici „în IT la p. 399” și nici măcar în lista pe care însăși autoarea articolului a întocmit-o, și anume la p. 275, unde i-ar fi locul. Acest *presupus* cuvânt – de fapt, o formă inexistentă – este menționat în articolul respectiv, în mai multe locuri, abia începând de la p. 276, probabil ca urmare a unei lecturi greșite a cuvântului *mermerei*, care **este inclus** în lista autoarei (p. 275), ca și în lucrarea noastră, atât în DCT, la locul său, cât și în IT (p. 399), inclusiv în listele finale (p. 660, 696), și anume după termenul *mermer*, care provine din tc. *mermer* „marmură”!

5. De altminteri, coerența, rigoarea și corectitudinea articolului sunt destul de frecvent viciate și de greșeli care, spre deosebire de cele de mai sus, pot fi presupuse a fi „de tipar”: sigle metatezate (CDT în loc de DCT – p. 280; TI în loc de IT – p. 275), cuvinte turcești și chiar românești scrise eronat (rom. *ghiurghiuliu* în loc de *ghiurghiuliu* – p. 277, *gök* în loc de *goc* – p. 274; tc. *çigede* în loc de *çiğde* – p. 274, 279, *gok* în loc de *gök* – p. 274, *karigea* în loc de *karica* – p. 273, *kizilkök* în loc de *kızilkök* – p. 274, *singeabi* în loc de *sincabi* – p. 275) etc.

6. Desigur că „scăpările” pe care le-am prezentat mai sus nu constituie o tragedie și nu exclud eventualele scăderi, omisiuni sau erori mai mult sau mai puțin grave din cuprinsul celor două volume ale noastre, consacrate influenței turce asupra limbii române. Suntem datori, de aceea, să mulțumim pentru tentativa, chiar dacă neexprimată, de recenzare a acestora – măcar în părțile referitoare la termenii cromatici – de către autoarea articolului, căreia îi purtăm o nestrămutată considerație. Datorăm, de asemenea, scuze pentru faptul că elementele de „critică nedreaptă” – întâmplare, fără îndoială, din neatenție – ne-au obligat la repararea lor, astfel încât lucrarea noastră să nu rămână atinsă de „pete” pe care nu le are, de vreme ce va fi suficient să-i fie relevate cele reale.

NOTES MARGINALES À UN ARTICLE
SUR LA TERMINOLOGIE CHROMATIQUE ROUMAINE D'ORIGINE TURQUE

(Résumé)

L'apparition d'un article sur la terminologie chromatique roumaine d'origine turque, signé par Florica Dimitrescu, donne à l'auteur de ces notes l'occasion d'éclaircir quelques solutions adoptées dans les deux volumes de son œuvre *Influența turcă asupra limbii române* et de rejeter les amicales remontrances et remarques critiques adressées à son ouvrage par Mme Prof. Dimitrescu, qui d'ailleurs le caractérise comme «excellent». Les sujets de la discussion sont la nécessité de la présence des citations dans un dictionnaire de mots d'emprunt, le nombre et la proportion des termes chromatiques empruntés au turc-osmanli, aussi bien que certaines fautes de lecture et d'impression, en fait d'inattention, commises dans l'article de la réputée linguiste.

Cuvinte-cheie: limba română, influența turcă, terminologie, cromatică, dicționare.

Mots-clé: langue roumaine, influence turque, terminologie, chromatique, dictionnaires.

*București, Estacadei 12, ap. 7
emilsuciu50@yahoo.com*

Cătălina Mărănduc

MODERNIZAREA DEFINIȚIEI LEXICOGRAFICE

Ne-am ocupat în alte articole și comunicări de diverse deficiențe și neclarități ale formatului dicționarului academice românești, fiind vorba în special despre DEX și DLR.

Cea mai importantă parte a unui articol de dicționar (fără a minimaliza interesul prezentat de informația morfologică, etimologică sau a circulației variantelor) este totuși definiția lexicografică. Aceasta ajunge, în dicționarele moderne, la o precizie asemănătoare cu aceea a definițiilor din limbajele artificiale, formalizate, mai ales că numeroase aplicații informatice fac necesară stabilirea corespondențelor între acestea și limbajele naturale.

Articolul de față a fost generat de un sentiment de insatisfacție față de modernitatea definițiilor din dicționarele academice. Oare atâta monumentală consecvență, admirabilă și uimitoare unitate a formei între volumele de la 1960 și cele din mileniul trei, într-o epocă a schimbărilor rapide, a exploziei informaționale, este de dorit? Mai cu seamă că numeroși cercetători au opinat că forma veche a dicționarului tezaur, cea din anii 1905–1940, numită DA, este, din unele puncte de vedere, superioară celei actuale?

Ne propunem să ne întoarcem la teoriile semantice asupra definiției lexicografice și să examinăm consecvența formă a definițiilor din dicționarele academice prin prisma acestora.

În articolul *Sens și definiție lexicografică*¹, E. Vasiliu analizează definiții ale banalului cuvânt *masă* în mai multe dicționare explicative românești, fără a le supune unui examen critic, arătând că definiția lexicografică este o aproximare a sensului, care, din punctul de vedere al semanticienilor, este un concept, iar din punctul de vedere al pragmaticienilor sau stilștilor, cum ar fi I. Coteanu², sensul este o imagine. Desigur, fiecare cititor are în minte o imagine a obiectului *masă*, dar ceea ce caută el în dicționar este definiția unui concept.

Definițiile citate în articol, din DEX, DM și DLR, trezesc, desigur, în mintea cititorului o imagine, cam așa cum ar trezi un text literar, dar nu îndeplinesc exigențele unui concept, notele definitorii de mai jos nu ne dau posibilitatea de a spune cu certitudine dacă un obiect dat aparține sau nu clasei definite:

¹ E. Vasiliu 1980: 631–635.

² Coteanu 1975: 32–38.

(1) „Mobilă formată dintr-o placă dreptunghiulară, pătrată sau rotundă, sprijinită pe unul sau mai multe picioare și pe care se mănâncă, se scrie etc.”³.

Profesorul observă pe bună dreptate că o masă poate avea și alte forme, de pildă pentagonală, și că poate să nu aibă absolut nicio destinație. Definiția nu circumscrie în mod exact conceptul, pe baza ei nu putem stabili dacă un obiect aparține mulțimii desemnate de semnul lingvistic.

„Ar trebui ca orice obiect care are toate cele patru proprietăți specificate în definiție să aparțină clasei ... de obiecte cărora li se aplică semnul *masă*; și orice obiect care nu are toate cele 4 proprietăți menționate să nu fie membru al acestei clase. În realitate, o definiție ca cea citată mai sus nu permite o astfel de decizie”⁴.

În DLR, definiția aceluiași semn lingvistic este următoarea:

(2) „Mobilă, de obicei, de lemn, alcătuită dintr-o suprafață plană sprijinită pe unul sau pe mai multe picioare și având diverse folosiri, mai ales pe aceea de mobilă pe care se servește mâncarea”⁵.

Observăm aici tendința de a restrânge sfera termenului prin proprietatea „de lemn”, și în același timp atenuarea restricției prin „de obicei”. Acest termen, ca și „mai ales” arată că nu este vorba de trăsături definitorii pentru toate obiectele care fac parte din domeniul definiției, dar atunci ce caută ele printre notele definitorii? Și unde să găsim adevăratele note definitorii?

Să nu uităm să subliniem faptul că este vorba despre o mobilă având diverse utilizări, „mai ales” pe aceea de mobilă.

Potrivit analizei semantice a noțiunilor, definiția ar trebui să conțină elemente relevante, specifice noțiunii definite și numai aceleia, care o diferențiază de alte noțiuni. Enumerarea contextelor aleatorii în care poate apărea noțiunea nu face parte dintre acestea, prin însuși faptul că sunt aleatorii. Definițiile de mai sus, prin chiar faptul că folosesc termeni ca „mai ales”, „de obicei”, contravin principiului 2° de mai jos.

Dacă profesorul E. Vasiliu pare resemnat în ce privește caracterul aproximativ al definiției lexicografice, nu de aceeași părere este Anton Dumitriu, care consideră definiția un concept științific, din arsenalul filosofiei și logicii.

Condițiile pe care trebuie să le îndeplinească o definiție sunt, potrivit logicienilor:

1° Definiția trebuie să se facă prin *genus proximum* și *differentia specifica*.

2° Definiția se face prin caractere esențiale și nu prin accidente.

3° În orice definiție trebuie să existe posibilitatea de a substitui definisantul, definitului – *definiens* lui *definiendum* (Condiția pascaliană).

4° Definiția trebuie să convină întregului definit și numai definitului – *toto et soli definito*.

5° O definiție nu trebuie să fie construită *idem per idem*, ea nu trebuie să fie tautologică. Nu se poate defini definitul prin definit – *definiendum per definiendum*. O formă mai dezvoltată a definiției *idem per idem* este *circulus in definiendo* sau *diallela*: un lucru este definit printr-un altul, dar fiecare din ele este definit prin elementele celuilalt.

³ DEX.

⁴ E. Vasiliu 1980: 633.

⁵ DLR Litera M, 1965.

6° O definiție nu trebuie să conțină o contradicție, nici o *contradictio in terminis*, nici o *contradictio in adjecto*⁶.

Autorul se ocupă, mai ales, de definițiile din limbajele formalizate, și arată că pot exista definiții prin accident ale unor mulțimi, enumerând, de exemplu, toate obiectele care se găsesc într-un anumit spațiu delimitat, fără a avea proprietăți comune. Nu același lucru se poate face cu definirea cuvintelor, care reprezintă de fapt pentru gândire eticheta unor noțiuni și acestea se definesc prin proprietățile specifice.

O altă cerință pe care trebuie să o îndeplinească dicționarele moderne, dacă vor să aibă și un format tipărit, este aceea a economiei de spațiu tipografic. Cu toată explozia informațională reflectată de numărul mare de neologisme, dicționarele trebuie să rămână accesibile ca preț și comod de utilizat.

Se pare că acum un secol dicționarele cele mai importante și impozante erau acelea care afectau cel mai mare spațiu cuvintelor, oferind exemple și explicații contextuale pe larg. În zilele noastre se bucură de prestigiu acelea care respectă principiul economiei, care este de a oferi cea mai mare cantitate de informație posibilă într-un anumit spațiu tipografic, rezonabil de mare. Astfel sunt dicționarele WEBSTER sau LAROUSSE. Spre exemplu, pentru a evita repetarea informației în numeroase definiții derivaționale, primul enumeră derivatele la finalul definiției cuvântului de bază, fără a le defini.

Definițiile derivaționale sunt acelea care nu conțin notele definatorii ale cuvântului derivat, ci menționează doar, printr-o formulă stereotipă, raportul între sensul acestuia și sensul cuvântului bază de derivare. Termenul a fost introdus în lingvistica românească de Laura Vasiliu⁷. Într-un alt articol,⁸ am propus termenul de definiție conversională pentru cuvintele obținute prin conversie și definite în același mod.

Dezavantajul acestor definiții este ocuparea spațiului tipografic prin repetarea de un mare număr de ori a formulei stereotipe care nu conține sensul cuvântului. Ex.: Acțiunea de a ... și rezultatul ei; faptul de a ...; Care se referă la ...; Care aparține ...; În felul ... etc. Prin urmare, unele dicționare omit substantivul nume de acțiune sau participiile devenite prin conversiune adjective, iar altele le menționează la finalul articolului cuvântului de bază, fără a le defini.

Vom observa la DLR, în afară de marele număr de citate care constituie specificul acestui dicționar și care încearcă să surprindă limba în funcționarea și în evoluția ei istorică, faptul că definiția lexicografică propriu-zisă încearcă să enumere sintetic aceste contexte, ceea ce este eronat, reprezintă o încercare de definire *per accidentum*, imposibilă de altfel, așa cum o demonstrează și faptul că e presărată cu numeroși „etc.” Ce trebuie să înțeleagă utilizatorul dicționarului din acești „etc.”?

⁶ Dumitriu 1986: 61.

⁷ L. Vasiliu 1986: 146–152.

⁸ Mărănduc 2007: 350–362.

Oare autorii îl invită să participe cu imaginația sa la elaborarea definiției *per accidentum*, continuând enumerarea așa cum crede de cuviință? Care dintre elementele la care se va gândi fac parte din domeniul definit și care nu?

Vom cita definiția cuvântului *damasc*, dintr-un volum DLR mai nou, apărut în anul 2006, care ar trebui să aibă o formă mai apropiată de dicționarele contemporane:

(3) „Țesătură de bumbac, de in, de mătase sau de lână cu desene mari, satinat, reprezentând flori, peisaje, figuri geometrice etc., pe un fond mat, folosită, mai ales, la confecționarea fețelor de masă, a lenjeriei de pat, a draperiilor sau la tapițerie etc.”

Potrivit primei enumerări, ar fi incluse în domeniul de definiție toate țesăturile din fibre naturale. Oare putem fi siguri că nu există și fibre sintetice care imită această țesătură? Mai departe, utilizatorul este invitat să continue enumerarea obiectelor care pot fi reprezentate prin desene (animale ?) apoi să își imagineze la confecționarea a ce poate fi folosită „mai ales” țesătura, în afară de fețe de masă, lenjerie de pat, draperii, tapițerie. Poate, huse? Ca să nu mai vorbim despre faptul că, potrivit aceleiași definiții, țesătura mai are și alte utilizări, mai rare, care nu se încadrează în „mai ales”, care ar fi ele ?

De fapt, trăsătura definitorie a acestui concept este că desenul și fondul țesăturii au aceeași culoare, pe o parte fondul fiind mat, iar desenul lucios, pe cealaltă parte, invers. Ideea este extrem de neclară, ascunsă printre accidente care nu constituie trăsături definitorii. Iată cum definește LAROUSSE aceeași noțiune:

(4) „Tissu de soie ou de laine monochrome, dont le dessin, mat sur fond satiné, est obtenu par le jeu des armures <= mode d'entrecroisement des fils de chaîne et de trame d'un tissu>.” (Țesătură de mătase sau de lână monocromă, al cărei desen, mat pe fond satinat, este obținut din jocul încrucișării firelor bătelii și urzelii.)

Sau, pentru a reveni la conceptul de masă, definiția propusă de LAROUSSE este:

(5) „Meuble composé d'un plateau horizontal posé sur un ou plusieurs pieds.” (Mobilă compusă dintr-un platou orizontal pus pe unul sau mai multe picioare.)

Am notat între paranteze ascuțite definiția cuvântului *armure*. Iată cum din definițiile dicționarului francez lipsesc accidentele: de lemn, pătrată, rotundă, folosită la..., (a se vedea mai sus), iar din definițiile dicționarelor românești lipsesc... notele definitorii esențiale, adică monocromia damascului și poziția orizontală a mesei.

Lipsa oricăreia dintre trăsăturile semantice pe care le-am numit aici accidente nu exclude obiectul din domeniul de definiție. În afara acestui fapt, trebuie observat că expresiile *d'habitude*, *surtout*, *plutôt* adică *de obicei*, *mai ales* nu sunt utilizate în definiții. De asemenea, subliniem faptul că definițiile citate din dicționarele românești contrazic principiile 2° și 4° de mai sus.

La aceleași concluzii vom ajunge dacă vom cita din WEBSTER. Sensul discutat al cuvântului *table* este glosat astfel:

(6) „a piece of furniture consisting of a flat horizontal top usually set on legs” (piesă de mobilier compusă dintr-o placă orizontală plană, de obicei așezată pe picioare.)

Iar pentru *damasc* găsim:

(7) „a durable, lustrous, reversible fabric as of silk or linen, in figured weave, used for table linen, upholstery, etc.”(un material textil rezistent, lucios, reversibil, din mătase sau in, cu motive în relief, folosit pentru fețe de masă, tapițerie etc.)

La exemplul (6), proprietatea definitorie este partea orizontală plană, nu se face nicio referire la numărul picioarelor iar „de obicei” are funcția de a marca faptul că existența acestora nu e notă definitorie; există mese sprijinite pe plăci verticale, pe roțile sau rabatabile.

La exemplul (7), remarcăm existența unei proprietăți definitorii ce nu apare în precedentele, și anume caracterul reversibil, oricare dintre cele două părți ale țesăturii putând fi considerată fața.

Într-un alt articol consacrat definiției lexicografice⁹, E. Vasiliu propune o formalizare a acesteia, descrisă ca o atribuire de predicate subiectului definit, fiecare dintre acestea fiind o notă definitorie. Autorul arată că definiția trebuie să fie o judecată analitică, adică, în termeni kantieni, predicatul trebuie să atribuie subiectului o însușire conținută în acesta, obținută prin descompunerea lui, și nu să-i fie atribuită subiectului prin predicat o însușire exterioară lui, ceea ce ar reprezenta o judecată sintetică. Or, accidentele din definițiile DLR tocmai asta fac: introduc predicate exterioare subiectului, emit judecăți sintetice, care nu reprezintă note definitorii, pentru că în absența lor un obiect nu este eliminat din domeniul (extensiunea) noțiunii. Masa care nu este folosită la nimic sau damascul din care nu se confecționează nimic nu sunt eliminate din sfera noțiunii.

În schimb, toate definițiile citate respectă principiul 1° de mai sus, adică aleg judicios genul proxim, *mobilă* și *țesătură*. Să vedem dacă este cazul pentru toate definițiile studiate de profesorul Vasiliu.

În cartea sa *Sens, adevăr analitic, cunoaștere*, E. Vasiliu¹⁰ se ocupă, în subcapitolul *Postulate de sens în limbile naturale*, de definiția lexicografică, pe care de astă dată o prezintă schematic drept o relație de incluziune între genul proxim și obiectul definit.

Autorul descrie o procedură prin care se pot obține judecăți analitice din cuvintele definite și genul lor proxim. Astfel s-ar putea schematiza definițiile. Apoi s-ar putea căuta în același dicționar definiția noțiunii cu funcție de gen proxim în prima definiție luată în considerare, observând genul proxim al acesteia, apoi am urmări genul proxim în care este încadrat noul gen proxim, și așa mai departe. Operația ar putea fi efectuată astăzi de un program special pe computer, dată fiind vastitatea materialului. Astfel s-ar putea ajunge la niște categorii generale ale

⁹ E. Vasiliu, 1982: 183–186.

¹⁰ E. Vasiliu 1984: 159 ș. u.

limbii, reduse numeric, cuvinte care intră în componența definițiilor, dar nu pot fi definite decât sub forma unei duble incluziuni, adică unei echivalențe între genul proxim și cuvântul definit, care sunt inter-șanjabile.

„Se poate ajunge – cel puțin teoretic – la un număr (destul de redus, probabil) de cuvinte care sunt gen proxim în raport cu alte cuvinte, fără ca în dicționarul respectiv să existe alte cuvinte care să aibă rolul de gen proxim în raport cu acestea. Vom ajunge deci la un număr de cuvinte fără gen proxim.

Acestea constituie o subclasă a cuvintelor-axiomă,¹¹ deci a cuvintelor care nu se definesc, dar care intră în componența definițiilor celorlalte cuvinte sau a cuvintelor care nu se pot defini prin cuvinte. Subclasa despre care vorbim este analogul lexicografic al categoriilor aristotelice”¹².

În acest fel, profesorul pare să demonstreze, cu argumente logice, faptul că definițiile circulare sunt justificate și nu pot fi întotdeauna evitate. Totuși, el arată că definiția lexicografică este subiectivă, diferă de la un dicționar la altul, face parte din categoria adevărilor analitice, nu a celor logice; deci probabil pentru a valida faptul că o noțiune este indefinibilă, aparține subclasei lexicale anologice categoriilor aristotelice, ar trebui efectuată aceeași cercetare pe mai multe dicționare explicative ale acelei limbi sau chiar pe totalitatea lor.

Să studiem două dintre cele câteva exemple ale profesorului, care este departe de a fi făcut (sau de a-și fi propus) o astfel de cercetare vastă. Profesorul selectează și comentează doar începutul definiției din DEX, partea în care se menționează genul proxim. Vom cita aici întreaga definiție a cuvintelor *vas* (8) și *recipient* (9):

(8) „Recipient de sticlă, de metal, de lemn, de pământ etc., de diferite forme și mărimi, care servește la păstrarea (și transportul) lichidelor, al unor materii solide sau ca obiect de ornament.”

(9) „Vas destinat pentru păstrarea și transportarea unui lichid, a unui gaz sau a unui material solid sub formă de granule sau de pulbere.”

În aceste definiții lexicografice alege pentru definiția cuvântului *vas* genul proxim *recipient* și pentru definiția cuvântului *recipient*, genul proxim *vas*. Pare să fie ceea ce principiul 5° de mai sus numește *circulus in definiendo* sau *diallelă*, o formă mai complexă de definiție *idem per idem*. Nici măcar nu se poate spune că cele două definiții descriu două obiecte, fiecare prin trăsăturile celuilalt, pentru că nu avem decât o succesiune de accidente în cazul primului, iar proprietatea definitorie, păstrarea și transportul lichidelor și solidelor apare la ambele, cu observația că prima definiție nu precizează despre ce fel de solide (pulverulente) e vorba.

Nu este de așteptat ca niște categorii ale limbii să poată fi depistate așa de ușor, după citarea doar a câtorva exemple. Dacă ar fi totuși vorba despre echivalentul lingvistic al unor categorii aristotelice, cuvinte non-definibile altfel decât prin incluziune reciprocă, sau echivalență între domeniile lor de definiție, ele ar trebui

¹¹ Nicolescu 1968: 173–176.

¹² E. Vasiliu 1984: 163.

să fie cam aceleași pentru toate limbile înrudite, care reflectă aceleași particularități ale gândirii umane. Dar iată cum sunt definite în LAROUSSE noțiunile de *vase* (10) și *réceptient* (11):

(10) „Récipient de matière, de grandeur et de forme variables.” (Recipient de material, mărime și formă variabile.)

(11) „Tout ustensile creux capable de contenir des substances liquides, solides ou gazeuses.” (Orice ustensilă adâncită, capabilă să conțină substanțe lichide, solide sau gazoase.)

După cum se poate vedea, *diallela* (ori, mai clar spus, cercul vicios) a dispărut în definițiile din LAROUSSE, deci nu este vorba încă de a fi descoperit categorii aristotelice ale limbii.

Ce am mai putea adăuga la aceste definiții pentru a le diferenția este aria lor de utilizare: primul este un termen din vocabularul fundamental al limbii, un cuvânt uzual care în funcție de context are diverse forme și utilizări familiare, al doilea un termen neologic, tehnic, utilizat în laboratoare sau procese industriale. Credem că ar fi de dorit existența unor mărci care să preceadă definițiile și să precizeze acest detaliu.

În ce privește principiul 3° de mai sus, pe care încă nu l-am pus în discuție, el se găsește, în alți termeni, și la E. Vasiliu:

„În practica lexicografică se obișnuiește să se spună că o definiție a sensului unui cuvânt este bună atunci când aceasta se poate substitui cuvântului respectiv în diversele contexte de apariție a acestuia. Această posibilă substituție nu reflectă altceva decât că semnul de definit și glosa acestuia au denotat identic, deci se referă la aceeași mulțime de obiecte. Este o relație de sens foarte asemănătoare cu aceea dintre un anumit cuvânt și un alt cuvânt *sinonim* cu acesta”¹³.

Este vorba, aici, probabil, de practica acelor lexicografi care se străduiesc să construiască definiții cât mai succinte, formate numai din proprietăți relevante. Ei bine, o asemenea substituție nu este posibilă decât în cazul în care definiția este cât se poate de succintă și nu conține accidente contextuale, ca mai sus, deoarece acestea nu pot fi transferate în locul cuvântului definit într-un alt context.

Dacă definiția este privită de semanticieni ca o relație de sinonimie, sau, altfel spus, de echivalență între mulțimea desemnată de termenul definit și cea desemnată de glosarea lui, este firesc ca ambele semne să aibă același grad de determinare. De vreme ce cuvântul titlu este nearticulat, deci nedeterminat, articularea cu articol hotărât a primului cuvânt din definiție este eronată, de altfel ea a dispărut din toate dicționarele moderne, doar DLR mai păstrează, din dorința de unificare a formulelor între noile volume și cele vechi, definiții care încep cu „Acțiunea de a...” sau „Totalitatea...”

În ce privește polisemia cuvintelor, care este notată de dicționare cu numere de sens în cadrul aceluiași articol, știm că semanticienii o notează la fel cum sunt notate în dicționar cuvintele omonime, ca și cum ar fi vorba de cuvinte diferite,

¹³ E. Vasiliu 1984: 134. Sublinierea profesorului.

căci într-adevăr sensurile se comportă ca niște cuvinte diferite, doar originea comună și filiația sensurilor le diferențiază de omonime, care au origini diferite și sensuri complet divergente.

Totuși, există sensuri pe care unele dicționare le notează cu litere mici subsumate unui număr de sens; pentru acestea semanticienii ar trebui să folosească o altă notație pentru că domeniile lor de definiție reprezintă mulțimi incluse în domeniul de definiție al aceluși sens, notat cu un număr.

În cazul cuvântului *masă*, discutat mai sus, sensul general de placă orizontală sprijinită pe unul sau mai multe picioare desemnează o mulțime de obiecte care se descompune apoi în submulțimi în funcție de posibila utilizare a obiectului: masă de bucătărie, masă de călcat, masă de scris, masă de toaletă, masa arhitectului, desenatorului, masa tâmplarului, masă cu roțile pentru room-service, masă de ping-pong, de poker. Fiecare dintre ele are caracteristici specifice determinate de utilizarea ei, acestea reprezintă note definitorii ale submulțimilor mulțimii de obiecte desemnate de cuvântul *masă*, nu pot figura despărțite prin virgulă în cadrul aceleiași definiții, unde ar fi resimțite ca accidente, deoarece niciuna dintre aceste caracteristici, negată, nu exclude obiectul din domeniul de definiție al cuvântului *masă*.

În DLR nu găsim din toate acestea decât formularea care precede unica definiție citată mai sus:

(Adesea urmat de determinări care indică materialul folosit sau destinația)

Formula apare frecvent în dicționar, cu ușoare modificări, cea mai mare frecvență o are formularea: *determinări care arată felul*. Ea se află și într-o culegere de formule recomandabile pentru definițiile DLR. Opinăm că autorii oricăror dicționare moderne, reprezentative pentru limbile respective, ar considera multe dintre aceste formule nerecomandabile. Pentru a nu ne referi decât la litera D din DLR, găsim formularea de mai sus în definirea unor sensuri ale cuvintelor: *daltă, datorie, derivare, diabet, director, diriginte, disciplină, dramă, dreptăți* (sens de 'drepturi'), *duh, durere*. Observăm faptul că este vorba atât de cuvinte abstracte cât și concrete, din vocabularul fundamental sau neologic. Este vorba despre o formulă tautologică: orice determinant precizează întotdeauna, prin definiție, sensul cuvântului determinat, altfel spus, arată felul lui.

Revenind la cuvântul *masă*, prin formula de mai sus, cititorul este invitat să formeze el însuși submulțimile domeniului de definiție. Și cum va proceda în cazul în care contextul care îl interesează nu face parte din „adesea” și nu este urmat de determinări care să arate felul? *Adesea* este un alt termen nepotrivit în lexicografia modernă cu care se indică extrem de imprecis frecvența. Utilizatorul nu poate ști dacă termenul din contextul care îl interesează este inclus în sfera lui „adesea” sau în aceea a lui „rar”. Ne aflăm într-o epocă în care posedăm vaste baze de texte în format electronic sau putem căuta pe internet numărul de atestări aflând cifre foarte precise.

Nu la fel procedează dicționarul francez, care enumeră proprietăți pentru submulțimile domeniului de definiție al lui *table*. (Chiar dacă modul în care operăm împărțirea lui în submulțimi poate fi diferit de la un dicționar la altul, ca și analiza sensului principal, sensurilor secundare și sub-sensurilor.)

„b. Plateau sur pieds ou sur tréteaux, destiné à des activités, à des techniques particulières. *Table d'architecte. Table de ping-pong.* c. Meuble sur pieds offrant une surface plane, destiné à un usage particulier. *Table d'opération*: table articulée sur laquelle on place le patient pour les interventions chirurgicales. 2. a. Meuble sur pieds sur lequel on dépose les mets et les objets nécessaires au repas.”(b. Platou pe picioare sau pe suporturi, destinat unor activități, tehnici speciale. *Masa arhitectului. Masă de ping-pong.* c. Mobilă pe picioare oferind o suprafață plană pentru un anumit scop. *Masă de operație*: Masă articulată pe care se pune pacientul pentru intervențiile chirurgicale. 2. a. Mobilă pe picioare pe care se depun alimentele și obiectele necesare pentru mâncare.)

O altă problemă, mai puțin gravă, este aceea a includerii, printre sensurile secundare ale unui cuvânt, a unor sensuri figurate insuficient lexicalizate, care nu apar în limba obișnuită ci sunt creații personale ale unor scriitori.

Sensurile conotative, afective, figurate, există în dicționare în măsura în care ele se generalizează în limbă, se lexicalizează, devin mai puțin poetice, originale, insolite. Cu metode informatice moderne, Dan Tufiș și Dan Ștefănescu¹⁴ pot da o estimare cantitativă a afectivității cuprinse într-un sens și a frecvenței cu care acel sens conotativ apare într-un ansamblu de unități lexicale. Astfel, lexicograful va putea să trateze doar cazurile frecvente de încărcătură afectivă și să le ignore pe cele accidentale. Metoda lor este suficient de rafinată, ia în considerație numărul de sens al cuvintelor, sinonimia și antonimia lexicală, văzute ca o scală cu care se poate măsura afectivitatea termenului. Cu ajutorul unor teste, s-a observat că aprecierea afectivă a subiecților se axează predominant pe noțiunile de evaluare (bun – rău), putere (puternic – slab) și activitate (activ – pasiv).

Este inexplicabilă prezența unor termeni figurați nelexicalizați în dicționar, și încă fără definiție lexicografică, doar precedați de mențiunea (Fig.) aflată undeva, la finalul șirului de citate care ilustrează un sens.

Orcât de numeroase am dori să fie exemplificările, și din oricâte perioade ale evoluției limbii, se presupune că ele trebuie să ilustreze sensul lexical după definirea căruia figurează, iar sensurile figurate se îndepărtează mult de la acesta fără a se preciza în ce mod. De pildă, la cuvântul *derapaj*, găsim următoarele citate:

Autovehiculul intră în derapaj ... și se răstoarnă. FLACĂRA, 1976, nr. 50, 20. ◊ F i g .
Derapajele fostului guvern urmează a fi discutate de cel actual ... cu delegația FMI. RL 2005, nr. 4 504.

Sensul figurat diferă aici de acela de 'alunecare a unui vehicul față de direcția de deplasare' și ar trebui definit după precizarea (Fig.) drept: 'greșeală de guvernare, îndepărtare accidentală de propriile intenții' etc.

¹⁴ Tufiș 2011: 143–150.

O altă frecventă eroare este de a pune mențiunea (Fig.) înaintea unor citate care conțin într-adevăr un sens figurat, dar nu cuvântul definit în acel articol de dicționar este în sens figurat, ci celelalte cu care este combinat.

Pentru a nu da decât un exemplu la întâmplare, la cuvântul *discordat*, găsim definiția următoare, ilustrată de un șir de citate, la finalul căruia găsim:

(Despre instrumente muzicale cu coarde) Care nu are tonurile în consonanță; dezacordat. (...) (F i g.) *O palidă față cu gesturi grăbite Așteaptă pe noul amor Pe când discordat și înfiorător, Scârțâie toamna din crengi ostenite.* BACOVIA, O. 18.

În acest citat, figurată este expresia *scârțâie toamna*, prin care toamna este asimilată metaforic unui instrument cu coarde, iar adverbul *discordat* este în sens propriu, referitor la scârțâitul unui instrument muzical.

Am prezentat aici doar câteva puncte de vedere privind necesitatea modernizării aspectului desuet al unor definiții lexicografice; desigur s-ar mai putea găsi și alte aspecte care pot fi îmbunătățite. Este adevărat, se dorește, se pare, păstrarea unui aspect al DLR cât mai asemănător cu acela din anii '60, dar poate totuși forurile competente vor ține seamă de aspectele semnalate, astfel încât să nu modificăm aspectul dicționarilor academice, dar conținutul lor semantic să fie precis exprimat, așa cum se definesc conceptele în dicționarele moderne.

MODERNIZATION OF LEXICOGRAPHIC DEFINITIONS

(Abstract)

In the article I have dealt with a few aspects of the exaggeratedly conservatory manner, one that is insufficiently synchronized with contemporary foreign lexicography, in which certain definitions are given in academical dictionaries, stemming from the desire to respect their traditional structure. The modern lexicographical definition tends to respect the canons of logic, especially since numerous computer applications require the establishing of corresponding points between them and the natural languages. I started from enumerating the principles of defining words according to the canons of logic, as outlined by Anton Dumitriu, and from the arguments regarding analytical reasonings in the studies of E. Vasiliu, in order to explain the manner in which the definitions in academical dictionaries do not respect these principles and thus become obscure or unclear. I have also considered a few definitions that appear in foreign dictionaries and are outstanding due to their conciseness and exactness. Finally I have included a short discussion on certain stereotypical formulas which affect the principle of the economy of communication through their lack of information, as well as some aspects concerning the way in which academical dictionaries treat figurative senses. It is to be desired that the maintaining of the aspect and traditional format of academical dictionaries should not hinder their adaptation to the requirements of modern lexicography.

Cuvinte-cheie: principii logice ale definiției, judecată analitică, economia comunicării.

Keywords: logical principles of definition, analytical reasoning, economy of communication.

SURSE (DICȚIONARE CITATE)

- DEX = *Dicționarul explicativ al limbii române*, Editura Academiei, București, 1975.
- DLR = *Dicționarul limbii române*. Serie nouă. București, Editura Academiei. Tomul VI. Litera M: 1965–1968; Tomul VII. Partea 1. Litera N: 1971; Tomul VII. Partea a 2-a. Litera O: 1969; Tomul VIII. Litera P: 1972–1984; Tomul IX. Litera R: 1975; Tomul X. Litera S: 1986–1994; Tomul XI. Partea 1. Litera Ș: 1978; Tomul XI. Partea a 2-a și a 3-a. Litera T: 1982–1983; Tomul XII. Partea I. Litera Ț: 1994; Tomul XII. Partea a 2-a. Litera U: 2002; Tomul XIII. Partea I și a 2-a și a 3-a. Litera V și literele W, X, Y: 1997–2005; Tomul XIV. Litera Z: 2000; Tomul I. Partea a 6-a. Litera D: 2006-2009.
- DM = *Dicționarul limbii române moderne*, Editura Academiei, București, 1958.
- LAROUSSE = *Le petit Larousse*, Dictionnaire encyclopédique en couleurs, Editions Larousse, 1993.
- WEBSTER = *Webster's New World College Dictionary*, 3rd College Edition on CD-ROM.

BIBLIOGRAFIE

- Coteanu 1975 = Ion Coteanu, Angela Bidu-Vrânceanu, *Limba română contemporană*, vol. II, București.
- Dumitriu 1986 = Anton Dumitriu, *Eseuri*, București, Editura Eminescu.
- Mărânduc 2007 = Cătălina Mărânduc, *Consemnarea în dicționare a adjectivelor românești provenite din participii verbale*, în LR, LVI, nr. 4, București, p. 350–362.
- Nicolescu 1968 = Miron Nicolescu, *Problèmes du dictionnaire axiomatique*, în CLTA, 1968, p. 173–176.
- Tufiș 2011 = Dan Tufiș și Dan Ștefănescu, *Connotative meaning markup for wordnet*, “Proceedings of the Romanian Academy”, Series A, Volume 12, Number 2/2011, p. 143–150.
- E. Vasiliu 1980 = Emanuel Vasiliu, *Sens și definiție lexicografică*, în SCL, XXXI, nr. 5, p. 631–635.
- E. Vasiliu 1982 = Emanuel Vasiliu, *Adevăr analitic și definiție lexicografică*, în „Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași” (Serie nouă), Secțiunea III, e. Lingvistică, XXVIII/XXIX, 1982/1983, p. 183–186.
- E. Vasiliu 1984 = Emanuel Vasiliu, *Sens, adevăr analitic, cunoaștere*, București, Editura Științifică și enciclopedică.
- L. Vasiliu 1986 = Laura Vasiliu, *Derivatele sufixale: sens și definiție*, în SCL, XXXVII, 1986, nr. 2, p. 146–152.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*

Adrian Rezeanu

RELAȚIA TOPONIMIE/DIALECTOLOGIE

1. Studiul formulei toponimice, concretizat precumpănitor prin analizele lexico-componențiale la nivelul extensiunilor derivaționale pe orizontală, a evidențiat particularități prin care s-au delimitat, pe de o parte, microsecvențe de abordare compartimentale (toponimie rurală, urbanonimie precum și interconținările apărute diacronic), iar, pe de altă parte, noțiunile și termenii utilizați în descrierea ansamblului denominativ.

Apariția dicționarelor toponimice realizate pe provincii istorice, dar și cu extensie limitată, pe văile unor râuri, de exemplu, a determinat studiul specializat al toponimiei cu relevarea unor aspecte teoretice reieșite în urma procesului de redactare¹. S-au avut în vedere, în acest sens, atât particularitățile de limbă, caracteristice teritoriului investigat toponimic, cât și, mai ales, circulația formulilor denominative pe spații ample sau reduse și menținerea statutului semantic al elementelor primare care au stat la baza marcării denotatelor. Astfel, potrivit orientărilor diferite ale specialiștilor din centrele universitare și academice, au apărut abordări legate, în primul rând, de raportul direct și de interconținare între elemental lexical dialectal și marcajul denominativ local sau cvasigeneral.

Pe baza unei ample cercetări de teren a materialului toponimic în tot spațiul cuprins între lanțul carpatic și Dunăre, dar și pe baza excerptării unor fonduri documentare fundamentale pentru istoria noastră națională², grupurile de cercetători de la București, autori ai *Dicționarelor toponimice ale Olteniei și Munteniei*, au lucrat pe baza unor norme unitare și caracteristice pentru acest spațiu³.

1.1. Pornind de la amplul material toponimic apărut în dicționarele amintite, dar și aflat încă în fișierele de lucru, ne propunem să particularizăm raportul dintre elementele lexicale primare privite din punct de vedere semantic-dialectal și formula marcatore atât pentru denotatul primar cât și pentru cele aflate pe traiectul unor extensii derivaționale. Din seria de elemente lexicale primare raportate la formulele toponimice finale, dar și în curs de formare, am selectat categoria

¹ Vezi Bolocan Gh., Ionescu Christian, *Dicționarul toponimic al României*, în LR, XXIV, 1975, nr. 3, p. 197–207.

² S-au excerptat mii de documente din actele de cancelarie și administrative, din fondurile arhivistice ale Mitropoliei Țării Românești, ale episcopilor, mănăstirilor, din planuri, hărți, hotărnicii, reforme agrare, din fondurile documentare ale aristocrației românești și ale Domeniilor Coroanei României etc.

³ Vezi Prefața la *Dicționarul toponimic al României. Oltenia*, vol. I, Craiova, 1993.

termenilor geografici din mai multe puncte de vedere. Pe de o parte, termenii geografici au fost supuși, în cea mai mare parte, procesului de toponimizare și de aici au fost antrenați prin transfer de nume și parțial de sens de la un denotat la altul, aflate pe un traiect hidrografic, de exemplu. Pe de altă parte, termenii geografici, legați de anumite forme de teren, au păstrat, într-o oarecare măsură, semantica arhaică, dar blocată la nivelul unor „ipostaze” dintr-o extensie derivațională.

1.2. Diferențierile de statut semantic dintre *entopic* și *termenul geografic popular* se referă atât la gradul diferit de specializare terminologică cât și la sfera de cuprindere, termenul geografic popular, pe care îl adoptăm în această analiză, cuprinde doar apelativele geografice existente în graiuri, cu o circulație restrânsă și, mai ales, cu o semantică mobilă sau fluctuantă, cauzată de transmiterea lor orală⁴. Prin fluctuațiile de încadrare în câmpul denotatului, altul decât cel primar, termenul geografic popular va depăși sfera de cuprindere dialectală, tinzând către limba literară.

1.2.1. Identificăm *termenul geografic popular*, mai ales, în procesul de formare a microtoponimiei. Ca o situație particulară, elemente de microtoponimie vor circula și, prin extrapolare, vor individualiza și o formulă oiconimică.

1.2.2. Pe alt palier toponimic, vom identifica *termenul geografic popular* în urbanonimie, unde își va consolida prezența în microcategoriile urbanonimice, viconimice, de exemplu, dar cu serioase alterări ale motivației în unele abordări contemporane.

2. Așa cum a fost sesizată în studii anterioare, dinamica toponimică se realizează pe două căi, concretizate prin extensia toponimică derivativă⁵ și prin extensii derivaționale⁶. Caracteristicile fiecăreia dintre aceste direcții asigură, pe de o parte, individualizarea etimologiei toponimice primare în raport cu geneza semanticii numelui propriu, iar, pe de altă parte, stabilește limitele între care semantica unei ipostaze toponimice rămâne nealterată într-un transfer de nume.

2.1. Extensiunea toponimică derivativă privește ocurențele unui derivat toponimic sufixal, de exemplu, într-un areal geografic neunitar din punctul de vedere al vecinătăților teritoriale. Teoretic, această sintagmă este aplicabilă la antroponimele derivate devenite toponime, plasate ca ipostaze individualizatoare pentru denotate aflate în contexte teritoriale nejustificate ca vecinătăți imediate.

De exemplu, **Negrea**, ca formulă identitară pentru ipostazele „pășune”, „izvor” (Runcu – Gj) și „parte de sat” (Grădiștea – VI)⁷ nu stabilește, în acest fel, o logică a transferului de nume și nici până la ce limită derivațională, de data aceasta, semantica inițială rămâne nealterată.

⁴ Vezi Adrian Rezeanu, *Termeni geografici populari în lucrările lexicografice de toponimie*, în „Lucrările celui de-al XIII-lea Simpozion Internațional de Dialectologie”, Baia Mare, 2008, vol. I, p. 315–335.

⁵ Vezi Ecaterina Mihăilă, *Extensiune toponimică derivativă*, în SCO, 7, 2002, p. 5–11.

⁶ Adrian Rezeanu, *Ocurență și contaminare în toponimia urbană*, în SCL, 2008, nr. 2.

⁷ Ecaterina Mihăilă, *art. cit.*, p. 6.

2.2. Extensia toponimică derivațională este alcătuită din ipostaze care corespund unor denotate diferite față de cel primar, dar aflate pe același traiect în vecinătăți teritoriale imediate. Acest tip de lanț derivațional este marcat de procesul de glisare a numelui, identic formal pentru toate ipostazele din extensie, diferențierea fiind realizată doar prin termenul generic, a cărui prezență este, de multe ori, facultativă.

Formula toponimică este condiționată de plasarea pe un traiect unic a unor vecinătăți topografice imediate. Pe acest traiect, transgresarea numelui primar de la o ipostază la alta va determina procesul de evanescență treptată a sferei semantice primare, în concordanță cu depărtarea față de denotatul primar. Această îngustare a sferei semantice se va realiza în condițiile în care unele denotate ajung să fie individualizate semantic doar minimal. Ca urmare a unei astfel de extensii derivaționale, funcțiile de identificare ale fiecărei ipostaze toponimice vor fi diminuate gradual, iar motivația toponimică pentru fiecare verigă va fi marcată de modificări substanțiale⁸.

Pentru deblocarea raționamentului motivațional dintr-o serie toponimică amplă, se consideră motivată integral doar ipostaza aflată în imediata vecinătate a denotatului inițial. Prin îngustări sau blocări semantice, restul ipostazelor dintr-un lanț derivațional pierde gradual contactul motivațional⁹.

2.2.1. Ca un principiu general pentru *DTRO* și *DTRM*, tipurile de extensii derivaționale s-au suprapus peste problematica amplă a stratificărilor pe orizontală. În funcție de amploarea extensiilor, ipostazele au fost grupate prin intercondiționări semantice în așa fel încât diminuarea sferelor semantice să marcheze gradual și motivația toponimică. Schemele grafice din cadrul secției etimologice s-au concretizat prin direcționări stricte de la o ipostază derivațională la alta, urmând gradații etapizate: astfel, sensul de bază nu a transgresat automat către ipostaza secundă decât după ce au fost interpretate informațiile auxiliare de tipul coerenței atestărilor documentare.

3. Extensia derivațională realizată, atât la nivelul grupajului toponimic general, cât și în sistemul denominativ urban, presupune verigi intercondiționate semantic, dar și marcate identitar. Ultima caracteristică o putem asocia cu amplul proces de resemantizare, rezultat în urma specializării identitare a ipostazelor derivaționale¹⁰.

Resemantizarea ipostazelor dintr-o extensie derivațională este un proces marcat de acumulări obiective, potrivit cu specificul fiecărui denotat aflat pe traiectul

⁸ Vezi Adrian Rezeanu, *Terminologia geografică populară în urbanonimie*, în FD XXIV–XXVI, 2005–2007, p. 213–221.

⁹ Pentru detalieri ale procesului de extensie derivațională, vezi și Adrian Rezeanu, *Geneză și etimologie în toponimia urbană*, în „Buletin Științific”, Fascicula Filologie, XVII, Baia Mare, 2008, p. 89–103.

¹⁰ Afirmațiile lui Dumitru Loșonți privind resemantizarea apărută în urma dialogului cu subiectul informator în timpul unei anchete reprezintă numai o treaptă a acestui proces și ține mai mult de subiectivismul părților implicate în dialog; vezi D. Loșonți, *Toponime românești care descriu forme de relief*, Cluj-Napoca, 2000, p. 16.

derivațional. Decriptarea acestui proces presupune o analiză teoretică generală în care toponomastul assemblează verigi derivaționale cu statut semantic vulnerabil, determinat de permanente reasocieri și repenetrări într-un lanț derivațional.

Altfel spus, acceptând o componentă semică a fiecărei ipostaze din extensia derivațională, vom constata o variație de plusuri și minusuri de seme caracteristice, totul încadrându-se pe palierul motivațional toponimic.

3.1. Propunem implementarea procesului de resemantizare toponimică în cadrul unei extensii derivaționale realizată pe două nivele și cu finalitate într-un oiconim. Limita dintre cele două nivele reprezintă concretizarea principiului „evoluția până la un punct și de la punct încolo”.

Nivelul I bent „groapă cu apă”, „văgăună”, „ochi de apă”

BENT (*lac c. Gălbinași – Bz*)

– motivat (prin raportare la aspectul topografic local) (–)

Nivelul II BENT (*pădure c. Gălbinași – Bz*)

– cvasimotivat, doar prin virtuala vecinătate imediată (+)

– diminuarea sferei semantice inițiale (–)

– **BENT** (*moșie c. Gălbinași – Bz*)

– nemotivat (**bent** „moșie” nu înseamnă „lac”)

– diminuarea sferei semantice inițiale (– –)

– **BENT** (*sat c. Gălbinași – Bz*)

– nemotivat (**bent** „sat” nu înseamnă „lac”)

– diminuarea sferei semantice inițiale (– – –)

– **BENT** (*comună – Bz*)

– nemotivat (**bent** „comună” nu înseamnă „lac”).

În această situație, gradual, fiecare ipostază din extensia derivațională pierde câte un *sem* caracteristic verigii anterioare, dar câștigă un alt *sem* nou, individual.

3.1.1. Din acest joc al schimburilor de seme apare nevoia de reconfigurare a statutului fiecărei ipostaze potrivit principiului, enunțat anterior, al „evoluției până la un punct și de la punct încolo”. Specificul unei astfel de evoluții semantice este condiționat de procesul de specializare a sferelor semantice și se referă la secvențializarea de pe traiectul extensiei, *punctul-limită* reprezentând hotarul dintre un final și un început al altor factori de desemnare¹¹.

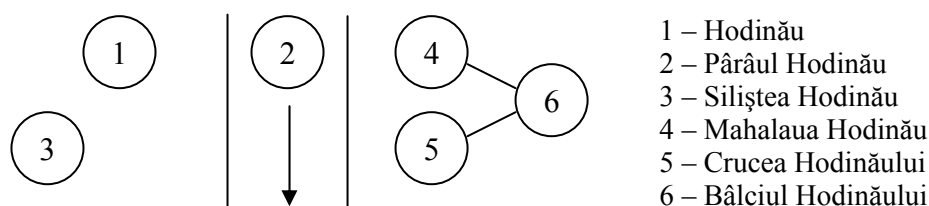
3.2. Vom încerca o concretizare a acestui proces la nivelul a două extensii derivaționale. Scopurile imediate ale unei astfel de analize se referă, pe de o parte, la stabilirea *punctului-limită* de la care sfera semantică a unui termen geografic popular, de exemplu, își reconfigurează statutul, potrivit cu evoluțiile din extensie. Pe de altă parte, vom încerca să stabilim evoluția acestui termen geografic popular după ce acesta rupe cvasitotal legătura motivațională cu elementul primar.

¹¹ Vezi Adrian Rezeanu, *Resemantizarea în toponimia urbană*, în „Lucrările celui de al treilea Simpozion Internațional de Lingvistică”, București, 2010, p. 137–149.

3.2.1. Conceptul de analiză componentială aplicat la structura semantică a numelui propriu reprezintă modalitatea prin care se concretizează intercondiționarea dintre înțelesul numelor de locuri și cel al numelor comune corespunzătoare. Acest raport, analizat în detaliu de antroponomasți¹², ierarhizează semele componente, producând și o diminuare a prezenței unora în cadrul ipostazelor dintr-o extensie derivațională. Reținem din acest proces *semul* preeminent, purtător al semnificației termenului geografic primar, care, pe parcursul unei extensii derivaționale, se va estompa, permițând dezvoltarea unui alt *sem distinctiv* pentru ipostaza situată la capătul unui traiect derivațional, acela de „așezare umană”, de exemplu. Evoluția acestui *sem* preeminent marchează două aspecte, legate, pe de o parte, de diminuarea până la opacizare a semnificației primare a termenului geografic popular, iar, pe de altă parte, de imposibila decriptare semantică a ipostazei finale din extensie, prin pierderile legăturilor motivaționale. Rezultatul unui astfel de proces se va concretiza prin accentuarea arbitrarului motivațional în toponimie.

3.2.2. Exemplele de toponimie antrenate în extensii derivaționale pe care le vom analiza, se referă la două tipuri de evoluții, una dintre ele mergând până la stadiul de oiconim al numelui propriu.

3.2.2.1. Într-o primă categorie, termenul geografic popular **hodinău** „loc destinat pentru odihna animalelor” (DELR), s-a toponimizat și a intrat într-o extensie derivațională pe orizontală, glisând din aproape în aproape, către denotate aflate în vecinătăți imediate¹³.

În această extensie, noul *sem* distinctiv pentru ipostazele derivaționale va fi marcat, de fiecare dată altul, de termenul generic antepus. În formula desemnatoare, *Siliștea Hodinău*, de exemplu, **Siliștea**, cu sarabanda de sensuri¹⁴, poate imprima un sens aleatoriu toponimului **Hodinău** sau poate să-l opacizeze, transformându-l într-o marcă golită de conținut.

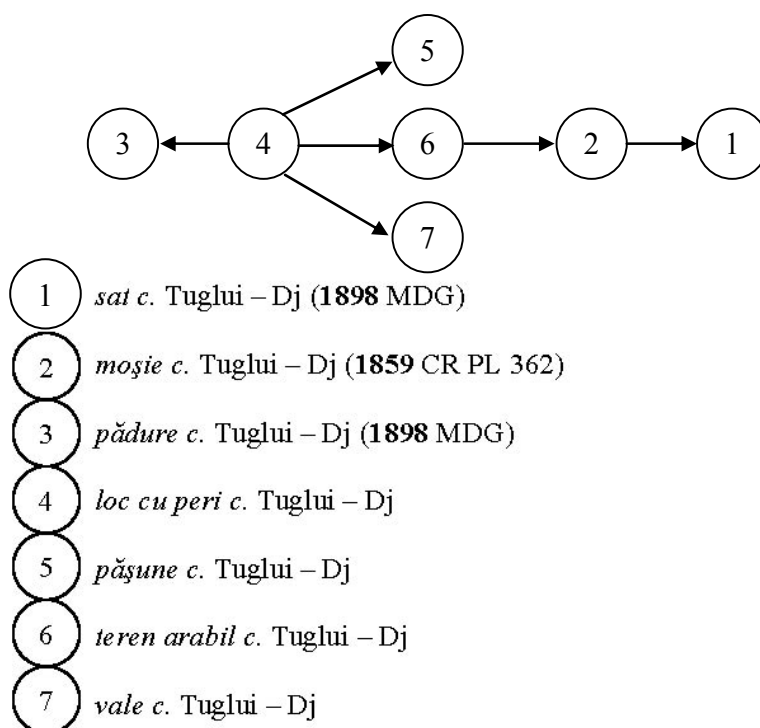
¹² Viorica Florea, *Despre înțelesul numelor proprii*, în CL, XVII, 1972, nr. 1, p. 169–177; Idem, *Raportul dintre înțelesul numelor de locuri și cel al numelor comune corespunzătoare*, în LR XXIV, 1975, nr. 3, p. 215–220.

¹³ „Vecinătatea imediată” este aceea în care se situează prima ipostază rezultată din glisarea toponimului primar de-a lungul lanțului de extensie. Condiționat de amploarea lanțului derivațional, „vecinătatea imediată” poate fi oricare altă ipostază intrată în relație de dependență topografică cu o alta antepusă. În acest caz, conceptul de „vecinătate imediată”, perimat gradual, nu mai poate individualiza o motivație toponimică, la rându-i, evanescentă.

¹⁴ „Loc îngrădit lângă o casă țărănească”, „loc necultivat, bun pentru cultura cerealelor”, „miriște”, „pășune”, „loc plan expus vânturilor” (MDA).

Ipostaza *Mahalaua Hodinău*, situată într-o altă „vecinătate imediată”, cu o motivație gradat diminuată în raport cu denotatul inițial, are în structura componentială un *sem* distinct față de ipostaza-pilot, care, în acest fel, nu poate să-și mai trimită nealterat *semul* distinctiv până la acest nivel al extensiei. Astfel și conceptul de „vecinătate imediată”, nemarcând o motivație clară, la acest stadiu din extensie se va perima.

3.1.2.2. O situație distinctă o întâlnim la ipostaza-oiconim plasată la finalul unei extensii derivaționale, mult amplificate, pornind de la termenul geografic popular *peret*:

Acest lanț derivațional pe orizontală este individualizat prin două poziții distincte. Pe de o parte, denotatul inițial 4 „loc cu peri” s-a înscris pe traiectoria vecinătăților imediate, situate, într-o schemă grafică motivațională, în poziții distincte, incongruente. De exemplu, ipostaza **Peret** „pășune”, indiferent de poziția topografică, nu se identifică semantic cu ipostaza „loc cu peri”. Glisarea formală a numelui, secundată de blocarea transferului semantic, a determinat apariția altor *seme distincte* pentru ipostazele 5, 6, 7, realizându-se, în acest fel, o fragmentare a lanțului derivațional. În sens unidirecțional, ipostazele „moșie” și „sat”, individualizate identic formal, preiau o formulă marcatoare goliță a priori de conținut.

Astfel, reținem pentru formula marcatoare oiconimică o trăsătură semantică identitară „sat dispărut, situat probabil în vecinătățile imediate 5, 6, 7, cvasiarbitrar desemnate”, vulnerabilizată, de altfel, pe întregul traiect derivațional.

Pe de altă parte, transferul semantic într-o extensie limitată, de exemplu către ipostaza „pădure” (3) este blocat chiar din faza de debut a procesului: *Pădurea Peret* nu înseamnă „loc cu peri”.

Extensia derivațională în discuție este caracteristică pentru condiționarea discutabilă dintre sferile semantice ale ipostazelor de pe traiectul derivațional. Pentru stabilirea unui raționament logic și coerent, cu trimiteri directe către sfera etimologiei toponimice, se impune stabilirea unui *punct-limită*, de la care lexicul dialectal preluat în sistemul denominativ, nu mai poate fi considerat ca sintagme dezirabile pentru fluidizarea transferului semantic.

În cazul nostru, extensia derivațională este blocată semantic chiar de la nivelul denotatului inițial, nu atât prin dispariția topografică a acestuia, cât, mai ales, prin pierderea evanescentă a semnificației primare „peret”. Aici este, ceea ce putem numi, formula marcatoare golită de conținut.

3.1.2.2.1. Decriptarea semantică a ipostazelor de pe un traiect derivațional este un proces strict configurat de conținutul termenului generic. Termenul geografic popular toponimizat și aflat într-o structură compusă cu un termen generic, resemantizat direct și gradual prin contaminare, se va depărta de sensul implicat de sfera desemnatoare a ipostazei-pilot, corespunzătoare denotatului primar. Intervenția, de altfel, involuntară, a unui informator de pe teren este irelevantă pentru direcțiile semnalate de Dragoș Moldovanu¹⁵.

În acest sens, ancheta pentru depistarea lexicului toponimic va avea aplicabilitate restrânsă doar la nivelul ipostazei primare, identificate printr-un toponim simplu. Tot la acest nivel se va situa și virtualul *punct-limită*, de la care se pornește o reinterpretare a mecanismului fluctuației componentiale, valabil pentru întregul ansamblu de ipostaze derivaționale.

4. Schimbarea structurii componentiale a ipostazelor dintr-o extensie derivațională, prin apariția de noi *seme* distinctive și diminuarea gradată a motivației, va avea repercusiuni asupra etimologiei și genezei toponimice. Subliniem faptul că raporturile de intercondiționare dintre ipostazele-nume proprii dintr-o extensie derivațională alcătuiesc procesul de geneză toponimică, distinct în stabilirea originii multor formule marcatoare. În acest sens, ne vom raporta la două dintre soluțiile „etimologice” propuse de Vasile Frățilă¹⁶, cu observațiile de rigoare.

¹⁵ Dragoș Moldovanu, *Un fenomen ignorat în anchetele dialectale; resemantizarea toponimelor*, în „Anuar de Lingvistică și Istorie Literară”, A. Lingvistică, Iași, XXX, 1985, p. 23–32.

¹⁶ Vezi Vasile Frățilă, *Note de toponimie pe marginea Dicționarului toponimic al României. Oltenia (DTRO), vol. VI (S–T), vol. VII (U–Z)*, în „Analele Universității de Vest Timișoara XLVI, 2008, p. 171–186.

Extensia derivațională se realizează pe un traiect topografic unitar în interiorul aproximativ al unei unități administrativ-teritoriale. Acesta a fost și raționamentul existenței unui articol-titlu în dicționarul toponimic cu ipostaze derivaționale constitutive, la rândul lor structurate istoric, geografic etc.

4.1. Termenul geografic popular **tâmpă** „loc ridicat” constituie indiscutabil explicația etimologică pentru denotatul primar **Tâmpă** și nu demonstrația filologică, în care intră un adjectiv sud-slav răsăritean, pentru simplul motiv că toți creatorii de toponime au folosit elemente lexicale concrete, gata structurate, transparente semantic local și nu abstracțiuni.

În cazul articolului-titlu **TÂMNA**³, ordinea aproximativă a ipostazelor din extensie indică gradul pierderii legăturilor semantice cu apelativul **tâmpă**, pe măsura reconfigurării unor noi *seme* distinctive. Niciuna dintre formele marcatore, corespunzătoare ipostazelor din extensia **TÂMNA**³ nu este de origine sud-slavă răsăriteană¹⁷, atâta timp cât există un termen geografic popular cu circulație locală, care poate soluționa etimologic ipostaza-pilot. Esențial este faptul că în cadrul unei scheme grafice, după ipostaza-pilot „înălțime” transferul semantic este blocat, termenul geografic popular **tâmpă** va circula prin extensie numai ca nume propriu, marcându-se astfel relațiile de geneză între ipostaze.

Aici, sub aspect semantic, obiectul de activitate al dialectologiei se oprește la relația termen geografic popular/formulă marcatore a ipostazei primare.

4.2. Structura articolului-titlu **TOPOLNIȚA** (DTRO VI 250) cu trei ipostaze derivaționale atestate documentar, „râu”, „sat”, „schit” și cu alte trei „peșteră”, „luncă”, „vale”, extrase din teren¹⁸, se încadrează în raționamentul unei extensii derivaționale prezentate schematic sumar, potrivit statutului unui dicționar toponimic. Analiza teoretică a structurii oricărei ipostaze extrase din contextul derivațional și ignorând raporturile etimologice și de geneză, în care este implicat un termen geografic popular, obligatoriu raportat semantic la ipostaza apropiată de semnificația „apă vijelioasă”, trimite către derizoriu cel mai important compartiment din structura articolului-titlu, acela etimologic.

Termenul geografic popular **topolniță** „apă vijelioasă” constituie baza etimologică a ipostazei „râu”, după care transferul de la o verigă derivațională la alta se realizează numai la nivelul numelui propriu, respectându-se virtuale „vecinătăți imediate”. Ipostaza „râu” constituie *punctul-limită* de la care încetează obiectul interpretării dialectologice a unui apelativ și se trece la analiza genezei tuturor verigilor antrenate într-o schemă derivațională.

În acest sens, raționamentul etimologic **topoli** „plop” + suf. adj. **-in-** + suf. **-ica** se poate aplica doar termenului geografic popular **topolniță**, admitându-se și posibilele contaminări.

¹⁷ Vasile Frățilă, *art. cit.*, p. 177.

¹⁸ Vezi Marius Arbănași, *Toponime de origine slavă în subcarpații și podișul Mehedințului*, în SCO, 8, 2003, p. 113–187.

5. Dinamica raportului dintre toponimie și dialectologie conduce către o reinterpretare a statutului termenului geografic popular și a aportului acestuia în procesul apariției formulelor denominative. Procesul, potențat și de stabilirea unor limite tranșante între etimologie și geneză toponimică, va determina în final o clarificare a motivației de-a lungul unei extensii derivaționale.

LA RELATION TOPONYMIE/DIALECTOLOGIE

(Résumé)

L'étude analyse l'interconditionnement entre toponymie et dialectologie, en partant du processus de resémantisation des anneaux d'une extension toponymique dérivationnelle.

La conclusion d'une telle analyse conduit à une reinterprétation du statut du terme géographique populaire et de l'apport de celui-ci au processus de l'apparition des formules dénominatives.

Cuvinte-cheie: extensie toponimică derivațională, punct-limită, geneză toponimică.

Mots-clé: extension toponymique dérivationnelle, point-limite, genèse toponymique.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”,
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*

GAVRIL ISTRATE, **Limba română literară. Studii și articole**, Ediția a II-a revizuită și adăugită [Iași], Editura Tipo Moldova [2009], 579 p.

La vârsta patriarhilor, profesorul Gavril Istrate continuă să ne uimească prin vigoarea intelectuală, concretizată în studiile și cărțile pe care le adaugă neconținut la impresionanta sa operă științifică. Numai între anii 1999 și 2009, Domnia Sa a publicat zece cărți: *Transilvania în opera lui Sadoveanu* (1999), *George Coșbuc în ultimii 50 de ani* (2001), *Crăciunul de altădată* (două ediții, 2004, 2007), șase volume de *Studii și portrete* (2001–2009), precum și masiva culegere de studii, intitulată *Limba română literară. Studii și articole*, ediția a II-a, revizuită și adăugită, apărută la Editura Tipo Moldova din Iași, în 2009.

Acest din urmă volum, la editarea căruia a fost sprijinit de Vasile Diacon și Aurel Ștefanachi, este reprezentativ nu numai pentru contribuția distinsului savant la cercetarea istoriei și a structurii variantei cultivate a limbii române, ci și pentru preocupările elitei lingvisticii românești din a doua jumătate a veacului trecut cu privire la problemele studierii sincronice și diacronice a limbii române culte. Discuțiile referitoare la multe dintre aspectele fundamentale ale cercetării limbii române literare, îndeosebi cele privitoare la conceptul de limbă literară, la epoca de formare și la baza dialectală a românei culte, la periodizarea istoriei limbii române literare, la structura stilistică, la apariția și evoluția normelor exprimării corecte etc., care au stârnit numeroase controverse în lingvistica românească, au încetat aproape complet în urmă cu două-trei decenii (fac excepție doar capitolele de sinteză, redactate de I. Gheție, incluse în *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*, București, Editura Academiei, 1997, p. 23–53), fără să se fi ajuns la puncte de vedere unanim acceptate. Poate că tocmai de aceea, profesorul G. Istrate le reia și le dezvoltă în această carte, aducând argumente noi sau nuanțându-și opiniile exprimate altădată, fără să renunțe, însă, la ele.

Numărându-se printre cei dintâi universitari români care au predat un curs de istoria limbii literare, disciplină introdusă în programele de învățământ ale facultăților de filologie din România abia după 1948, profesorul G. Istrate s-a implicat de la început în dezbaterile, adesea polemice, referitoare la acest domeniu de cercetare al lingvisticii, la care au participat, între 1950 și 1985, mulți dintre cei mai cunoscuți specialiști în istoria limbii și culturii noastre. Studiile pe care lingvistul ieșean le-a publicat atunci în revistele de specialitate au fost adunate în prima ediție a cărții pe care o recenzăm, apărută în 1970 la Editura Minerva din București. Volumul respectiv, despre care D. Macrea spunea că reprezintă „o călăuză de preț pentru elaborarea viitoarei istorii a limbii noastre literare” („România literară”, 16.03.1972, p. 12), s-a rânduie în între cărțile de referință ale domeniului, care începuseră să apară mai ales după 1960, și a rămas până acum o sursă bibliografică importantă pentru cercetările de limbă literară.

Noua ediție a cărții profesorului G. Istrate cuprinde, pe lângă cele 20 de studii incluse în prima ediție, și alte 11 studii, dintre care nouă au fost elaborate mai târziu. Așezate în ordinea specifică sintezelor de istorie a limbii române literare, cele 31 de studii pot fi considerate tot atâtea capitole esențiale privitoare la problemele teoretice și la procesul de constituire a exprimării culte românești începând din secolul al XVI-lea până azi. Chiar dacă nu sunt marcate prin titluri speciale, se pot distinge cu ușurință patru secțiuni principale: studii teoretice și de sinteză, studii referitoare la vechea română literară, la perioada de tranziție și la româna literară modernă. Recunoaștem aici structura unui curs complet de istorie a limbii române literare, așa cum a fost inițiat, gândit și predat de profesorul G. Istrate de-a lungul a peste trei decenii la Facultatea de Filologie de la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași.

Volumul se deschide cu două prefețe: cea dintâi reproduce textul din prima ediție, iar a doua se referă la cartea editată acum. În ambele, autorul își motivează decizia de a reuni în volum cele mai importante dintre studiile Domniei Sale, pe care le-a elaborat și le-a publicat în perioada când problemele și cercetarea limbii române literare ocupau un loc privilegiat în lingvistica românească.

Implicându-se în dezbaterile numeroase și cel mai adesea controversate privitoare la acest domeniu de cercetare, profesorul G. Istrate s-a impus ca o personalitate distinctă, care a formulat și a susținut puncte de vedere originale, întemeiate pe o vastă cunoaștere a variantelor populare și culte ale limbii române, precum și a culturii noastre scrise, vechi și moderne. În studiile din acest volum, la care s-ar putea adăuga și altele, incluse în volumele de *Studii și portrete* sau risipite încă prin diverse publicații, ori păstrate, deocamdată, în sertar, autorul își reafirmă, cum însuși mărturisește, convingerile personale referitoare la problemele teoretice, la evoluția și la metoda de cercetare a românei literare (v. p. 11–12).

În primele două studii: *Limba română literară* (p. 13–18) și *Caracterul regional al textelor noastre vechi* (p. 19–30), autorul supune unui examen critic teoriile referitoare la originile și la baza dialectală a limbii române literare. În privința începuturilor procesului de constituire a exprimării culte românești, Domnia Sa consideră, în spiritul celor susținute de A. Philippide și G. Ibrăileanu, că acestea trebuie plasate în secolul al XVI-lea, dar constituirea propriu-zisă a acestui mod de comunicare s-a făcut treptat, prin contribuția învățaților din toate zonele spațiului românesc: „După încercările timide ale mara-mureșenilor, traducătorii brașoveni au meritul de a fi orientat limba literară pe un drum care avea să se dovedească deosebit de rodnic, pe care îl vor urma, în continuare, și-l vor amplifica, toți cărturarii de mai târziu, indiferent de provincia din care proveneau” (p. 15). Întemeiat pe convingerea că diaconul Coresi n-a fost și traducătorul sau unicul traducător al textelor românești pe care le-a tipărit la Brașov între 1559 și 1581, acesta fiind ajutat și de alți tradu-cători, originari, probabil, din sudul Transilvaniei, care au introdus în limba textelor coresiene o seamă de fenomene lingvistice ardelenesti, părere întărită și de faptul că în zona Brașov – Sibiu – Orăștie s-au tipărit, cu foarte puține excepții, cărțile românești din secolul

al XVI-lea, autorul susține că „La baza acestor traduceri nu stă graiul dintre Târgoviște și Brașov, ci, mai degrabă, cel dintre Brașov și Orăștie (cu infiltrații în Banat și în Crișana)” (p. 16; v. și p. 23, 29–30).

Chiar dacă recunoaște și susține cu toată convingerea caracterul regional al textelor noastre vechi (v. p. 19–30), lingvistul ieșean respinge ideea existenței unor dialecte literare în epoca veche (v. p. 21–22, 141–142). Regionalismele din acele scrieri se explică, în opinia Domniei Sale, prin influența graiurilor populare asupra celor care le-au alcătuit, le-au tradus, le-au copiat ori le-au tipărit. Totuși, analizând cauzele, mijloacele și disputele referitoare la unificarea limbii române literare în secolul al XIX-lea, precum și necesitatea acestui demers, lingvistul ieșean afirmă: „Trebuie să atrag atenția, însă, că lupta aceasta nu s-a dat între graiurile populare, ci între „dialectele” literare” (p. 222). În prezent, teoria dialectelor sau a variantelor literare ale românei culte, fundamentată și susținută, pe larg, de G. Ivănescu și I. Gheție, a fost acceptată și de alți cercetători ai istoriei limbii noastre literare.

Partea cea mai extinsă a volumului o constituie studiile consacrate unor monumente ale vechii române literare: *Psaltirea șcheiană* (p. 31–36), *Palia de la Orăștie* (p. 37–41), *Noul Testament de la Bălgrad* (p. 48–77), *Biblia* tradusă de Samuil Micu (p. 125–140), scrierilor sau contribuțiilor teoretice ale unor cărturari și scriitori fundamentali, precum Varlaam (p. 42–47, 142–147), Dosoftei (p. 78–102, 147–148), Antim Ivireanul (p. 103–113), corifeii Școlii Ardelenene (p. 114–124), Veniamin Costachi (p. 149–150), Radu Tempea (p. 151–169), George Barițiu (p. 226–233), Vasile Alecsandri (p. 234–247), Mihai Eminescu (p. 142–144, 248–343), Ion Creangă (p. 344–347), George Coșbuc (p. 348–397), G. Ibrăileanu (p. 398–309), Mihail Sadoveanu (p. 410–519), O. Goga (p. 518–544), Liviu Rebreanu (p. 545–560) și Iorgu Iordan (p. 561–565), la care se adaugă și câteva cercetări privitoare la unele probleme sau etape din dezvoltarea limbii literare, cum sunt: *Fenomene specifice limbii române literare din prima jumătate a secolului al XIX-lea* (p. 170–177), *O problemă controversată: literarizarea* (p. 178–225), *Limba literară actuală* (p. 566–570) și *Creație sau libertate nepermisă?* (p. 571–577).

Studiile din secțiunea dedicată vechii române literare, întregită acum cu cinci lucrări neincluse

în prima ediție, se referă la câteva scrieri reprezentative și la marii cărturari ecleziastici care au contribuit decisiv la întemeierea exprimării culte românești și la biruința scrisului în limba română. Chiar dacă nu întreprinde cercetări de tip monografic asupra limbii textelor respective, autorul pornește întotdeauna de la analiza și interpretarea unor fenomene lingvistice esențiale, specifice vechii române literare, pe baza cărora exprimă judecăți de valoare și extrage concluzii convingătoare cu privire la rolul individual și de ansamblu pe care l-au avut învățații și monumentele scrisului românesc din epoca veche la constituirea și unificarea limbii culte. Susținând, cu îndreptățire, că din Transilvania au pornit cel puțin două inițiative majore în procesul de constituire a exprimării culte românești: mai întâi, în secolul al XVI-lea, emanciparea, prin tipărituri, a limbii române față de slavona cărturărească, iar apoi, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, modernizarea limbii și culturii noastre în spirit latino-roman, profesorul G. Istrate acordă o atenție specială contribuțiilor teoretice și aplicative ale învățaților Școlii Ardeleni la înnoirea și occidentalizarea românei literare (v. p. 114–169). Autorul este unul dintre primii specialiști români care interpretează și evaluează pozitiv ideile „puriste” ale cărturarilor ardeleni și ale unora dintre latiniiști români de mai târziu (în special G. Barițiu și T. Cipariu), cărora le datorăm adoptarea scrierii cu alfabet latin, crearea terminologiei științifice românești prin împrumuturi din latina savantă, după model occidental, limpezirea construcțiilor sintactice, inițierea procesului de unificare a normelor limbii române literare prin elaborarea și editarea cărților normative (gramatici și dicționare), dezvoltarea învățământului în limba română atât în Transilvania, cât și în Principate, trecerea la faza modernă a literaturii românești etc., precum și cercetarea originii latine a limbii și a poporului român. Studiul privitor la *Biblia de la Blaj* (1795), tradusă de Samuil Micu, elaborat de profesorul G. Istrate în anul 2007, este nu numai un exemplu de ceea ce poate însemna capacitatea intelectuală a unui savant nonagenar, ci și ceea ce reprezintă acest monument al scrisului românesc pentru evoluția limbii literare, în ansamblu, și a limbajului artistic românesc îndeosebi.

Studiul *Marii ierarhi moldoveni și limba literară* (p. 141–150) are atributele unui elogiu și ale unei concluzii de ansamblu asupra importanței

și contribuției culturii ecleziastice românești la formarea și fixarea variantei cultivate a limbii române până la începutul secolului al XIX-lea, când această sarcină este preluată de filologii și scriitorii laici.

Secțiunea rezervată formării limbii române literare unice și unitare ocupă cea mai importantă parte a volumului pe care îl prezentăm. Oprindu-se asupra unor repere esențiale din istoria constituirii limbii române literare moderne, autorul marchează drumul parcurs de limba, literatura și cultura noastră din perioada premodernă la epoca modernă propriu-zisă.

În studiile teoretice referitoare la fenomenele specifice limbii române literare din prima jumătate a secolului al XIX-lea (p. 170–177) și la problema *literarizării* deliberate a exprimării culte prin introducerea în limba scrisă a unor fapte de limbă, îndeosebi fonetisme, arhaice și populare (p. 178–225), sunt prezentate și evaluate critic cele mai importante inițiative și contribuții culturale și filologice menite să transforme româna cultivată într-un instrument de comunicare modern și unitar. Între acestea se numără: înnoirea și îmbogățirea lexicului cu împrumuturi latino-romanice, crearea terminologiei științifice, reromanizarea limbii literare, elaborarea unui sistem ortografic unitar cu alfabet latin pentru scrierea limbii noastre, combaterea tendințelor extremiste și adoptarea principiilor direcției naționale, susținută de curentul istoric și popular, în procesul de modernizare și unificare a românei literare etc.

Având în vedere rolul incontestabil pe care l-au avut marii scriitori la crearea limbii române literare moderne, dintre care unii s-au implicat și în disputele teoretice, profesorul G. Istrate relevă în câteva studii exemplare contribuția lui V. Alecsandri, Mihai Eminescu, George Coșbuc, Mihail Sadoveanu, O. Goga și Liviu Rebreanu la înnoirea, la unificarea normelor și la mlădierea artistică a limbii culte, folosindu-se îndeosebi de materialul lingvistic oferit de graiurile populare din toate provinciile românești și de limba vechilor scrieri.

Chiar dacă nu-i dedică un studiu aparte lui Ion Heliade Rădulescu, învățatul muntean cu o contribuție determinantă la înnoirea și fixarea limbii române literare moderne, ideile acestuia sunt evocate frecvent în legătură cu problemele fundamentale abordate în celelalte studii.

Dintre teoriile referitoare la problemele limbii literare, autorul se oprește, pe larg, numai asupra concepțiilor lui G. Ibrăileanu și ale lui Iorgu Iordan, pe care le consideră a fi mai apropiate de adevăr și în care găsește suportul necesar pentru propriile păreri și afirmații.

Volumul se încheie cu două articole în care autorul ia atitudine împotriva celor care manifestă ostilitate față de etapele mai vechi ale românei literare sau își permit prea multă libertate de creație individuală în limbajul artistic. Chiar dacă pornește de la două cazuri individuale din urmă cu 3–4 decenii, observațiile și opiniile profesorului G. Istrate referitoare la modul în care trebuie înțeleasă, utilizată și respectată limba ca instrument de cultură și de comunicare elevată sunt și vor fi mereu foarte actuale. Respingând părerea unui profesor de limba română, care propunea excluderea din programa școlară pentru gimnaziu a textelor aparținând unor scriitori ca I. Agârbiceanu, I.A. Brătescu-Voinești, Ionel Teodoreanu, Ion Creangă, N. Iorga, M. Sadoveanu ș.a., pentru că „nu ilustrează limba literară actuală” („Luceafărul”, 28 febr. 1987), autorii respectivi utilizând o seamă de arhaisme și regionalisme pe care elevii nu le înțeleg, Domnia Sa afirmă, cu deplină îndreptățire, că „O limbă

actuală, fără legătură cu cea de până ieri, este o ficțiune” (p. 567). Din nefericire, diletanții, uneori chiar și persoane care activează în domeniul cultural și educativ, mai susțin și acum, din același motiv pueril, ideea eliminării din programa școlară a unor scriitori clasici.

Nefăcând o distincție netă între limbajul artistic și limba literară normată și unitară, pe care le analizează, de regulă, din aceeași perspectivă conceptuală și metodologică, profesorul G. Istrate consideră că poeții și scriitorii trebuie să-și tempereze libertățile de creație lingvistică în funcție de normele și rigorile exprimării corecte (v. p. 571–577).

Publicat la patru decenii de la apariția primei ediții, volumul *Limba română literară. Studii și articole* întregeste bibliografia esențială a cercetărilor consacrate limbii române literare cu o valoroasă lucrare de referință și reprezentă, totodată, o nouă și pilduitoare mărturie de pasiune și devotament pentru acest domeniu de investigație științifică oferită de profesorul Gavril Istrate, distinsă personalitate a lingvisticii românești.

VASILE ȚĂRA

Universitatea de Vest, Timișoara

ELENA DĂNILĂ, ANDREI DĂNILĂ, **Dicționar ilustrat de cuvinte și sensuri recente în limba română**, Editura Litera Internațional, București, 2011, 320 p.

În prefața acestei lucrări, autorii consideră alcătuirea unui dicționar de cuvinte recente drept o sarcină de mare răspundere pentru niște persoane tinere și mulțumesc pentru încrederea acordată de editori. Dar pare evident că este vorba de cuvinte pe care mai ales tinerii le introduc și le utilizează, prin urmare o persoană în vârstă va avea în mai mică măsură simțul limbii vorbite de tineri, va privi fenomenele din afară. Autorii impresionează prin simțul lingvistic cu care sesizează sensurile noi ale cuvintelor uzuale și chiar schimbările lor morfologice sau de statut sintactic, de exemplu: un accept, două accepturi, a abuza pe cineva și nu de ceva.

Unii dintre termenii glosați aici sunt împrumutați din engleză sau din alte limbi de circulație internațională, din domenii științifice la modă, care au intrat în uzajul celor mai mulți vorbitori. O a doua categorie sunt termenii neologici formați prin mijloace interne de

îmbogățire a vocabularului și aceștia fac parte din limbajul familiar, argotic chiar, acestea fiind cele mai creative registre ale limbii și cele mai supuse schimbării; vorbitorii de îndată ce consideră că un termen nu mai este suficient de sugestiv, s-a tocit, inventează altul, cu același sens, ex: *abureală* (vorbărie înșelătoare, din aceeași familie *aburi*, *aburitor*), înlocuiește mai vechiul *fraieri*, *fraiereală*; *amărăștean*, în loc de nevoieș, *aplaudac* în loc de *lingușitor*. S-ar putea spune și că noile generații doresc să se diferențieze cu orice preț de cele mai vârstnice, dar mai corect este să considerăm că limbajul acestora din urmă este resimțit ca tocit și lipsit de expresivitate, de prospețime.

În primul caz este vorba de neologisme intrate recent în domeniile „la modă” ale cunoașterii umane, termeni din informatică, termeni financiari, termeni din medicină, farmacie, psihologie, care au tendința de a migra de la periferia voca-

bularului spre nucleul acestuia, format din cuvinte utilizate de majoritatea vorbitorilor (nu neapărat în mod corect), pe măsură ce realitatea îi obligă să ia contact cu aceste domenii.

În al doilea caz e vorba de inovații recente ale vorbitorilor români; tinerii lipsiți de prejudecăți au cea mai mare inițiativă în inovația lexicală, fie formală, fie semantică. Inovațiile pot fi cuvinte derivate, cuvinte compuse, schimbări ale categoriei gramaticale sau schimbări semantice, lexicalizări ale unor sensuri figurate.

Unii termeni din domeniul politicii, economiei, finanțelor, jurnalismului nu sunt recent atestați, ci doar uitați în timpul dictaturii comuniste și reveniți în actualitate, necunoscuți unui mare număr de vorbitori care nu au fost contemporani cu epoca antecomunistă, și care-i percep drept insolitiți, cu sensul neclar: *absenteism, abstenționism, acciză, comodat, comodatar, contencios, corporatism, corporatist, credit, credita, creditor, cumul, debit, debitor, deflație, inflație, pluralism, pluripartit, recesiune, reeșalona, refinanța, solvabil, subvenționa, trust* etc.

În schimb, foarte multe anglicisme care circulă curent în limba română actuală sunt poate înregistrate lexicografic aici pentru prima dată. Atestarea și frecvența lor mare a fost verificată prin numărul de apariții pe internet, în texte în limba română.

O calitate incontestabilă a acestui dicționar o constituie tocmai faptul că oferă etimologii pentru toate cuvintele înregistrate, precizând limba de proveniență pentru cuvintele împrumutate sau modul de formare pentru cele create pe teren românesc.

Nu aș numi neologismele barbarisme, așa cum găsim în prefața și introducerea lucrării, chiar dacă există în limbă termeni sinonimi. Probabil e nevoie să se contureze un anumit domeniu cu o terminologie proprie, sau o anumită categorie socio-profesională cu un jargon propriu, de pildă, mi s-ar părea un purism abuziv să numim accesoriul folosit la calculator „șoarece” în loc de mouse. Firește, cu timpul vorbitorii le vor scoate din uz pe cele care nu sunt necesare, dar mai probabil este să le specializeze semantic și mai ales stilistic.

Elena Dănilă nu este lipsită de experiență lexicografică, se numără printre redactorii *Dicționarului Limbii Române*, cunoscut și sub numele de *Dicționar tezaur*. Din păcate, experiența de redactor la un dicționar „clasic” își spune cuvântul; uneori apar în definițiile de obicei atât

de concise, clare și la obiect, formulări care consumă inutil spațiul tipografic, de tipul: „aberant = care este contrar logicii”, „care este absurd”, în loc de aberant = contrar logicii, absurd, cum ar fi firesc și la fel de corect. Ca să nu mai vorbim de faimosul „acțiunea de a... și rezultatul ei” pe care toate dicționarele de neologisme serioase l-au eliminat. Cu siguranță că la o ediție viitoare acest spațiu tipografic va fi economisit și umplut cu informații noi, utile și interesante.

Tot la categoria „rutină lexicografică” aș încadra definițiile derivaționale cu „care ține de”; o persoană tânără care nu este lexicograf desigur nu folosește niciodată acest sens al verbului *a ține* și nici nu îl înțelege exact.

Mult mai bine procedează autorii atunci când nu mai definesc cuvintele din aceeași familie cu unul definit anterior, ci doar le enumeră. Este o soluție modernă adoptată de tot mai multe dicționare de neologisme. Astfel, nu se definește nici cuvântul alpinist, (fiindcă nu este recent intrat în limbă) nici sintagma *alpinist utilitar*, situate imediat după *alpinism utilitar*, care este definit.

Este de salutat ideea introducerii unor citate exemplificatoare, redactate de autori pentru demonstrarea modului cel mai frecvent de utilizare a neologismului, mai ales când este vorba de particularități sintactice distincte de ale sensurilor mai vechi. De exemplu: pentru sensul neologic tranzitiv „a agresa” al verbului *abuza*, găsim exemplificarea: *infractorul a abuzat o tânără*.

Ilustrațiile foarte explicite, bine realizate grafic, reprezintă un punct de atracție; de multe ori ele conțin, prezentată sintetic, mai multă informație despre obiect decât definiția înseși, ceea ce ne face să credem că raportul între spațiul utilizat și cantitatea de informație oferită este unul judicios.

Glosarea frecventă a unor termeni abreviați (ABS, AC, ADHD, ATM, ATV etc.) și menționarea peste tot a pronunției corecte a neologismelor neadaptate sunt puncte tari ale dicționarului, care suplinesc lipsuri în acest domeniu ale lexicografiei clasice. Folosirea frecventă chiar în limba vorbită a abrevierilor este un fenomen caracteristic epocii actuale.

CĂTĂLINA MĂRĂNDUC
*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
 București, Calea 13 Septembrie nr. 13*

Sărbători și obiceiuri. Răspunsuri la chestionarele Atlasului Etnografic Român, Români din Bulgaria. Volumul II, **Valea Dunării.** Serie nouă, de Emil Țârcomnicu, Lucian David, Ionuț Semuc, Cristina Mihală, Armand Guță. Coord. Emil Țârcomnicu, București, Editura Etnologică, 2011, 335 p.

Lucrarea *Români din Bulgaria*. Volumul II, *Valea Dunării* aparține seriei *Sărbători și obiceiuri. Răspunsuri la chestionarele Atlasului Etnografic Român*, din care, în 2010, a apărut cel dintâi volum, *Timoc*, elaborat, ca și acesta, în cadrul Institutului de Etnografie și Folclor „C. Brăiloiu”, de sub egida Academiei Române. Titlurile respective, *Timoc* și, mai apoi, *Valea Dunării*, denumesc zonele în care s-au efectuat cercetările de identificare a patrimoniului cultural român din dreapta Dunării. *Valea Dunării* „reprezintă o culegere de texte sistematizate tematic, înregistrate de la populația de origine română care trăiește în nordul Bulgariei, în dreapta Dunării, între localitățile Lom și Sviștov, ceea ce corespunde localităților românești, Bechet și Zimnicea, aflate la confluența dintre regiunile Oltenia și Muntenia” (*Introducere*, p. 11). Organizat în două părți distincte, materialul propriu-zis este precedat de *Cuprins* (p. 5–10) și *Introducere* (p. 11–13), semnată de către coordonator, cu o versiune în limba engleză (p. 14–17). Partea I (p. 19–185), cu titlul *Ciclul familial* grupează trei capitole semnificative *Nașterea* (p. 21–56), *Nunta* (p. 57–100), *Înmormântarea* (p. 101–184). Partea a II-a, cu numele *Ciclul calendaristic* grupează, la rândul ei, în mod simetric, alte trei capitole: *Sărbători și obiceiuri cu dată fixă* (p. 185–230), *Sărbători și obiceiuri cu dată mobilă* (p. 231–250), *Alte credințe și obiceiuri* (p. 251–270). Cele două părți sunt urmate de un capitol distinct, *Istorie orală* (p. 271–281), cu subcapitolele *Întemeierea așezărilor* și *Aspecte identitare*. Volumul, prevăzut cu un *Glosar* (p. 282–330) indispensabil pentru parcurgerea textelor, urmat de lista abrevierilor folosite (p. 331), se încheie cu două tipuri de materiale ajutătoare la identificarea localităților, a informatorilor etc.: *Anexele 1 și 2* (p. 332–335).

Cei care au luat cunoștință de volumul precedent (*Timoc*), au putut observa că materialele culese sunt prezentate într-o sistematizare riguroasă. Fiecare dintre capitole (șase în total) însumează nenumărate subdiviziuni corespunzând

unui anumit moment din desfășurarea ciclului respectiv, ca de pildă, *Prevestirea morții, Agonia și moartea, Vestirea morții, Pregătirea mortului pentru ultimul drum, Priveghiul, Bradul mortului, Obiceiuri la plecarea de la casa mortului* etc. etc., toate din secțiunea *Înmormântarea*. Subcapitolele respective ilustrează, prin chiar titlurile fixate, conservarea unor vechi tradiții care, în stânga Dunării, fie nu s-au păstrat, fie nu au existat. Așa, de exemplu, menționăm *Dezlegarea lunaticilor*, obicei, aparent, exterior momentului, dar practicat, exclusiv, la înmormântare, în cazul celor născuți în aceeași lună cu persoana decedată care, la decesul acesteia, sunt ei înșiși în pericol, prin perspectiva de a o urma. Pentru a-i prezerva de primejdia morții grabnice, se recurge la ritualul de dezlegare, de anulare a presupusului raport. Tot în cazul datinilor, se cuvine să subliniem faptul că uneori succesiunea momentelor enumerate în cadrul unui ciclu relevă similitudinea, până la identitate, cu cele din stânga Dunării. Între acestea însă figurează și obiceiuri specifice, aparținând unor vremuri străvechi. Așa este ritualul de combatere a ploii, *Scherașii*, cu numele reprodus în fonetica locală, în loc de *Fierașii: Când este secetă, patruzeci de băieți, dănați spunem aicea, bărbați, se dezbracă goi absolut, intră în Dunăre, unul rămâne pe mal să le păzească hainele și ei așa goi, cu ciomegii se despart în două grupuri și se întâlnesc ca norii cu ciomegii și bătaie cu ciomegii, ceva teribil. Așa cum trăznește, cum bubuie, ca să facă pe Dumnezeu cu milă, să trimită vreun nor, așa, să mai plouă* (p. 253). Numele ritualului indică instrumentul de luptă, în varianta primordială, *fierul*, înlocuit ulterior prin lemn, de unde numele de agent originar, *fierași*.

Alte obiceiuri au fost redenumite după cele ale populației majoritare: *Babindenii*, de pildă, este „ziua la moașă” (p. 209). Atunci, la 21 ianuarie, femeile care au fost ajutate la naștere de către aceasta, o vizitează ducându-i daruri și participând la o petrecere, în exclusivitate, de

femei, întrecând prin amploare aceiași obicei practicat în stânga Dunării.

Chiar dacă diferite momente din desfășurarea unui eveniment nu corespund ca terminologie, este important faptul că acestea reflectă situația reală a tradițiilor încă întreținute afectiv, la nivelul memoriei. În acest sens menționăm *Stabilirea căsătoriei și selecția maritală* (p. 57), într-o formulare discutabilă, cel puțin pentru partea a doua (mai mult evocându-l pe Darwin!). De fapt, etapele descrise, datinele respectate odinioară de membrii unei comunități, corespund generației vârstnice, în mai mică măsură, celei medii. Momentul evocat – căsătoria – respecta anumite principii, impuse de părinți și acceptate de tineri, excluzând *selecția*, căci se proceda prin simplificare: aleasa era cerută în căsătorie [= pețită] în cadrul unui protocol, hotărâtoare fiind decizia părinților și nicidecum opțiunea tinerilor. Prospețimea evocărilor despre naștere, nuntă, înmormântare atestă respectarea îndelungă a datinilor strămoșești, până nu demult. Sub acest aspect, volumul aduce o importantă contribuție prin înregistrarea de documente referitoare la fapte autentice. Aceste realități întregesc etnografic tabloul de ansamblu al românității angrenate în ritmul vertiginos al asimilării, în latura obiceiurilor și a tradițiilor. Celălalt element de rezistență, limba, nu este într-o situație cu mult mai bună, după cum atestă mărturiile grupate în capitolul de încheiere *Atestări identitare: Școală? Nu, aicea nu se învață limba română. Aicea vorbim da nu știe românește* [să scrie] (p. 273). Minoritarii români, în privința identității lor, sunt într-o totală derută, după cum ei înșiși mărturisesc: *Păfi] sântem români, bă, dă acolo ne e jița, așa ne-am născut, să-nvățăm românește [...]. Păi nu știu ce sântem! Acuma vorbim și pă bulgărește și pă românește. Da atunci nu știam. Știam numai românește. Așa știa alde mama, alde baba ...românește numai știam, nu știam să vorbim pă bulgărește!* (p. 274). *Baba mea știa curat românește, nu știa să vorbească bulgărește. Ei s-au pomenit samo cu românește. Ei spuneau că sânt bulgari. De ce sunt bulgari, nu știu, că nu știau bulgărește!* (p. 281). Unii dintre ei percep corect relația cu România: *Satul (Cercovița, Plevna) este pui de la România [= genitiv!] [Au venit din România?] Ama n-au venit! Satele-astea de pe lângă Dunăre, toate vorbește românește [...]. Fata mea*

*un' s-a măritat moșu cu baba nu știa bulgărește. Ama tot satu vorbea acolo [românește] [p. 275]. Situația prezintă modificări radicale în cazul generației tinere: *Da, păi noi [părinții] vorbim românește. Da copiii noștri vorbește bulgărește* (p. 277). *La școală am învățat bulgărește, numai că acasă vorbeam românește, dar în școală tot bulgărește am vorbit. Cu părinții noi am vorbit tot românește. Cu copiii [noștri] am vorbit bulgărește. Copiii n-au pomenit românește* (p. 281).*

Publicarea prezentului volum are o importanță științifică multiplă. Mai întâi, prin înregistrarea unui bogat material informativ, majoritar în variantă dialectală. Unitar, sub aspect tematic, în sensul problematicii prestabilite și respectate, acesta este oferit cititorului după o prealabilă ordonare tematică, astfel încât, sub un anumit titlu, sunt concentrate fragmente ilustrative din toată rețeaua anchetată. Procedul de clasificare este în beneficiul cititorului, care dispune punctual de material documentar.

Aceiași material se prezintă unitar sau diversificat și din punct de vedere lingvistic. Avem în vedere terminologia pentru una și aceeași realitate, pe care cititorul o găsește în limitele aceluiași paragraf. De pildă, pentru „femeie însărcinată” întâlnim: *femeie însărcinată*, ~ *grea*, ~ *borțoasă*, ~ *burtoasă*, pentru „nou-născut, copil mic”, *bebec*, împrumut din turcă; *bebet*, refăcut din pluralul *bebeta*, împrumut din bulgară; *bebe*, preluat *tale-qual*e din aceeași limbă, alături de termenul din propriul idiom, *copil*. Prezența împrumuturilor se explică prin semantismul acestora bine delimitat: „nou-născut, copil mic”, prin raportare la limba română unde cuvântul de bază *copil*, definește fiul sau fiica, la toate vârstele, în raport cu părinții. Apoi glosarul, care însumează cuvintele selectate de autori, se dovedește un prețios instrument de lucru în strânsă legătură cu expunerea clasificată a textelor. Pe lângă tronsonul elementelor lexicale circumscrise aceleiași realități, găsim alte categorii valoroase pentru istoria limbii române: arhaisme: *durori* < lat. *dolorem*, specific secolului al XVI-lea, conservat sporadic, ulterior, la nivel dialectal, *îmbolbi* „acoperi” < lat. *involvere*: *Noaptea ședem cu mortu, ama-l îmbolbim peste ochi, îl îmbolbim cu pânzuiala aia peste ochi; încura* „a pune caii să se întrecă în ziua de Sântoader” < *incurrare; *lumină* < lat. *luminem*, cu semantismul

învechit „lumânare”, foarte multe elemente lexicale comune cu Muntenia, începând de la fonetisme regionale, *irtie* „hârtie”, *mala* „mahala”, *zaar* „zahăr”, continuând cu terminologia nunții: *a alerga* [fig.] „a da ajutor pentru pregătirea evenimentului”; *alergători* „persoane care se ocupă de masa pentru nuntă, în general, de bunul mers al acesteia”, *generică*, pseudodiminutiv, „mire”; *frate de mână* „cavaler de onoare”, *rachiași* „nuntași care conduc alaiul, a doua zi după nuntă, la socrii mici” etc. etc., verbe și nume de acțiuni specifice din lexicul nunții, atestate, de asemenea, pentru Muntenia: *îmbucăți* „a tăia în bucăți, a porționa carnea”: *Alergători zicem noi, de taie oile, de spală, de îmbucătește; împăcăciune* „înțelegere în vederea căsătoriei”: *Pleca tata la băiat, cu muma, cu ăia, să ducea la-mpăcăciune să vorbească de nuntă cum o să*

fie (*Glosar*, s.v.). Chiar și elementele lexicale neologice din același domeniu, atestate în graiurile muntenești, le regăsim în stânga Dunării: *bagaj* „zestrea miresei”; *salon* „local special amenajat pentru buna desfășurare a nunții” etc.

În contextul epocii contemporane, de nivelare accelerată a minoritarilor, prin asimilare la populația majoritară, volumul recent publicat (*Valea Dunării*) aduce un important serviciu științific unor discipline precum istoria, istoria limbii române, dialectologia, etnografia și, în general, tuturor celor interesați de problema minorităților, de interferențele lingvistice, de perspectivele și consecințele acestora, de păstrarea tradițiilor etc.

IULIA MĂRGĂRIT

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13.*

GH. N. VASILACHE, **Ghid de ortografie, ortoepie și morfosintaxă a limbii române**. Editura Polirom, Iași, 2011, 240 p.

Autorul a fost o viață întreagă profesor de țară, în comuna Țepu din județul Galați, cu o fișă biografică impresionantă (v. nota de la p. 2).

Meritul principal al cărții rezultă din credința că fiecare profesor are (ar trebui să aibă) propriile manuale, credință cultivată de existența manualelor alternative, atât de hulite de o parte dintre profesori și de mulți care știu în ale școlii mai mult decât profesorii. Dacă profesorul este chemat să aleagă între un manual și altul e pentru că numai el, cunoscându-se pe sine și colectivele de elevi pe care are datoria să-i formeze, știe care manual este cel mai potrivit să-i ușureze sarcina de a-i iniția în tainele vorbitului, cititului, scrisului în limba română. *Cel mai potrivit* nu înseamnă și *ideal*, ca atare, sesizând și posibile sau reale puncte nevralgice, tot el va face corecturile necesare, eliminând posibile bariere sau neajunsuri în demersul său didactic.

La acest merit se mai adaugă unul: punând la dispoziția confrăților ghidul propriilor întreprinderi, convinge că fiecare dascăl poate (trebuie!) să procedeze în manieră similară, valorificând propria experiență și raportându-se mereu la valențele colectivelor proprii de elevi.

Întotdeauna programele și manualele școlare au fost și vor fi atacate pentru fel de fel de neajunsuri, constatate din perspectiva colectivelor cărora le erau (vor fi) aplicabile. Și totuși la alcătuirea acestor programe (manuale) au lucrat oameni cu rezultate notabile în activitatea de la catedră. Dar criticile, cele mai multe îndreptățite și de bună-credință, sunt explicabile prin perspectiva particulară a fiecărui profesor asupra cantității și calității cunoștințelor urmând a fi asimilate, a instrumentelor folosite și a căilor de urmat în procesul didactic.

Având în vedere „probleme practice ale exprimării orale și scrise, cărora programele și manualele școlare nu le-au acordat atenția cuvenită” (*Introducere*), autorul propune, în locul unei liste de neajunsuri, un auxiliar practic, menit să umple golurile constatate. Face mai mult decât o critică, presupunând același punct de pornire: analiza temeinică, urmată, însă, de măsuri menite să contribuie la sporirea eficienței demersului didactic.

Privit și numai din acest punct de vedere, *Ghidul* profesorului Vasilache e mai mult decât util: nu încorsetează personalitatea vreunui confrate. Dacă i se lasă cititorului, aparent, „posibilitatea de a deosebi ceea ce este corect de

ceea ce este greșit” (*a deosebi* nu înseamnă „a stabili”), cu atât mai mult confrății întru suferințele limbii române se pot simți liberi în a accepta sau respinge aspecte ale *Ghidului*, cu convingerea noastră intimă că nimeni nu-l va putea respinge în totalitate. Nici chiar reformularea tuturor cerințelor nu ar însemna respingerea totală, căci rămâne perspectiva generală, deloc de neglijat. Însăși recomandarea doamnei Narcisa Forăscu, specialist de prim rang în lingvistică, vine în sprijinul afirmației noastre.

Prima problemă abordată, *Rostim corect, scriem corect*, formulează un principiu fundamental al ortografiei românești, condiționarea ortografiei de ortoepie, și o cerință esențială a disciplinei *limba și literatura română* printre științele comunicării, cultivarea corectitudinii comunicării prin vorbire, citire, scriere. De aceea autorul pune pe primul plan rostirea: „se pronunță și se scrie”. Este un mod de a atrage atenția că ortografia și ortoepia sunt de interes nu numai pentru școlari, ci pentru oricine este interesat de corectitudinea comunicării. Vocabularul se schimbă permanent nu numai la nivelul limbii, ci la nivelul fiecărui vorbitor, care, introducând în vocabular cuvinte noi, reclamate fie de realitățile noi, fie de nevoia de precizare, de nuanțare, deschide și calea de acces pentru posibile rostiri deformate. A se vedea concurența dintre formele cu *s/z* în cuvinte foarte apropiate (pe de o parte *inclus/inclusiv, permis/permisiv*, pe de alta *curios/curiozitate*, dar și *sens/sensibil/senzual*), sau concurența dintre formele cu *h/ø* (*heteronim/eterogen, hipogastric/ipostază, homosexual/omofon*). Nici măcar cunoașterea limbii de origine a împrumutului nu ajută totdeauna: *bazin, furnizor* s-au împrumutat cu *z*, deși etimonul cerea *s*; după 1990 problema ortografierii cuvântului *filozof/filosof* s-a redeschis.

Scrierea greșită a unor cuvinte ca *aer, affluent, coeziune, erbicid* etc., puse în discuție de profesorul Vasilache se explică prin pronunțarea lor greșită, explicabilă prin extinderea modelului de pronunțarea a vocalei *e* în cuvintele vechi, unde este precedată de *î*, la cuvintele noi, unde modelul nu funcționează. Dar cuvintele noi au creat modelul pe care necunosătorii îl aplică și cuvintelor vechi, pronunțând, și scriind, la fel *aer* și *vaier, boem* și *boier* etc.

De obicei se au în vedere situații când pronunțarea este corectă, iar scrierea defectuoasă (*sau – s-au*), dar sunt și situații opuse, cu scriere

corectă și pronunțare defectuoasă, explicabilă prin faptul că scrierea nu privește la modul explicit normele de pronunțare. *Ghidul* de atrage atenția asupra a două dintre situații, hiatul și accentul. În limba veche și în limbajul popular hiatul era/este o raritate, ceea ce face ca hiatul din neologisme să fie evitat, fie prin transformarea uneia dintre vocale în semivocală (*apropiat, cereale, faeton, ideal, social, ziar, teatru, ocean* s-au împrumutat cu diftong), fie prin introducerea unei semivocale între vocale (*aer, ideal, idee, creație* dezvoltă după sau înainte de *e* un *î*, formând un pseudo hiat), fie prin dispariția unei vocale, direct (*alcool, coopera, fiindcă*) sau prin stadiul intermediar semivocalic (*aspectuos, prieten*). Pronunțarea defectuoasă a unor antroponime ca *Murariu, Purcariu, Vacariu*, fiecare cu câte 3 silabe și accentul pe *a*, se datorează confuziei dintre sufixele *-ariu* și *-iu*, din *Vasiliiu*, dar a condus la înlocuirea diftongului de la finală cu hiat.

Pornind de la afirmația din *Îndreptarul ortografic, ortoepic și de punctuație*, ediția 1995, în bună măsură adevărată, că „nu se pot da, pentru limba română, reguli de accentuare” (p. 23), *Ghidul* pune în discuție numeroase cazuri când accentuarea nu este conformă cu spiritul limbii române, fie că este vorba despre acentuări inculte, fie că este vorba despre abateri tolerabile, de la care s-a ajuns uneori la variante acceptate ca fiind corecte, lucrările normative manifestând inconsecvență în această privință. Spiritul limbii române recomandă accentuarea cuvintelor terminate în consoană pe ultima sau, mai rar, pe penultima, iar a cuvintelor terminate în vocală pe penultima sau, mai rar, pe antepenultima, conform modelului continuat din latină. Cuvintele împrumutate care nu s-au adaptat de la început normelor românești de accentuare au ajuns să oscileze între accentuarea din limba de origine și cea românească. Așa au ajuns *radio, zero* cu accent mobil (*zéro, dar zérouri*), iar *ferfeniță, veveriță* etc. sunt accentuate când pe a doua, când pe a patra silabă de la finală; aceasta din urmă este recomandată de lucrările normative și recitatorii se străduiesc să respecte această accentuare, înghițând în sec când rostesc *Férfenițele-i atârnă* din cunoscuta poezie a lui Tudor Arghezi. Oricum e mai bine decât instabilitatea probată în cazul unor cuvinte a căror folosire ar conduce la soluție sigură. Femininele *profesoară, regizoare* trimit la pronunțările *profesór, regizór*. Totuși pentru *profesor* s-a acceptat de mai multă vreme și accentuarea proparoxitonă, probabil și sub influența etimonului german, iar

pentru *regizor* s-a acceptat corectă accentuarea paroxitonă până la DOOM₂, care nu o mai acceptă deloc, recomandând *regizor*, poate sub presiunea televiziunilor, unde în ultimele două decenii se folosește numai aceasta, și doar parțial a rostirii actorilor.

Modul în care este construit *Ghidul* amintește de concepția vechilor latini, actualizată în formula *ars grammatica*. Vorbirea, fie ea orală sau scrisă, reclamă din partea autorului cunoștințe și pricepere. Construirea, rostirea enunțului presupune mai mult decât pronunțarea unui cuvânt sau a altuia. Selectarea unei structuri morfologice sau a alteia, fie că e vorba despre flexiune, fie că e vorba despre formarea cuvintelor, presupune și cunoașterea compatibilităților combinatorii sintactice ori lexicale. Numai în acest fel se pot construi enunțuri eufonice (și autorul procedează foarte bine atrăgând atenția că rostirea cacofonică nu se reduce la repetarea unor sunete sau silabe de tipul *ca, că, ce* etc., inacceptabile într-o comunicare îngrijită, pentru că pot crea imagini acustice nedorite; enunțul *o spun ca și coleg* e tot cacofonic, iar *o spun ca, virgulă, coleg* este și inept).

În locul învățării mecanice a unor structuri sau a altora, abordarea sistemică ușurează munca profesorului. Sufixul *-iesc* are varianta *-esc*, cu care se cam confundă în pronunțare, fie că e vorba despre sufixul morfologic din flexiune verbală, fie că e vorba despre sufixul lexical care formează adjective. Alternanța ajută în ambele cazuri: pe de o parte formelor de la indicativ *muncesc, vrăjesc* etc. le corespund la conjunctiv *muncească, vrăjească*, așa cum adjectivul *firesc* are femininul *firească*; pe de altă parte, când în fața sufixului se află o vocală, oricare, afară de *i*, se actualizează varianta *-iesc*: *dăruiesc, foiesc, trăiesc, zgâiesc, poleiesc* etc. de la indicativ au corespondentele *dăruiască, foiască, trăiască, zgâiască, poleiască*, așa cum adjectivul *zeiesc* are femininul *zeiască*, dar *priesc* are corespondent la conjunctiv *priască*, iar *femeiesc* are femininul *femeiască*, unde *-i* care se aude în sufix, creând un pseudodiftong, este evitat în scris din considerente estetice (așa s-a ajuns de la *vieață*, < *viu + -eață*, la *viață*, întâi cu hiat, apoi cu diftong, rezultat din evitarea hiatului). Modelul sufixului *-esc*, cu varianta *-iesc* este urmat și de sufixul *-eală*, cu varianta *-ială*, după vocale; comp. *greșeală, săpuneală* cu *spoială, bănuială, răpăială, bâlbăială, poleială*, dar *șfială*. Sunt exemple clare că limba tinde la calăpuri, cum formula cândva Argezi.

Numeroase greșeli de exprimare sunt rezultatul unor greșeli de logică. Construcții de tipul *am decât asta* nu sunt greșite numai în planul expresiei, ci dovedesc lipsă de logică; *decât* apare în enunțuri negative, pentru că sensul lui e „afară de“, deci *nu am (nimic) decât (afară de) asta*, deosebindu-se de *numai*, cu sens restrictiv, din enunțurile afirmative: *am numai asta (și nimic altceva)*. *Așa cum* nu e tot una cu *după cum*, iar din combinația lor a rezultat combinația *așa după cum*, ciudată pentru risipă de cuvinte; *după cum* nu e tot una cu *după cât*, care poate avea pronumele și la plural: comp. *după cum aud* cu *după cât aud*, care permite și folosirea pluralului, *după câte aud* etc.

Dacă avem în vedere și anexele, în care sunt adunate cuvintele a căror pronunțare sau ortografiere prezintă dificultăți pentru mulți dintre vorbitori, sau cuvintele cu forme flexionare mai dificile ori neobișnuite, în acord cu formele recomandate de DOOM₂, cărora li se adaugă un mic dicționar de paronime și un mic glosar de pleonasmе, ambele extrem de utile pentru cine vrea să evite greșeli frecvente în comunicare, putem accepta că lucrarea profesorului Gheorghe Vasilache este mai mult decât un ghid, este un auxiliar extrem de prețios atât pentru truditarii pe ogorul Măriei-Sale Limba Română, cât și pentru oricine este interesat să-și perfecționeze limba, oricine dorește să facă din exprimarea sa o carte de vizită aptă să-l reprezinte. Nimeni nu trebuie să uite un proverb actualizat pe tema aici în discuție: *să te aud cum vorbești și-ți spun eu cine ești*.

Dacă prezentarea mea nu se încadrează totalmente unui ghid obișnuit, e de vină *Ghidul* despre care am vorbit, foarte util înainte de toate pentru că ne invită să refacem de fiecare dată modelul după care ne rezolvăm sarcinile. Căutarea este uneori mai importantă decât reușita. Un mare descoperitor, care eșuase de nenumărate ori înaintea unei mari reușite, a fost întrebat dacă nereușitele nu l-au dezamăgit, iar răspunsul lui a fost că nereușitele fuseseră doar pași către izbândă. Pentru optimizarea procesului didactic e nevoie de încercări, despre care trebuie să știm însă încotro trebuie să ne ducă.

GHEORGHE MOLDOVEANU
Universitatea „Ștefan cel Mare”,
Facultatea de Litere și Științe ale Comunicării,
Suceava, Str. Universității nr. 13

VASILE ARVINTE

(26 decembrie 1927, Voinești, Iași – 11 decembrie 2011, Iași)

După absolvirea cursurilor prestigiosului Seminar din Iași (unde a dobândit temeinice cunoștințe de limbă greacă), Vasile Arvinte a urmat cursurile Facultății de Filologie din Iași, desăvârșindu-și studiile printr-un doctorat în lingvistică diacronică la Universitatea Humboldt, din Berlin (1962), cu teza *Die deutschen Entlehnungen in den rumänischen Mundarten (nach den Angaben des Rumänischen Sprachatlases)*, publicată la Akademie Verlag (Berlin, 1971). A fost o perioadă de intense acumulări, în care șansa de a cunoaște mari personalități ale lingvisticii românești și europene s-a îmbinat cu posibilitatea de a fi racordat la prolifică lingvistică de spirit germanic.

Fiind interesat, de-a lungul întregii sale activități științifice, de problemele formării și devenirii limbii române, Vasile Arvinte și-a conceput cercetările exclusiv din perspectivă evolutivă. Într-o primă etapă, interesul său științific s-a îndreptat spre probleme de dialectologie românească, prin studiul cărora a încercat să își lămurească aspecte importante ale interacțiunii lingvistice și sociale ale comunităților de vorbitori și efectele acesteia, precum și modalitățile prin care se petrec schimbările în limbă. În această perioadă publică în câteva lucrări rezultate ale unor cercetări aprofundate efectuate pe teren: *Terminologia exploatarei lemnului și a plutăritului* (Iași, 1957), *Un caz de bilingvism slavo-român. În legătură cu elementele românești din graiul lipovenilor din Dumasca* (București, 1958).

În domeniul său fundamental de activitate, istoria limbii române, Vasile Arvinte a elaborat mai multe studii prin care a abordat felurite aspecte ale evoluției limbii și poporului român, valorificând contribuțiile antecesorilor: *Formarea limbii și a poporului român în lumina cercetărilor recente* (Iași, 1966), *Limita de vest a teritoriului romanizat de la baza limbii române* (Iași, 1969), *Fondul lexical latin al limbii române în comparație cu celelalte limbi romanice* (București, 1971). Deosebit de importantă este prima dintre aceste lucrări, întrucât integrează și pune la lucru în folosul istoriei limbii române datele cercetărilor istorice și arheologice ale secolului al XX-lea.

Studiile de semasiologie și cercetările etimologice au constituit una dintre preocupările constante ale profesorului Vasile Arvinte, scrierile din acest domeniu, printre care: *Note etimologice: Hangu, Hamzoaia, ciuhă* (Iași, 1955), *Din terminologia corpului omenesc: șold, coapsă, pulpă (pe baza ALR). Încercare de analiză*

structurală a lexicului (București, 1963), *O rămășiță din teoria umorilor: a ști umoarea cuiva* (București, 1966), *Contribuții onomasiologice, finaț, fineață și termeni înrudiți* (Iași, 1976), *Contribuții etimologice: brudă, brudiu* (Freiburg, München, 1980), *Etimologia cuvintelor șant, deșant, deșântat* (București, 1984), *Contribuții semantice: „Viermii iadului cei neadormiți”* (Freiburg, München, 1988), *Raporturi lingvistice româno-germane. Contribuții etimologice* (Bacău, 2002), aduc explicații și lămuriri asupra termenilor și conceptelor în discuție, conținând, totodată, sugestii utile privind tehnicile și metodele optime de cercetare în domeniu. Sub acest ultim aspect rămân fundamentale și exemplare texte precum *Împrumuturi de origine germană (săsească) în limba română. Etimologia cuvântului perjă* (Iași, 1987) și *Criterii de determinare a împrumuturilor săsești ale limbii române* (Iași 1965). De altfel, nevoia de a opera clarificări conceptuale a fost una dintre constantele activității profesorului Vasile Arvinte, lucru reflectat prin scrieri teoretice, dar și în cuprinsul a numeroase cercetări aplicate.

Preocuparea pentru lămurirea istoriei cuvintelor și a conceptelor atinge apogeul în lucrarea *Român, românesc, România. Studiu filologic* (București, 1983; Bacău, 2002). Această amplă valoroasă contribuție lămurește apariția și evoluția unor cuvinte și concepte definatorii pentru românitate, dezvăluind totodată aspecte semnificative din evoluția poporului român, în relație cu istoria și evoluția comunităților românești.

În perioada 1988–1997, după mai bine de două decenii de studiu, apar *Studiile lingvistice* asupra primelor cinci cărți biblice ale *Vechiului Testament*. Elaborate pe baza ediției filologice a *Bibliei de la București*, text stabilit împreună cu fostul său student și colaborator de o viață, profesorul, istoricul și filologul Ioan Caproșu, studiile acestea valorifică modelul conceput de către I.-A. Candrea în ediția *Psaltirii Șcheiene* și de Ovid Densusianu în *Histoire de la langue roumaine*. Doctoranzii și elevii profesorului Vasile Arvinte și, la rândul lor, doctoranzii și elevii acestora utilizează același model în munca de editare a textelor vechi și de întocmire a studiilor lingvistice aferente.

Între anii 2000–2007, alături de colaboratorii săi apropiați, profesorul Vasile Arvinte a lucrat la două ediții importante, pentru care a conceput și studii lingvistice detaliate. În 2001 și 2002 publică ediția integrală a *Bibliei de la București*, sub numele *Biblia 1688* (realizată în colaborare cu Ioan Caproșu, Alexandru Gafton, Laura Manea și N. A. Ursu), iar în anii 2005 și 2007 apar două volume consacrate *Paliei de la Orăștie (1582)* (I. *Textul*, în colaborare cu Ioan Caproșu, Alexandru Gafton și Sorin Guia, Iași, 2005, respectiv II. *Studii*, în colaborare cu Alexandru Gafton, Iași, 2007).

Aproximativ în aceeași perioadă (între 2002 și 2008), sunt elaborate trei ample studii lingvistice, prin care sunt cercetate aspecte diverse ale limbii a trei mari scriitori români, Ion Creangă (Iași, 2008), I. L. Caragiale (Iași, 2007) și Mihai

Eminescu (Iași, 2008), cu lămurirea situației lingvistice și stilistice a feluritelor forme înregistrate în opera lor și a relației acestor forme cu normele limbii literare.

Profesorul universitar și cercetătorul științific Vasile Arvinte a readus lingvistica ieșeană în zona ei tradițională de interes, cea istorică și evolutivă. Prin cercetările proprii și prin cele realizate împreună cu colaboratorii și elevii săi, dialectologia istorică, istoria limbii și filologia au redevenit domenii centrale de interes ale Școlii lingvistice ieșene. Inițiind sau sprijinind, ca cercetător și ca dascăl, mai multe proiecte de anvergură (editarea de texte vechi, elaborarea de studii lingvistice din perspectivă diacronică, realizarea *Noului Atlas Lingvistic al României. Moldova și Bucovina* sau a *Tezaurului toponimic al Moldovei*), profesorul Vasile Arvinte a permis refacerea relației dintre învățământ și cercetare pe modelul inițiat de trei mari savanți români, pe care îi respecta profund: Alexandru Philippide, Ovid Densusianu și Sextil Pușcariu.

Spirit deschis către colaborarea științifică autentică, prin care procesul cercetării și structurarea rezultatelor se petrec concomitent cu edificarea discipolilor, profesorul Vasile Arvinte va rămâne nu doar un exemplar model de savant, un mare profesor și cercetător, ci și un desăvârșit continuator al tradiției lingvistice ieșene.

Alexandru Gafton

LIMBA ROMÂNĂ

Calea 13 Septembrie nr. 13
050711, București 5
România
Editor in Chief: Marius Sala

Founded in 1952
4 issues every year

Assistant Editors: Gh. Chivu and Alexandru Mareș

Editorial Secretary: Doru Mihăescu

Romanian Associate Editors: Gr. Brâncuș, Gh. Chivu, Doru Mihăescu, Alexandru Mareș,
Valeria Guțu Romalo, Camelia Stan, Laura Vasiliu, Rodica Zafiu, Cristina-Ioana
Dima

International Associate Editors: Klaus Bochmann, Anatoli Ciobanu, Jiří Felix, Christian
Ionescu, Tamara Repina

LIMBA ROMÂNĂ is devoted to the study of the Romanian language: grammar, vocabulary, the literary language and stylistics, the history of Romanian linguistics, dialectology, language refinement, orthography, etymology, onomastics and philology, articles in general linguistics, commentaries, opinions on usage, notes and reviews. The journal also publishes annually an exhaustive bibliography of works in linguistics printed in Romania.

Editorial address: Redacția revistei LIMBA ROMÂNĂ, Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, Calea 13 Septembrie nr. 13, 050711, București 5,
România.

Books for review and publications for exchange should be sent to the address above.

Purchase orders should be sent to:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711,
București, România; tel. (4021) 318 8146, (4021) 318 8106; fax (4021) 318 2444;
e-mail: edacad@ear.ro.

Subscriptions should be sent to:

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77–19, sector 3, București, România,
tel./fax (4021) 610 6765, (4021) 210 6787; tel.: 0311 044 668; e-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere, nr. 1, Corp B, Etaj 3,
Cam. 301–302, sector 1, București, România, tel./fax: (4021) 314 6339, email:
abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

